

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 4 (194) июль-август 2017 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ бла асламлы коммуникацияланы
къырал коми—тети, КъМР-ни жазыучуларыны Союзу

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан
(бёлюмню редактору)

**ЭЛБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2017

ШАУАЛАНЫ ХАСАНГА – 80 ЖЫЛ

ЗАМАН БЛА ТЕНГ БАРГЪАН ЖАЗЫУЧУ

Жазыучу Шауаланы Хасанны малкъар адабиятда кесини сыйлы жери барды. Ол 60-чы жылланы алтын тёлюлерини келечисиди. Аны аты къалай эсе да, биринчи жазыу сынауларындан, «Шуёхлукъ» альманахта, «Коммунизмге жол» газетде басмаланган къысха хапарларындан, фельетонларындан окъуна, окъуучулары эслерин кесине бургъан эди. Биринчи энчи китабы уа, «Кюйген тап» деген аты бла, 1968 жылда чыкъгъанды. Анда жазыучуну энчи хаты, энчи ызы болгъаны белинеди. Хасанны биринчи хапарлары жашауда болгъан ишлени юсюндендиле. Алада къууанырча, жарсырча болумла, биз таныгъан адамлагъа ушагъан жигитле да тубейдиле.

Ким биледи, жазыучу бюгюн биринчи китабына не багъа бергенин, алай ол кюнледе аны окъумагъан, бир бирге аны хапарын айтмагъан хазна адам болмаз эди тау элдеде. Хасанны туугъан элинде да алай. Мен школгъа жүрюген сабий эдим ол заманда, онбир жылым толгъан: ыннам Мусукаланы Батта, Къуранны кёлден билиучю, биз ыннабыздан кем кёрмеген Макытланы Рабийгъа, жууургъанла сыра тургъан тиширыула – Маглуланы Ёрежипни келини Люля бла Энейланы Жюзюмню келини Балдан, жаннетледе жатсынла, ортагъа олтуртуп, мени окъутуп, тынгылай эдиле, кеслери таныгъан, ушатхан адамлары да сагъына.

Тамам ол кюнледе билгенме Шауаланы Хасанны къаллай къыйын къадары болгъанын. Атамы кючсюннгени: «Аны аллай ариу анасы бар эди, жашлай кетди», – дегени, анамы да жарсыгъаны эсимдедиле. Ёксюз сабийлеге, ала уа тёрт бола эдиле, аталарыны эгечи Аминат аналыкъ этип тургъанды. Тыш жерде жашау кимге да бал къапдырмагъанды, сабий, тамата да кёргендиле къыйынлыкъ, алай ариу, жаш анангы ауазы эшитилмеген сабийлик кимни да мудах этерча шарт эди.

Ата журтунда, туугъан элинде, ата арбазында эрке ёсген, ийнакъ ёсген Хасан, юйюрге тамата болуп, энчи жүк элтгенди: сабийлей окъуна мал кютгенди, жер сюргенди, къолундан келгенича, таматалагъа болушургъа кюрешгенди. Бери, Ата журтубузгъа, къайтханда да, анда эс алгъан тёлюге къыйыныракъ тюшгенди, школлары башха тилде болуп, малкъар тилде жазаргъа, окъургъа жангыдан юйреннгендиле. Адамны тёзюмлюлюгю, талпыныуу къаллай бир эсе да, кючю да аллай бирни тутады дейдиле. Ол жашланы, къызланы асламысы муратларына жетгендиле.

Биз бери къайтханда, Эльбрус район ара Заюково элге кёчюп эди. Анда «Ленинни байрагъы» деген газет чыгъа эди. Шауа улуну, ишлерге,

ары аладыла. Алай бир кесекден, малкъар тилни окъутургъа, тау элдеде устазла жетишмегенлерини къайгъысын этип, андан суууруп алып, жаш корреспондентни, къысха заманны ичинде, тёртайлыкъ устаз курсагъа жибередиле эм, окъуп бошагъанлай, Эльбрус элге иедиле.

Анда юч жыл ишлегенден сора, 1961 жылда Шауа улу «Коммунизмге жол» газетни редакциясына кечеди. Ишлей тургъанлай окъуп, Бакуда Киров атлы къырал университетни журналистика бёлюмюн бошайды. Андан ары кёп жылланы ичинде Хасан жашауун газет бла байламлы этип, маданият бёлюмню таматасы болуп тургъанды.

Газетде, бютюнда бёлюмню таматасы болсанг, ишлеген къыйынды, борчлуду. Харкюнлюк жумушну ауурлугъун элтген тынч туююлду. Болсада Хасан жазыу ишин бир кюнде да къоймагъанды. Алай бла окъуучуларыны кёлуне да жетгенди.

Хапарладан ол проза жанрны бирси, уллуракъ, кенгирек формаларына кечгенди. Экинчи китабы «Ач эшикни – менме» деген аты бла 1972 жылда басмадан чыкъгъанды. Ары эки повесть киргендиле: бирини аты – китапныча, бирсини уа – «Уллу жел». Темалары: уруш, аны ызындан келген сюрдюн. Бу китап Шауа улуну чыгъармачылыкъ жолунда энчи жерни алады, – ол авторну атын къысха заманны ичинде битеу да къарачай-малкъар окъуучулагъа белгили этип къойгъан эди. Повестьлери да, жашаудан алынып, керти болуп, аны жигитлерини сыфатларында кеслерин, жууукъ адамларын танып, кёпле кёз жашларын тёкгендиле. Жашауну эки бети – къыйынлыкъ да, къууанч да бир бир ёзенгилерине тие келгенлерин уста, кесини жашаууну юлгюсюнде тынгылы суратлагъанды жазыучу.

Андан бери Шауаланы Хасан окъуучуларын кёп иги китап бла къууандыргъанды. «Жерни кёзлери» деген повесть китабы 1976 жылда басмаланганды. Ол эл жашауну юсюнденди. Мында автор жигитлерини, элли адамланы, ауазлары бла сёлеше, малкъар халкъ чыгъармачылыкъны не тюрлюсюн да уста хайырланганды.

1979 жылда уа жазыучуну «Бйыкъны ахыр кюню» деген повести бла шагъырей болгъандыла окъуучула. Ол Шауаланы Хасанны жазыу хатын энчи белгилеген чыгъармады. Кеси да, кечгюнчюлюкге жораланып, бир юйюрюню къадары бла саулай да сюрдюн, уруш къыйынлыкъларын бирикдиреди.

Бу повесть авторну къаллай бир ёсгенин, аны адамны ич дуниясын суратлауда этген жетишимлерин ачыкъ этгенди. Урушдан сакъат болуп келген Сафарны, аны къоншусу Дахирни бла аны юй бийчеси Жамийни, эл школну директору Эргешни, буруш акъыллы устаз къыз Раузатны, Сафарны къарындашы Харунну бла аны юй бийчеси Ханифаны, аланы къызлары Кулинаны бла Фатиматны, повестьни къайсы жигитин алсанг да, тынгылы сыфатла къурагъанды автор. Ишлери, жашау къылыкълары бла байламлы, жазыучу аланы окъуучу ышанырча, хар бирини

къайгысын жюрегине тюйрерча, къууанчына кёлю кётюрюлорча, аман ниетине жарсырча, алай суратлай билгенди. Повестьни сюжет ызы уа былайды: Дахир бла Жамий, къыйынлыкъда, Сафарны ёксюз сабийлерине къайгырадыла. Аланы аналары Мадинахан къыйын ауругъанда, аталыкъ, аналыкъ этедиле. Эргеш, урушдан жаралы болуп къайтхан Сафарны школгъа алып, анга сабийлерин табаргъа, аягъы юсюне болургъа болушады. Алай бла, повестьни бары жигитлери ёксюз къалгъан юйюр бла байламлыдыла, кёчгюнчюлюк бир жерде да жалаңда кёчген халкъны къыйынлыгъы болуп къалмагъанын ачыкълайды автор.

Жазыучуну «Асият» деген повести малкъар адабиятта бек магъаналы чыгъармаладан бириди. Аны окъугъанла бюгюн да айтадыла ыразылыкъларын жазыучугъа. Кертиси бла да, быллай затны окъусанг, жилип бошагъандан сора болуучусуча, жюрегинг жалан да, таза да болады. Таулу тиширыуну ачы къадары авторну дайым да жарсытханлай турады. Алай Хасан, аны суратлай, анга жапсарыу излетмейди, аны кючюне, къарыууна сейир этдиреди окъуучуну. Не сынаудан ётмеди ол: кёплеге къара кийдирген хурметсиз уруш, жюрегинги сындыргъан сыйсыз кёчгюнчюлюк, ачлыкъ, жалангачлыкъ, киши жеринде ёксюзле ёсдюрюу... Жашау тиричилик этип, аланы барындан да таза чыкъгъандыла бизни аналарыбыз.

Ызы бла Шауа улу «Бир жашауну минг бети» («Сайламаларында» «Къара эмина») деген романын жазып, 1985 жылда окъуучуларыны сюдюне чыгъаргъанды. Аны аты кенгча, жолу да узакъды – юч тёлю алышады бир бирин. Роман эки кесекден къуралады. Аны сюжет ызы бирча барып турмайды, жазыучу хапар айта барып, окъуучусун кетген жыллагъа къайтарып, бола тургъан ишлени тагыларын ангылатады. Аны биринчи кесеги – «Сууукъ жел» озгъан ёмюрню 60-чы жылларында тау элде колхозда болгъан ишле бла башланады. Жалгъан дау бла, аны хата-сындан малла ёлгендиле деп, Заурбекни тутдурадыла. Ол аман ишни къурагъанла ёмюр аллында, революцияны заманында, аланы ата-бабалары тутхан дертлерин жетдиредиле тюз адамгъа. Къажаулукъ тёлюден тёлюге ётюп келеди: Мурат бла Асланукъа, аланы жашлары Токаш бла Омар, аланы туудукълары...

Къыйын сайлаула кёпдюле жашауда, жангы жашауну жолу уа кимге да этдире эди сайлау. Хасанны тюз жигитлери, терс жигитлери да бардыла мында, ол аланы ажашханларына жарсыйды, алай адамлыкъ бир жерде да терс сайлау этдирмегенин а белгилеп айтады. Романда, жашауда да алайды, баям, терслик жолу терк кесилип къалмайды, аны ючюн къан да тёгюледи, алай тюзлюкню къоруулагъан, жашауну иги этерге итинген адамлагъа кеслерине ушагъан уланла тууадыла да, ала дуниягъа жангы игиликле, жангы насып келтиредиле.

Бу уллу драма малкъар халкъны тарых байлыгъына тынгылы къошумчулукъ этгени сёзсюзю.

«Кюбюрде табылгъан повестинде» да Хасан бир тиширыуну, Пилжанны, юсю бла кёп таулу тиширыулану сыфатларын къурагъанды,

аланы кѐп азап, аз кѐууанч сынатхан жашау жолларын ачыкѐлагъанды. Асиятны хапары жарсыулу эсе, Пилжанлыкѐы анга оздурмайды. Сюжет ыз кѐчгюнчюлюкню ачы кюнлеринден, суйгени урушда болгъан кѐзыны, аны юсюнден сагъышларындан башланады. Ата журтха кѐайтып, мында жашап, Пилжан дуниядан кетгенден сора уа, сюжет ызны кюбюрде табылгъан жазыула бардырадыла. Мында авторну чыгъарманы ѐзегин кѐурауда, аны жасай билиуде да игида тохташхан усталыгѐы кѐрюнеди, гитче сюжет ызчыкѐла жыйыла келип, бир ызгъа тюзеледиле.

Бусагъатда сюргюнню юсюнден жазмагъан адам жокѐду дерге боллукѐду. Шауаланы Хасан а, керти халкѐ жазыучу, миллет суйюп окѐугъан автор, кесини уллу, гитче чыгъармаларында да биринчи болуп, аны юсюнден толу айтханды. Кѐчгюнчюлюкню сагъынсанг, кимге тынгыласанг да, аны кесини кѐайтарылмаз тарыхы барды. Кечген-кечмеген дегенде тѐююлдю иш. Эсде тура эсе, кечилмейди ол. Эркинлигинг да жокѐду кечерге: ач сабий кѐрген кѐыйынлыкѐны, аны кѐзюне кѐараялмагъан ананы ачыуун, кѐайтмазлыкѐны аллына кѐарай, жашаулары ашыргъан кѐзыланы, кѐарт аналары жашаулары шуу этдирген жангызлыкѐны...

«Дуния жаханями» деген роман 1996 жылда басмаланганды. Ары быллай аты бла роман, сора эки повесть киргендиле: «Тузакѐ» бла «Сау адамны сын ташы». Биринчи повесть сюргюн темагъа жазылгъан чыгъармаланы ичлеринде бек кючюлериди десем, ѐтюрюк болмаз. Халкѐны кѐчюргенде, унутулуп, мында кѐалгъан эки кѐзычыкѐны, Лизаны бла Зубайны кѐоркѐуулары, аланы, шахаргъа баргъанлай, андан поездха атып, кѐчюрюп ийген аналары Фаризатны адыргылыгѐы бла башланады ол. Ол тиширыу кѐрген ѐлюмден кѐыйын азап битеу дуния кѐыйынлыкѐланы бир жанына этгенча аудурады базманны.

Жигитлерини ич дуниялары суратлай, автор адамлыкѐны бла бет ташлауну бир бирден кѐалай узакѐ болгъанлары кѐргюзтеди. Повесть башха тилеге кѐчюрюлгенмиди, билмейме, алай бизни ажымлы тарыхыбызны, миллет энчилигибизни юсюнден билирге суйген аны окѐусун деп келеди кѐлюме.

«Дуния жаханями» деген романында жазыучу малкѐар халкѐны жашауун, 30-чу жылланы башындан башлап, кѐчгюнчюлюк кезиуге дери суратлайды. Ол затлагъа жангы кѐз бла да кѐарайды. Совет кѐырал бузулгъанлы, аны идеологиясы кетгенли, адабият жигитни сыфаты да тюрленгенди. Алгъын, бу тюз жигит, бу терс жигит деп, алай бѐле келгендиле. Энди, жашауну саясат болумлагъа кѐре тюрлендире, ол суратлау тѐреден ычхыныргъа итинедиле жазыучула. Шауаланы Хасан аладан бириди. Аны бу романы башха тюрлю, терен кертилик бла жазылгъанды. Ол махтауну, аперимликни не тюрлю болумда да адамлыкѐлары, тирнекликлерин тас этмеген, иги сѐзге тийишли жигитлеге береди.

Аланы бир кѐауумлары, тынчлыкѐсыз дунияны жаханым отунда кюйгендиле. Башхалары уа, кючюлериди, не кѐыйынлыкѐгъа кѐалсала да, ол сынауладан ѐтюп, таукелликни кеслерине нѐгер этип, бел кѐат-

дырып, миллетибизге, кыралыбызгъа да кертичилей кыалгъандыла. Романны аллай жигитлери (сёз ючюн, Атабий), халкъны кыдарына сыйынып, аны тэзюмлюгюн бла ниет тазалыгъын белгилейдиле.

Чыгъармада сюжет ызны элтип баргъан кюч жашау чюйреликледен кыуралады. Не заманда да, кырал саясатха алданып, адамлыкъдан чыкыгъанла, башха адамны кыйынын ортагъа атханла болгъандыла жамауатда. Алай аланы андан ары жашаулары жангы сынаула келтиргенди барына да. Аманлыкъ ючюн да, игилик ючюн да тёлениди, – ол жашауну жоругъуду.

Алайды да, «Дуния жаханими» XX ёмюрню заманында жаханым отунда кюйгенлени, ол отну ышыргъанланы да юслеринденди.

«Ит жыйын» деген роман да, ол 1996 жылда чыкыгъанды, жашау чюйреликлеге аталады. Ол, бек биринчиден, ниет тазалыкыны юсюнденди. Жашайдыла бир элде, жашау тиричиликлерин эте, бир шаудандан суу иче, бир жерде мал кюте, бир тилде сёлешген адамла: бири – бай, бири – жарлы, бири – чомарт, бири – кыызгъанч, бири кесим деген, бири халкъым деген... Ала алгъадан да бёлюнүпдюле экиге, алай аланы бир этген сыйлы затла да бардыла: дин, тил, эл, журт. Ол бирликни ояргъа келгенча, киреди тау эллеге революция. Ызы бла 30-чу жылланы репрессиялары башланадыла, ала гунч этедиле игилерибизни. Сора Уллу Ата журт уруш башланады, аны ауанасында сюргюн келеди.

Кыйын сынаула эдиле ала. Юч тёлөнү жашауну юсюнде кёргюзтеди Шауа улу бизни тарых жолубузну, аппалары кыан тегюп алгъан эркинликни кыоруулай, ёледиле жашлары. Туудукълары, жанлары саулай, жаханымни сынап, ёчюлген тыпырларына кыйтып, жангыдан от жагъадыла. Алай бошалады роман. Ары дери уа – чыгъаналы, ныхыт жашау жолу, анда баргъан адамла. Атабийча, халал, жигер, жүрек жылыулу, кыарыусузгъа жан аурута билгенле, сора аланы жанларында, чыртда да Атабийге ушамагъан Батырбийле, Солманла...

Бу романны бир энчилиги – кыанда болгъан кыан бла кетеди дегенлей, жашаугъа кёре, тюрлене барсала да, кыалай юйретилселе да, бир тюрлю бир жашау болумда адамла ата-бабаларына ушап кыаладыла. Аны, сёз ючюн, Хажини бла аны жашы Солманны юлгюсюнде да кёрюрге боллукъду. Таматаларында болгъан ниет хазна тукъумну кичилерине ётеди. Баям, аны тюрлендирлик кюч жокъду табийгъатда.

Шауаланы Хасанны «Ит жыйыны» окъуучуну озгъан ёмюрню ачы жолуна чыгъарады. Автор, жигитлерин кыйгъылы жолла бла элтсе да, не тюрлю кыйынлыкыны бетинде да адам адамлай кыалыргъа кереклисин кёргюзтеди.

2006 жылда Шауаланы Хасанны «Жылла» деген аты бла эсгериуле китабы чыкыгъанды. Ары жазуучуну кесини юсюнден публицистика повести бла журналист ишлери киргендиле. Адамны жол ызын, саулай да жашауну кыйматын тюбешиуле белгилейдиле. Кёп иги адамны сагъынады мында автор: Кязимни, Кыйсынны, Танзиляны, Отарланы

Омарны, Токумаланы Жагъафарны, Мызыланы Далхатны, Залийханланы Михаилны, Шауаланы Зухраны эм башхаланы.

Баям, жыл саны келе келсе, ким да аны дуниясына нюрлю юлюш кьошхан жан жууукъларыны юслеринден ариу сёз айтыргъа сюеди. Бу китап Хасанны жашауунда тубеген иги адамлагъа ыразылыкъ сёзюдю.

2009 жылда уа аны «Анала ауазы» деген китабы чыкыгъанды. Ары эки роман киргендиле: биринчиси – «Огъары Чат», экинчиси – «Анала ауазы». Биринчи роман эки кесекден кьуралады. «Юзюлген гюл чакъмаз» деген кесегини сюжет ызы XIX-чу, бий бла кьул айырылгъан ёмюрню алтмышынчы жылларында малкьар халкьны жашауун суратлайды. Аны жигитлери: бий Къожакъ, аны сют анасы Сындыбат, аны баш иеси Мукай, бий улуну сют кьарындашлары Сосуран, Ислам, орусха жол ачхан Таулан, Сафар хажи, бай Хажи-Сейит, аланы эллилери-жерлилери, «Кавказны юсюнден керти хапар жазгъан» Дуглас Фрешфильд – была бары да ол замандагъы жашаууну толу суратлагъан кьолайлы сыфатландыла.

Романда байла-бийле жер ючюн кюреш бардырадыла, жарлыла, кече-кюн жатмай, жашау болумларын тюзетир онгла излейдиле, таулагъа Россейден, тыш кьыралладан (Ингилизден) да кьонакъла келедиле, ала таулуланы юслеринден китап жазадыла. Аны малкьар тилге Таулан кёчюреди, эллилерин кьууандырама деп. Келгенлени сыфатларында Басхан ауузунда Орусбийлары кьонакъбайлыкъ этгенлени таныргъа боллукъду. Мында жигитлик бла кёлсюзлюк, чемерлик бла эринчеклик, суймеклик (Фуза бла Гинау, Таулан бла Акъбатай) бла кёрюп болмау да бардыла. Таулуланы ол ёмюрде жашау халлары уа, ууакъ затладан башлап, тынгылы суратланады.

«Огъары-Чатны» экинчи кесеги, «Узакъдан эшитилген макъам», революцияны аязы узакъ тау элге кире келгенини белгиси бла байламлыды. Ёмюрледен келген азапны кетерлик Совет властыны келтирир ючюн, кёп миллетлени адамлары кюрешгендиле. Романда аланы келечилери бардыла: эбизеле Нико бла Татико, оруслуула Беляев, Стасов эм башхала.

Эски жигитлик жырла («Хасаука»), ийнарла, жер-суу атла, Огъары-Чатны адети-тёресеси, Аллах бла ушакъ этген адамларыны ачыкъ жүреклиликлери – бары да романны суратлау кючюне кьарыу береди.

«Анала ауазы» уа тарых-документли чыгъармады. Хапар Холам-Бызынгы аууздан башланады. Малкьар халкьны кёрген кьыйынлыкъларын, кьууанчларын да мындан билирге боллукъду. Жашауда болгъан керти адамланы юслеринденди роман: махтау алгъанланы, киши жеринде тюйюлгенлени, андан кьайтмай кьалгъанланы, Ата журтларына жан атханланы... Мында сагъынылгъан Акъбайлары жазыучуну ата-бабаларыдыла. Кьарт аталары Жылкьыдан башланадыла эсгериуле.

Бу романны жигитлери Шауаланы Хасанны «Акъбайны туудукълары» деген тарых романына да кёчгендиле. Тукъумну, миллетни белгили

адамларыны жашау болумларыны, кюрешлерини, хорламларыны, кьу-уанч неда ажим этиулерини юсю бла жазыучу миллет тарыхыбызны туура этеди. Хапар узакъдан айтылса, баям, эсингде аз зат къалады. Аны жигитлери сен таныгъан, эшитген, билген, атлары халкъны эсинде сакъланган адамла эселе уа, хар бирини къадары, бир жашауда башха тюрлю болуп, энчи сырлы суратла къояды эде.

2013 жылда «Жазыучуну китабы» Хасанны эки повестинден, аны юсюнден статьяладан, анга келген письмоладан, телеграммаладан, алгъыш сёзледен кьуралып, энчи китап болуп чыкъгъанды. Юч повестьден биринчиси «Жазыучуну китабыды». Анда театр жашауну биз кёрмеген, сахнаны башха жанында бола тургъан затланы юслеринден айтылады. «Жесирле дуниясы неда таулу тиширыула» деген экинчи повестинде уа, бизни тиширыуларыбыз, аякъ юсюне турабыз деп, сабийлерибизни керекли этмей ёсдюребиз деп, сатыу-алыулагъа кетип, къаллай къыйынлыкълагъа тюшгенлери, кеслерин, юйюрлерин да жунчутханлары суратланады. Автор, башха чыгъармаларындача, мында да, ана тилибизни байлыгына таяна, тюрлю-тюрлю сыфатла кьурайды. Сёз ючюн, элия къамичиси, элия бутагъы, боран бла сермешу, жулдузла кычырыгъы, даулу ингир къарангысы, жашау сырны ёнчелеу, кёлде жууунган ай дегенча эм башха суратлау мадарла этеди.

«Туугъан жерден айырылыу дуниядан айырылгъандан башха туююлдю», – дейди аны жигити. Жарым ёмюрден артыкъ ётсе да, ол къаныбызгъа кирген жарсыу чыкъмайды, кетмейди андан. Туугъан жерибизде жангы тёлөле туудула, ёсдюле, бир бирлерин алышындыра барадыла, эртте аналарыбызны, аталарыбызны къоркъутхан белгисизлик, сыйсызлыкъ, жүрек теренибизде орналып, башха тюрлю, ол кюнлени унутургъан жашау этерге къоймайды. Аны юсюнден айтады, жарсыйды жазыучу.

«Мария ханум» а жашлыкъны, биринчи суймекликни юслеринденди. Кеси да ийнарладан, назмуладан толуду. Ариу да, женгил да тил бла жазылгъанды, айырылмай окъуп чыгъарча. Андан ары китапны Хасаннга аталгъан статьяла, махтау сёзле, ыразылыкъ къагъытла толтурадыла.

Алай бла, халкъ жазыучу деп, кьыралдан алгъа атына миллет алай атагъан, керти да, жаш, къарт да суйюп окъугъан, сыйын кёрген Хасан, Шауаланы Исмайылны жашы, Къабарты-Малкъарны маданиятыны сыйлы кьуллукъчусу, кьолунда къаламы, къагъыты бла, жашау кертиликни мурдорунда кьуралгъан адабият журтунда эркин айланады. Аны жолун жарытхан а Ата журтуну, халкъыны суймеклигидиле. Энтта да кёп жылланы сюек саулугъу, жютю къарамы, жүрек тирилиги бла, илхамлы болуп, барып турсун, кёп жолла кьыдырсын!

МУСУКАЛАНЫ Сакинат

**ШАУАЛАНЫ ХАСАННЫ ЮСЮНДЕН АЙТЫЛГЪАН ОЮМЛА БЛА
АНГА КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН**

Дорогой Хасан, третьего октября 1978 года секретариат СП РСФСР принял тебя в члены союза писателей СССР.

Сердечно поздравляю! Обнимаю!

Къайсын КУЛИЕВ,
Москва.

* * *

Недавно я прочел еще одно произведение известного балкарского прозаика Хасана Шаваева «Письмо, пришедшее из ада». Этот рассказ тоже свидетельствует о том, что автор не выдумывает образы своих героев, а берёт их из жизни, которую знает хорошо.

Хасан Шаваев никогда не ограничивается изображением голого факта, даже если он сам по себе интересен, а доводит его до уровня художественного воплощения. Этим отличается всякий настоящий писатель от ремесленников.

10/VII 1968 г.

Борис КАГЕРМАЗОВ,
Народный поэт КБР.

* * *

Шауаланы Хасаннга, жюрегими бек татлы тенгине, узакъ ёмюрлю болурун суйгеними билдирирге тилиме эркинлик береме. «Кёп жаша, жаным!», – деп, алгъыш этеме.

28/VIII 1982 ж.

КЪУДАЙЛАНЫ Маштай

* * *

Ассалам-алейкум, Хасан-жан!

Письмонгу алдым, «Коммунизмге жол» газетни мени назмуларым басмаланган номерин да. Бек къууандырдынг, жаным. Юйюрюнгден, тенглерингден, жашауунгдан къууан хар заманда.

Орус тилде чыкъгъан «Ыйыкъны ахыр кюню» деген китабынгы окъудум. Анда юч повестъни да кесинги жашау жолунгдан жазгъанынга ишексизме. Ол китапны бусагъатда юй бийчем окъуй турады. Бек тырман этеди: «Бу къыйын китапны манга окъургъа берип, нек жилиндынг?» – деп.

Хасан-жан, «Ыйыкъны ахыр кюню» деген повестинги узбек тилге кёчюрюр акъылдама, ыразы эсенг, терк билдир манга.

1990

Султан АКБАРИ,
Узбекистанны халкъ поэти.
Ташкент, ул. Композиторов, б.

* * *

Багъалы Хасан!

Керти жазыучу, керти адам болгъанынгы билдире, Къарачайдан уллу салам. Саулукъ, эсенлик, ырахатлыкъ, жүрек тынчлыкъ. Битеу ахшы муратларынг толсунла. Кёлюнг хаман да чууакълай турсун, багъалы Хасан!

ЛАЙПАНЛАНЫ Зарият,
Къарачай

* * *

Здравствуйте Хасан Исмаилович!

Посылаю Вам две новые песни на стихи Кайсына Кулиева, по тематике они всем очень понравились. Думаю, что понравятся и Вам.

Кстати, я Вам очень благодарна за сборник песен Омара Отарова. Спасибо за хлопоты.

Хотелось бы знать, что нового в вашей творческой деятельности? Желаю успехов!

12/IV 1988 г.

Фатимат ТОКОВА,
Композитор, Карачаевск,.

* * *

Жашауда не жаны бла да къыйыныракъ тюшеди: сабий ёсдюрген, юй жумушла да кёп заманынгы аладыла.

Биринчи жазгъан затларымы жазыучу Шауаланы Хасаннга элтиучю эдим. Сау болсун, бек ыразыма анга. Ол жазгъан затымы, айтхан сёзюмю сансыз этип къоймай, кёлюмю сындырмай, жазыу ишге кёллендиргенлей тургъанды.

13/VII 2002 ж.

ЗАНИБЕКЛАНЫ Зухра,
*Малкъар тиширыулары арасында
биринчи драматург, «Къууанч» ат бла
киностудия ачхан къыз.*

* * *

Биз, Огъары Малкъарны 8-жыллыкъ школуну окъуучулары, Сизни туугъан кюнюгюз бла алгъышлайбыз! Бизни ариу, таза ниетли алгъышыбызгъа бек суйген устазыбыз, Баллийланы Роза Баразовна да къошулады. Миллетибизни аллында, чууакъ кёкню тюбюнде, Айча, Кюнча жашай, жаз бу суратда гюллеча чагъа, кёп жылланы ичинде адабиятыбызгъа къуллукъ эте жашагъыз!

*Огъары Малкъар,
15/XI 1990 ж.*

* * *

Багъалы редакция!

Биз, «Коммунизмге жол» газетни окъуучулары, Шауаланы Хасан-ны быйыл июль айда газетибизде басмаланган «Кюбюрде табылгъан повесть» деген чыгъармасыны юзюгюн окъугъан эдик. Аны бек жаратханбыз. Амалы болгъаны чакълы, повестьни къалгъан кесеклери бла да шагъырей этеригигизни тилейбиз.

Кичибалыкъ, 27/IX 1988 ж.

**ТЕКЕЛАНЫ Зухра,
ЖАППУЛАНЫ Фатимат,
ЁЗДЕНЛАНЫ Ибрахим.**

* * *

Дорогой друг-дос Хасан!

Горячий привет Вам из Киргизии!

Большое Вам спасибо-рахмат, что Вы перевели и напечатали мой очерк «Парни из легенды». Я получил два экземпляра газеты. Ещё раз большое спасибо, дорогой друг Хасан-дос!

Самат ШАКИР,
Народный писатель Татарстана

* * *

Дорогой Хасан!

Высылаю тебе перевод повести «Последний день недели», в 1 экземпляре. Получилось 161 стр.

«Глаза земли» я уже тоже перевел. Осталось отпечатать на машинке. Это я сделаю после возвращения из командировки. 25 апреля еду в Свердловск и Тюмень. Значит, где-то в мае тебе вышлю вторую повесть. Она, я думаю, будет стр. 200. Таким образом, до 20 листов не хватает страниц 80.

Желаю тебе всего хорошего. Обнимаю.

Москва, 2/IV 1986 г.

Володя ДАГУРОВ

* * *

Хасан, салам алейкум!

Нечиксе, жанчыгъым?! Зокаланы Зейтун бла мен а, сиз ашыргъанлы, мындабыз, Москваны къатында курортда. Не айтаса, бу тийреде быллай ариу жерле бардыла деп, бирда турмай эдим.

Табийгъатны суратлап айтыргъа менде фахму къайда. Бир заманда келсенг, кёрюрсе.

Ай, сен мында болсанг эди!

Эсен кёрюшейик!

Москва, 12/VII 1982 г.

ОТАРЛАНЫ Исмайыл

* * *

Салам алейкум, Хасан!

Получил твоё письмо. Я очень рад, что ты сдал кандидатский минимум по философии и по иностранному языку. Ты молодец! Сообщаю, я готов быть твоим научным руководителем.

Баку, 2/IX 1966 г.

БАБАЕВ Нуредин Гасанович,
доктор философских наук, профессор.

* * *

Уважаемый Хасан!

Желаю успехов в творчестве и крепкого здоровья. И чтоб мы, когда-то встретились опять, вспомнили «Литгазету»!

Рига, 30/IX 1972

Айварис КАЛВЕ

* * *

Дорогой Хасан!

Всё помнится, всё хранится в душе – твоя земля, твои друзья, наша поездка.

Счастья и успехов тебе в Новом году!

Киев, 29/XI 1972

Анатолий ХОРУНЖИЙ,
Народный писатель Украины.

* * *

Дорогой Хасан, салам алейкум!

Я не успел перевести свой очерк о Кайсыне Кулиеве на русский язык. Меня «случайно» отправили на с/х работы. Кечирип, кёчюрюп кёюгъуз. Вы же хорошо знаете наш язык. Маштай Кудает сейчас находится на жайлоо, я не смог с ним встретиться.

Саид УРМАМБЕТОВ,
Народный поэт Киргизии

* * *

Уважаемый Хасан Исмаилович!

Приветствую Вас! Я закончил переводить рассказы киргизских писателей, жду Ваши подстрочные переводы.

Киев, 18/XII 1999 г.

СТЕПАНЮК Борислав Павлович

* * *

Багъалы Хасан-жан!

Сени письмонгу алып, болмагъанча къуандым. Мени юсюмден статья жазып, малкъар газетде басмалагъанынгы уа, бир затха да тенг эталмайма. Жазычуларыбызны кёбюсюне кёргюзтгенме аны махтанып. Сау бол, къарындашым. Уллу Аллах санга узакъ ёмюр, тауусулмазлыкъ игиликле берсин! Юйюрюнге, тенглеринге менден салам айт.

Жазыу иште не жангылыгъынг барды? Онг болса, манга бир-эки китабынгы жибер. Ёз тилиме кёчюрюр муратым барды. Мен, къаракъалпакъ уланы, малкъар тилде не тюрлю чыгъарманы да къыйналмай кёчюрлюгюмю ангылагъанма.

Манга, кёп болмай, «Къаракъалпакъ халкъ жазыучусу» деген ат бергенлерин да къууанып билдиреме.

Нухзе, 1999 ж.

Аденбий ТАЖИМУРАТОР

* * *

Дорогой Хасан Исмаилович!

Обращаюсь к Вам с большой просьбой.

Подошлите мне, пожалуйста, в редакцию журнала «Дружба народов» одну-две книги своих – можно на родном языке – с автографами для нашего подшефного Нурека: «Интернациональной дружбинской библиотеке на Нурекском ГЭС им. Л. И. Брежнева от автора...» и т.д.

О нашей уникальной коллекции книг с автографами в Нуреке, которая насчитывает сейчас уже более 13 800 томов, Вы, видимо, слышаны. О ней много пишут и говорят, даже кинофильм снят. По мнению специалистов ЮНЕСКО, она не имеет себе равных в мире. Есть в ней и книги большинства литераторов Кабардино-Балкарии...

Итак, дело за Вами! Очень жду! Заранее благодарен Вам! Всего Вам самого-самого доброго!

Москва, 16/III 1983 г.

Искренне Ваш, Сергей БАРУЗДИН

* * *

Дорогой Хасан!

Сердечно поздравляем тебя – замечательного писателя балкарского народа, друга коллегу, человека большого мужества и большой судьбы с 60-летием! Желаем здоровья, мира и благополучия, много новых высококачественных книг!

Назрань, 1998 г.

Саид ЧАХКИЕВ,
Народный писатель Чечни и Ингушетии

* * *

Ассалам алейкум, Хасан Исмаилович!

Тынч-эсен болурсуз барыгъыз да, Аллах айтса?! Юй бийченги Розаны саулугъу къалайды?

Бапыналаны Камалны, мен къарындашыма санагъан адамны, юйюрюнден да толу хапар билирге сюеме.

Хасан Исмаилович, бу жол сизни туугъан жеригизде болгъан кюнлерими ёмюрде да унутурукъ тюйюлме, битеу юйюрюм бла бирге дуния зауукълугъун тапдыкъ. Биз сизни юсюгюзден, Кавказы ариулугъуну юсюнден да мында айтхан керти хапарыбызны битеу Къыргъызстан эшитген сунама.

Бюгюнлюкде, сизге, Кавказгъа, тансыкъдан башха, жарсыу жокъду. Биз таныгъанлагъа, Огъары Малкъарда, Чегем чучхурлада, Басхан ауузунда, Нальчикде, бизге жарыкъ тюбеген уллу къонакъбайлыкъ этген адамлагъа, Бапыналаны Камалгъа бла Назифагъа уа, энчи салам айтырса!

«Бийыкъны ахыр кюнюн» малкъар тилде окъугъанма десем, ийнанырыкъмыса?! «Жашлыкъны» бла «Аналаны» да тауча жырлайма.

Экинчи тюбешиуюбюз Къыргъызстанда боллугъуна ишексизме.

Фрунзе, 14/1 1987 ж.

Убайдулла АМИРАЕВ,
медицина илмуланы доктору

* * *

По случаю 105-летия поэта-героя Керима Отарова мне посчастливилось побывать на родине великих балкарцев Кайсына Кулиева, Керима Отарова, Танзили Зумакуловой, Хасана Шаваева... Я был вдвойне счастлив, так как они все по воле судьбы десятки лет жили и творили у нас, в Кыргызстане, поэтому после балкарского народа и мы считаем их своими поэтами, писателями. Из их произведений мы узнаем про трудности 40-х и 50-х годов, выпавшие на долю не только балкарцев, но и киргизов. Ясно вырисовывается братство двух народов, которые поддерживая друг друга выживали в военные и послевоенные годы.

Великолепный балкарский поэт, мой большой друг Аскер Додуев за три месяца до поездки предложил перевести повесть «Западня» Хасана Шаваева к его восьмидесятилетию. Ознакомившись с повестью, я легко и с огромной благодарностью на одном дыхании перевёл его на киргизский язык. Так я узнал, прочувствовал трагическую депортацию балкарцев, которые очутившись «на чужбине» приобрели вторую родину – Кыргызстан, став братским народом для киргизов. Простыми, но искренними словами Хасан-ага через судьбы своих героев сумел отразить всенародную трагедию и победу своего народа в судьбоносный период. Преклоняюсь перед его талантом!

Мои прекрасные друзья-поэты Муталип Бепшаев и Аскер Додуев, при участии великой Танзили, познакомили меня с Хасан-ага. Совер-

шенно простой и человечный, по-восточному мудрый и в совершенстве владеющий киргизским языком аксакал покорила абсолютной искренностью чувств, братским отношением ко мне. Я в свою очередь почувствовал себя его младшим братом, даже родным. Он с большим уважением и с благодарностью вспоминал свои молодые годы, прошедшие у нас, в Сузакском районе Джалал-Абадской области, одноклассников средней школы «Орто Азия», друзей по работе, по перу. Только человек с такой широкой душой и искренней любовью может написать столь великолепные произведения! Через них читатель испытывает те же высокие чувства и становится чистым, человечным, народным. Хасан Шаваев поистине достойный продолжатель своих великих предшественников – К. Кулиева, К. Отарова, А. Кешокова.

Я как человек творчества считаю, что 80-летие – это не только юбилей Хасана Шаваева, а большое событие в многогранной балкарской литературе. С юбилеем, уважаемый наш аксакал!

Айдарбек САРМАНБЕТОВ,
киргизский писатель, переводчик,
лауреат многих международных премий.

* * *

Жер башында эм уллу китапны ауурлугъу эки жюз элли эки килограмм, кенглиги эки метр бла жетмиш тёрт сантиметрди. Кесини да юч жюз бети барды. Ол Америкада 1776 жылда басмаланганды.

Озгъан онжыллыкда бардырылгъан тинтиуле кёргюзтгенлерича, кёп окъугъан адамланы сёз байлыклары уллуду, тиллери ариуду, халатсызды. Философия илмуланы доктору С. Н. Плотников айтханлай: «Китап окъуу – ол хар заманда да сейирсиндирген, кьууандыргъан, заукълукълукъ берген жумуш эсе да, тынч иш туююлдо. Анга да юйренирге керекди».

Жашауда китапны магъанасы бек уллуду. Устазла, ата-анала да ёсюп келген тёлню аны сюерге юйретирге керекдиле. Окъумагъан адам жангызлай кьалгъанчады. Китапны излеген а чыгъармаланы жигитлери бла бирге аланы кьадарларын сынаиды, ала бла бирге кьууанады, кьайгырады, бушуу этеди, термиледи, ышанады.

Бизге, устазлагъа, ана тилде окъуй билмеген сабийни сёз байлыгын ёсдюрген тынч туююлдо, бютюнда шахар школлада. Бююнню тёлю эслерин, заманларын да Интернетге, телевидениягъа бёлгенлерин уста ангылайбыз. Аны бла китапха заман ахырда жетмей кьалгъанчады. Заман тюрлене, кьыйындан кьыйын бола барады, аны себепли жашаугъа башха кёзден кьараргъа да тюшеди. Болсада ёсюп келгенле миллет сезимин, аны бла бирге уа ана тилин, маданиятын, билимин ёсдюрюрге керекдиле. Кюмпьютер, Интернет, телевидение, китап окъуу... Быладан бири магъаналыды, башхалары уа адамгъа заран саладыла дерге жарамайды. Ала барысы да биргелей, бири бирин толтура, адамны акъылын,

билимин ёсдюрюрге тийишлидиле. Алай, сайларгъа тюшсе уа, мен китапны биринчи жерге саллыкъ эдим.

Окьюуну бир сейирлик шарты барды – шошлукъ. Хар адам а аны кесини сагъышлары, оюмлары, сезимлери бла толтурады. Болсада, Аллахха шукур, бюгюнлюкде да бардыла халкъыбызда ана тилин суйген, аны багъалай, кётюре да билген адепли кызыларыбыз бла жашларыбыз. Анга шагъатха мен сизге бюгюн кесим окъутхан сабийледен бири Уллубашланы Мариямны «Китап дуниясы» деген кёлден жазмасыны кесеги бла шагъырей этерге сюеме.

«Арт заманда ана тилимде окъугъан чыгъармаладан эсимде Шауаланы Хасанны «Тузакъ» деген повести артыкъда бек къалгъанды. Биз аны бир кесегин устазыбыз бла тинтгенбиз. Алай дерсликде ол толусунлай берилмегени себепли, андан сора устазымдан «Тузакъны» саулай алама. Юйге жетгенлей, тёзалмай, анама повестьни хапарын айтдым. Ол кече, экибиз да бирге, аны окъуп бошайбыз.

Андан сора уа, жукълаялмай, кёп сагъыш этип турдукъ. Кёз жашларыбыз тегюлюп бара эдиле. Мени эсеме къарт анамы хапары тюшгенди. Ол, кечгюнчюлюкде ёксюз къалып, кёп кыйынлыкълагъа тёзюп ёсгенди. Киши жеринде аналарына, къоншуларына термилип, ачлыкъ сынап, бир ненча кюнню къуру элде жашагъан эки гитче кызычыкыны бушуулу къадарларын адам айтып ангылаталмазчады. Алай Шауаланы Хасан бу кыйынлы юйюрню юсю бла 1944 жылда халкъыбызгъа сынаргъа тюшген зорлукъну терен ачыкълагъанды. Энди Аллах кишиге да аллай кыйынлыкыны сынатмасын! Бу повесть кёп тюрлю сагъышла туудургъанды, бизни къаты болургъа, игиликге ийнаныргъа, ышаныргъа юйретеди...»

Кертиди, бу чыгъарманы окъугъан кезиуде сабийле, кёллери толуп, терен сагъышха къалыучудула. Кёбюсюнде быллай соруула бердиле:

– Керти болгъан ишмиди?

– Авторгъа кечгюнчюлюкде ненча жыл бола эди?

– Сау къалдыламы кызычыкъла, аналары, аталары къайтдыламы урушдан?

Сегизинчи мартда шахардан юйюне, сабийлерине жеталмай къалгъан Фаризатхамы, огъесе халкъ кечюрюлгенде, элни, тауланы кеслери жангыз сакълап къалгъан эки мёлек кызычыкъгъамы жарсыргъа билмей къаладыла окъуучула.

Юйден юйге кирип, къоншуларына термилип айланган Зубайчыкъ не магъана сала болур эди бу сёзлеге: «...Бизге аман кюн келгенди. Халкъны элден думп этгендиле, экибиз а тузакъгъа тюшгенбиз. Алай, жаныбыз ичибизде къадар, кыйынлыкълагъа бой салмазгъа керекбиз».

Шауаланы Хасан повести бла миллетни тарыхын, кечгюнчюлюкню бушуулу жылларын халкъ ёмюрлеге эсинде тутарча этгенди, аны бла бирге уа кёп тюрлю сезимле, оюмла, сагъышла туудургъанды. Быллай чыгъармала ёсюп келген тёлюню адамлыкъ шартларын тас этмезге, къууана, жарсый да билирге юйретедиле... Сау болсунла бизни ба-

гъалы жазыучуларыз, кеслерини алакат, терен чыгъармалары бла сабийлени юйретиу, окъутуу ишде устазлагъа уллу болушлукъ этгенлери ючюн.

БЕЧЕЛЛАНЫ *Лилия,*
Нальчик шахар округну 3-чю номерли
орта школуну малкъар тилден бла
адабиятдан устазы

* * *

Шауаланы Хасанны жазгъанларын окъуй келгеним къадар, ол башындан, уллу Аллахдан буйрукъ бла жазыучу болгъан сунама. Къарамы эсе – жютю, тили эсе – бай, шатык, оюму эсе – терен. Ол ишлеген сыфатла уа, жарыкъ бояула бла, кёп тюрлю тюрсюн бла къуралгъандыла.

Аны чамы чамды, алай ол чам окъуна Хасан айта тургъан жарсыуну не аз да, сериун чарсны чачханча болмай, ма ол жарсыугъа къуллукъ этеди. Аллай хунер къайсы менме деген жазыучуда да жокъду. Аллай фахму эм бийик, эм тик жолла бла келе биледи жаланда. Аллай фахмуну тутуп жегер ючюн а, кесинг да ол даражада, ол бийикледе жюрюрге керексе.

Хасанны къайсы китабын алып къарасанг да, «Бийкъны ахыр кюннююдю», «Тузакъмыды», «Къонакъ хажимиди», «Ит жыйынмыды», огъесе «Кюбюрде табылгъан повестьмиди», аланы барында да жерибизни жюреги тебеди, кёгюбюзню кюнню жарыйды, тарыхыбызны бети ачылады.

Шауаланы Хасан ёз башы сынагъан, кесини жюреги сезген затланы юсюнден жазады, ол а алдаусуз болады, хыйласыз, окъуучула бла араны да бютюн жууукъ, бютюн татлы этеди. Аны жазгъанлары адамны сагъыш этдиредиле, ойларгъа къоядыла, жигитлери бла бирге жашатадыла, аланы жарсыуларына жарсыргъа онг бередиле, къууанчларына уа – къууаныргъа. Китапларыны атлары окъуна ышаныуну, ийнаныуну эм башы уа суймекликни урлугъун себедиле бизни жюрегибизде, анда уа не кёгетле бишеригине заман кеси кёргюзте барыр. Алай, будайдан будай, къапландан а къаплан жаратылады. Ол алайды.

Ата журтха кертичиликге, туугъан жерни сюерге, жаугъа уа, къаты болургъа чакъырады Шауа улуну чыгъармачылыгъы. Чакъыргъан бла къалмай, юлгюле келтиреди аллынга. Не къыйын болумда да, ол сени кесинглей къоймайды, жол нёгеринг болгъанлай, антлы тенгинг этерикни этгенлей, абындырмай барлыгъына кимни да бир ишеги болмасын. Хасанны миллет сезими алай уллуду, аны не хапарын, не романын, не повестин да алып къара, ала таулу болгъанынга ёхтемлендирген этедиле.

Бизде аллай сёз барды: «Гелеу кёрсенг, жер сорма, келбет кёрсенг, эр сорма». Хасаннга къарап айтылгъан болурму былай, деп келеди бирде кёлюнге. Кертиси бла да келбетли адам, терен къаза билген жазыучу, «мен», демей, «сен» деп айтыргъа кишилиги жетген, «менден кетсин да, иесине жетсин» демеучю инсан, бизни, кесибизни Хасан, кёп жылланы аллыбызда бол!

ДОДУЛАНЫ *Аскер*

ХАСАННЫ СУРАТЛА КЮБИОРЧЕГИНДЕН

Шауаланы Хасанны юйюрю

Суратда: кызы Мадина, жашы Кямал, эгечи Халимат

Суратда онгдан солгъа: Хасанны киеую Махийланы Амин, Хасанны эгечи Фатиматны туудукъчугъу Айсурат аны анасы Мариям

Къарындашла Магомед бла Хасан

Хасан бла Ольмезланы Абдул-Халим

Суратда солдан онгига: Додуланы Аскер, Шауланы Хасан,
Солтанланы Хыйса бла Тахир

Шауланы Хасан, Ольмезланы Мурадин Жанхотия элни окъуучулары бла

ШАУАЛАНЫ Хасан

ЁХТЕМЛИК ТОЗУРАТХАН СЮЙМЕКЛИК

Повесть

Элибизни кюнлюм жанында сары кбаяны жел тозуратхан башындан кызыл кюнню хычыуун таяклары ёзеннге тигелей келедиле. Ала санларыны женгилликлерине кыууанган эрттенлик жолоучуга ушайдыла. Кюн таяклары элибизни адамлары бла саламлашыргга ашыкыгъан сундум мен. Да сора ала тюнене тигелеген кюн таякларындан башхамыдыла? Керти хапарга кёре башхадыла: сен, мен билмегенликге, кюн таяклары, ай жарыгы да дунягга кюн сайын жангыдан жаратыладыла. Ала, иги тилесем, Шурагга келечилик айтырламы? Кёлюгюз кюлмесин манга, ол ишни боллугуна толу ийнанама. Да алай айтханлыгыма, Шураны кёлсюзлюкню туудургъан ауазын бусагъатда окыуна эшите турама: «Телибаш Алийхан, сени ма ол сант сёзлерингдиле мени юркютген...»

«Мен а бир сёзюнгден да юркмейме, сени кёзлеринг жашау чырагымыдыла, суймеклик ёмюрде да къарт болмагъанына ийнандыргъан ашхам жулдузумдула».

Бусагъатда кюн таяклары ёзеннге жол алгъан тауну башына ёрлеялсам, андан энишге чынгарыкъ эдим, тамбланы сагышынын артталлыда этмей, ёлмей кыалсам, кюн таяклары бла эришгеними айтып, махтанырыкъ эдим. Да нек махтанмайма, аллай кишиликни ким эталлыкды менден башха?! Бир жазыучу кызыбыз жангы китабына быллай сёзле жазып бергенди манга: «Адамлыгына, фахмусуна да эл сукъланган Алийханга саугъам». Мен тилепми жаздыргъанма ол сёзлени анга? Артдан уялык болса, акылында болганны тышына чыгъарлык туююл эди. Акылы, терен билими, хар бирибиз да тийишли багга бичген фахмусу да болгъан кызы, сёзюн кыайда тап тюшсе, анда ата айланыучуладан туююлдю. Кёзбаудан кенгдеди. Аны этген ишине, биз, тенглери, кёзбаусуз сёз айтсак а: «Хайт дерге керекди ансы, адам белин бюкмезлик иш жокъду дуняда», – деп кыоюучуду.

Аллай тюбешиуле, хапарла сауланы тюшлерине ушайдыла, керти болгъанларын биле тургъаныбызлай окыуна. Мен Шурагга кёл ашап тургъанлыгыма, ол тутхан а тюзлюкню жолу болурму? Мени безиреу сёзлерим а – тутхучсузла? Алай, таш тынгылауну басып тургъанлыгыма, суймеклик жолун табармы дейсе? Алайсыз да аны жолу узак болганын кёрюп турабыз.

Дунягга ахшы тилекле этсем, ийнанырыкъ болурму Шура? Мен аны ёз дуняма санайма. Манга ол оюмну айтдыргъан кызы кесиди.

Кеч кьалгъан ишге кьар жаугъаны кертиди. Шураны бла мени суюмеклигибиз кеч кьала турады: узакъ жол жюрюп, эски сагъышла жылыусуз болгъанларын кёре, сынай ашырабыз заманыбызны. Суюмеклигибиз ташадан-ташагъа кете барады. Мен аны юсюнде замансыз уянып, бёлек жылны таралып тургъаным аны кёлуне жетмей, мени уа чайыр отда жандыргъаны неге ушайды? Баям, биз суюмекликни не зат болгъанын, дунягъа нек жаратылгъанын ангыламагъанлыкъ эте болурбузму? Сабанны буз кьара-кьаргъышлыкъ этгеннге ушамаймыды бу иш?

Мен керти киши болалсам, кюнубюз аязыр. Шура мени тюзлюгюмю, суюмекликге, адамлыкъгъа берген багъамы ангылагъан этеди. Мен а бу ишибизни Аллахха аманат этип кьойгъандан башха амалым кьалмагъанын ангылап, тынчайып кьалаллыкъ туююлме. Ол да: «Кьадар этсенг, мадар этерме», – дегенди. Иги тюшню тюнубюзде кёргюзтюрюк да Аллахды.

* * *

– Алийхан, жанынга тиймесин, мен сени бир сёзюнге да ийнанмайма, – деди Шура, нёгер жашыбыз юйдегили болгъанда, тойгъа жыйылгъаныбызда. – Школда окъугъан кюнубюзден бери жашаусуз этгенлей жашайса.

Ол сёзле мени жолгъа атландырдыла. Биз, жетинчи классда окъугъан заманыбызда, суюмеклик не зат болгъанын иги ангыламагъанлыкъгъа, Шураны, аны аты Шамкьызды, школда жюрюген аты уа – Шура. Бир кюн аны чимдиригим, ачытырыгъым келди. Жилияса да кьууанырыкъма, жукъ айтмай, кёзюме кьарап тохтаса да кьууанырыкъма. Да андан сора да онжети кьыз окъуйду биргебизге, жашла уа онтёрт болабыз. Ол кьадар кьыздан сайлап, Шураны нек ачытыргъа кьалдым? Да бюгюннге дери уа кёрмегенмеми аны? Бюгюн башыма нек келди ол тюрлю акьыл? Мени былхымсыз ишиме тёзюмю жетип, ышарып, хиликкя этип кьойса уа, кьалай боллукъду? Кюлген заманында гитче талгъыр кёзчюклери да кьысылып, добар бетчиги да кьына жакъгъанча, кьып-кьызыл болуп, ариу ишленген бурун сырты да терлеп. Бюгюн ала да кёзюме энчи нек кёрюндюле? Бир жол, ол жангы дефтерими алып кьачханында, мен аны ызындан кёлум бла сюртюлген сагъатымда бал бетли кьалын эшмечиклери хауада нечик залим чайкьала эдиле, бирде уа жюзген окъуна эте эдиле хауада.

Бюгюн ол кюнню уа нек эсгердим? Ол кьалай кьууанчлы кюн болгъанын унутмай тургъаныма уа не айтасыз? «Эски сагъыш – жылыусуз» дегенлери бош, тутхучсуз оюм болур. Таза сезимден – кенгде. Ол кюнню кьууанчы бюгюн да береди жюрегиме кьууанч.

* * *

– Университетге тюшгенибизден сора, Асият да, мен да бирге сюелип, ушакъ эте тургъаныбызлай, кьатыбызгъа келип, манга да, анга да алгъыш сёз айтыр орунуна баш тёбен болгъанлай, Асиятны кьолундан

тутуп, алып кетгенинг эсингдемиди? – деди Шура тойну бек кыызгъан сагъатында. – Мени жүрегим ёмюрде да жылынмазча сууугъанды ол кюн. Манга ачыуу этеме деп, арлакыгъа кетип, жашыртын ушагыгъыз бла башымы жерге сукыгъансыз. Кесим не тюрлю адам эсем да, сиз хиликкя этер жерден чыкмагъанма, мен Бийланы Абуну кызындан туугъанма.

– Шура, Холам-Бызынгы ауузун жарытхан танг жулдузладан бири-се. Ол кюнню ишибизни алма эсге, аны керти болумун санга ангылатыр кюч да, фахму да Аллах берсин манга. Ниетими тазалыгына ийнан, ариуланы да ариуу!

– Кёзбаудан суймеген затым жокъду.

– Суймеклик таралтхан жашны хуржуну ётюрюкден толуду.

– Ма ишни болушун айтдынг. Мен ол сёзлени сенден эртте эшитирге керек эдим.

Тилим тутулду, жүрегимде жылыу жокъду, кечгинлик тилер кырыуум да жокъду. Бек уялдым тели сёзлерим ючюн. Олсагъатда жерден, кёкден да тиледим болушлукъ. Битеу ахшы умутларымы тау череги алып кетгенине ишексиз болуп, Шурадан ахыры бла да айырылгъанымы сёзди кюе-бише тургъан жүрегим. Алайда бир хычыуун, бир ийнаныулу сёз айтырыма болушурун тиледим уллу Аллахдан.

– Сени ызынгдан айланган жангыз бир атламым, санга айтхан жангыз бир сёзюм да жансыз да, жалгъан да тюйюлдюле, тансыкылыгъым, суймеклигим жерлерин табып жашарымы тилекчилеридиле. Кыдар сени менден сыйыргъан жашау керек тюйюлдю манга. Ол сарнауду, жаханымни кызанында кыайнагъан насыпсызны сарнауу. Сенден кечгинлик тилер эдим. «Не ючюн?» – деп сорлукъду, кюе-бише тургъан жүрегим. Тобагъа кыайтыр эди. «Не ючюн?» – деп сорлукъду биягъы жүрегим. Сора жансыз жүрегиме жарарча дарман кыайдан табайым? Кыалай болсун да, дуняда биз излеген насып чыртда жокыламайды бизни.

Кёп затха юйретди мени суймеклик: мындан арысында тап жашаргъа, тизгинли болургъа, сакъ сёлеширге, поэтле, жазыучула, жырчыла суймекликни сагъынмай, бир оюмну тышына чыгъармагъанлары не магъананы тутханыны сагъышын этерге; ол сейирлик сёзню, керти да, сейирлик да, кыыйматлы да болгъанын, суймекликсиз жашау жашау угъай, суу амалтын кыуруп кетген терекге ушагъанын ангыларгъа онг берди. Ол сёз асыры ариудан акъ кыагытха жазып, кёкюрөк хуржунунда, жүрегинге жууукъ жерде айландырлыгъынг келеди. Жүрегинги тепгенин сезгенлей турсун ол да. Энди мен жүрегими тепдирген, жырлатхан, тепсетген да ол сёз, суймеклик сунама.

* * *

Озгъан заманланы хапарларын айтыргъа уа жетерик болурму тёзюмюм? Бир бири ызларындан айтып барсам а, жүрегиме шошлукъ а келликди, жангызлыкъдан да кери боллукъма.

Менде да барды терслик: суюмекликни отунда кюе-бише тургъанлай, Шурагъа заманында ачыгъындан иш былайды деп, сюелир орунуна (алай айтыр ючюн да, ёт керекди) анга тюбесем да, сабий хапарла бла кечиндиргенме кесими да, аны да, школда окъуучу заманларыбызны эсгере. «Отуз жылым толгъунчу окъуна жүрек ауруудан ёллюк болурма», – деген эди Шура бир жол, онунчу классны бошай тургъан сагъа-тыбызда.

Мен сылхыр ол алай нек айтханын ангыламагъанма. Суюмеклик отунда Шура да кюе болгъанды ол заманлада окъуна. Школну да бошап, университетде да эки жыл окъугъаныбыздан сора да къайтаргъан эди къыз ол сёзлени. Мен экономистни усталыгъын сайлагъанма. Колхозубузну таматасы Таукъан да университетни ол факультетин тауусханды. Ол элге, мюлкге да къалай уста башчылыкъ этеди, къалай акъыллы да, ийнаныуулу да сёлешеди. Колхозну да миллионер этгенди. Халкъ да бек сюеди Таукъанны. Мен да аныча адам да, оноучу да болур акъылда сайлагъанма экономистни усталыгъын. Шура да ыразы эди ол ишиме. Бир юйюрге билимли врач бла оюмлу экономист жашасала, къалай насыпды ангылагъан адамгъа.

Шура, жанынга тиймесин, артыкъ сёз айтылса, сен да, мен да билген хапардан тышына уа чыкъмам. Ишин этип угъай, болушу болушунлай, хар зат жерин табаргъа тийишлиди.

* * *

– Шура, бий кишини къызындан туугъанма деп, таза акъылында болгъанны айтдынг бу жол, – дедим, бир кесек махтаннганына чурум табаргъа онгум болгъанына къууанып. Алай, тилими ачитхынчы къапдым. Айтырымы-къайтырымы билмеген насыпсыз. Борбайларым къалтырап, кёзлерим экили кёрюп, жерге жыгъылып кетерге аздан къалдым. Жыгъылмадым, насыпха. Жыгъылсам, тойда аракъы ичип жыгъылгъан сунарыкъ эдим Шура. Тёгерегиме эслеп-эслеп къарадым. Сёзю бла болушлукъ этер адам изледим, тапмадым.

Асият да мындады, нек эсе да бизни къатыбызгъа келмеди ол. Асият да, мен да къоншуда ёсгенбиз, бир бирге эгечлик, къарындашлыкъ эте. Ол кюн тюбегенибизде, андан айтдыргъан эди Шурагъа муратымы, антлы тенгле мени сёзюмю багушха быргъамазла деп. Билмейме, Асиятмы этди бизге мурдарлыкъ, айталмайма тюзюн.

– Шура, мен сени Айда, Кюнде излейме, аузынгы тау ауазы къатлагъан сунама, – деп, таукел айтдым къатына жууукъ барыргъа базындамай, игида кенгирекде тохтап.

– Бир сёзюнге да ийнанмайма.

– Мени суусаплыкъ онгусуз этген сагъатда да сени аузынгды суусабымы къандыргъан. Термилиу ауазды адамны суусап этген. Тау башында кёрюннген жангыз жулдуз а эркелетеди, жангы оюмла туудурады, игиликге кёллендиреди. Суусабынгы да къандырады ол, жарыкъ танг атарындан да хапар айтады ол. Жангы туугъан ай бара барып, уллу бо-

луп, дунияны жарытырыгъын да баямлайды ол. Сюймеклик жыргъа жан салгъан да олду, жолоучулукъда барыр жеринге кыйналмай жетер ючюн.

* * *

Шура кеси эс жыйгъанлы, башхала да эслеген бир кылыгъы барды: жангызлыкъны сайлагъанлай жашайды, сёз, ушакъ нёгерсиз ашырыргъа сюеди заманын юйде, тышында да. Къызны ол халын нёгерлери бирда жаратмайдыла. Махтанып, кесин бирсиледен онглу сундуруп этмегенин а ангыламайдыла. Ала, ол студент болгъанлы да, Нальчикни терек бахчасына барып, узун шинтикни бир кыйырына олтуруп тургъанлай, къатына келип, бир бирге ал бермей, ауазларын кётюрюп да сёлешиучюдюле, бирде уа киндиклери ачыгъынчы кюлген да этип. Аллай кезиуледе да, Шура олтургъан жеринде кёкге къарап неда ариулукъгъа ёсдюрюлген алаша, кока баш терекчикге узалып, кесин аны бутакъчыкълары бла жубатып тургъан болмаса, ушакъгъа, не кюлкюге къошулмайды. Андан бери кёп заман озгъаны себепли, атын да, ол манга жазгъан письмоланы хапарларын да айтыргъа базаынама, Шураны жанына тиер акылда уа угъай. Бет сыфаты, атламы, дуниягъа кёз къарамы да тюрленгендиле, тынгылауукълугъу уа турады алайлай.

Манга биринчи кере письмо жазгъанындан сора, школгъа келмей сау ыйыкъ турду. Киши айып этмесин, бек тынгысызма, ол нек келмейди школгъа дегенни айтып. Тенг къызлары да бир бирге сорадыла Шурадан хапар. Тюзюн билген жокъду.

Къызны письмосу акъылымда болмагъан сезимни туудурду манга. Юйлерине барыргъа керекме, Шурагъа не болгъанын билир ючюн. Письмодан а башхаланы чыртда хапарлары жокъду. Шуралары элни бек башында жашайдыла, агъачы къалын чегетни этегинде. Къоншутийре да жукъады алайда. Шуралары, кечегиде къоркъмай, тышына да къалай чыгъадыла деген акъылгъа келликди ким да, агъач ташасында ишленген юйню кёрсе.

Мен алагъа барып, экибиз бир бирибизге тюбеген сагъатыбызны тамашалыгъын соргъан окъуна этмегиз. Сюймекликни босагъасындан атлагъан сундум кесими. Шура, мени кёргенлей, картох бахчадан чыгып келди, ханс арта тургъан чагасын да къабакъ эшикни кыйырында акъ бла сюртюлген хунагъа таяндыра. Къызны – ариу акъ мангылайы, акълыкълары, ариулукълары да андан кем болмагъан – иничке узун бармакълары, къоллары да кюннге кюйюп, моргъа тартып, юсюнде – созукку къумачдан тигилген къысхаetek жыйрыгъы, аякъларында – башлы резин чурукълары, башында – узунжух акъ картузу. Къарамады мени кёзюме. Бир сёз чыгъармады ауузундан. Къарамын жерге бошлап, сюелгенлей турады. Алайда ол кесин бир жубатыр зат тапса, жюреги игида сабырлыкъ сынарыкъ эди. Базыкъ эшмечиклери да картузуну ичиндедиле. Жаулукъ къанаты жокъ, ал ботасы жокъ, чагасын окъуна ала келмегенди алайгъа, аны бла жубаныр эсе да. Жукъа бурунчугъуну

сырты терледи да, аны сюртюрге кюрешди кьол аязы бла. Юйден да киши чыкъмайды. Ким биледи, ол мени бла ушакъ этип, Шамкьызгъа бир кесек эс тапдырыр эсе да.

– Мени сизге класс таматабыз Разият Айдаровна жибергенди, – дедим ауазым кьалтырай, сёзлени жарты-кьурту ангылата. – Школгъа нек келмегенинги билирге суюди.

Къызны бети бютюнда бек тюрленди. Ол мен письмону окъуп, кесими ич сёзюмю айтыргъа келгениме ишексиз эди. Жунчугъаны да ол хыйсапданды. Башха сылтау жокъду мени бери келгенимде. Тынгылайды Шура. Кеси акъылында – жашлыкъгъа, тюзю, сабийликге хорлатып, этмез ишин этгенине уялып бармай тургъанды школгъа.

Биринчи суюмекликни кючюне бой салып тохтамакълык, алдаулукъ сунама. Бирде жангылычлыкъ шартны туудурады ол жаш жүрекке. Къалай кыйынды аны сезимин тюз ангыламакълык. Къууанч туююлдю суюмеклик, азапды, сени кьутургъан суугъа секиртирик неда кёп сынаулагъа тубетирик, алада сайлауунга бой салдырлыкъ кюч неда алдаулу оюмла жунчутурукъ болумладыла. Ол сёзлени анам айтыучуду манга.

Шура кечеги сагъышларын хорлаялмай, эрттенликни кюн таякълары бетин сылагъан заманларында, аланы жылыуларын суюгенини кьол аязыны жылыуу сунуп, сагъыш этер онгу болмагъанды. Сабийликден кьутулмагъан акъылыны айтханына бой салып, письмону жазып, бизни юйню почта кюбюрчегине атханды. Мени насыплы этгенди, мен насыпыма! Класс таматабызны айтханын Шурагъа билдире туруп, тилим тутулургъа жетгенине уа не айтасыз? Олсагъатда Шамкьызны таралгъан халы уа жерни жиятыр эди. Суюмеклик кесин жоялмайды, ол аны дуниягъа жаратханланы жояды.

«Къуру былайдан, ёлсем, билдирирле устазгъа. Сен да эшитирсе хапарымы, нек жоюлгъанымы ючюнчю кюн къабырыма келсенг, кесинге айтырма башхалагъа эшитдирмей. Къуру былайдан. Мени теллигим кишиге билдирме. Жойма жоюлгъан жанымы. Жюрегим сабийлей болду жаралы. Сен эсириксе. Сен махтанчакъса. Мен а – тели. Сени сыфатынг, сени сёзлеринг, сени жыргъа ишленнген макъамынг жюрегими эсиртедиле. Этмейме дау, кеч теллигими...»

Чыртда бир кишиге билдирирге жарамагъан сезим жашайды адамны жюрегинде, чынг алгъа – жашыртын суюмеклик. Дерс бара тургъанлай да, Шурадан кёзюмю алалмайма, анга къарагъанымы классда бир жаннга да билдирмезге кюрешеме, ол а турады тынгылап, устазны айтханына терен магъана берип. Мен а терен сагъышларымы къулу-къарауашы болуп олтурама. Бирде кесими къайдагъымы да унутуп, онг кьолум кьалтырай, кючден бла бутдан узалып, Шураны эшмелерин сылайма, бирде эшмечиклеринден тартып къычыртама, бирде тенгиз шошлугъу, кюн жылыууу, Минги тауну этегинде кём-кёк агъачны ариулугъу да сыйыннган кёзлерин кёрлюгюм келеди. Ала уа къарамайдыла манга. Письмода айтылгъан сёзлерин ачыкъ нек этмейди манга? Ахтынама-

кючсюнеме, ол а эшитмейди. Тарала тургъан кёзлерими да кёрмейди Шура.

Мен сынай тургъан азапны ангылагъанла болгъанларын сездим бир заманда: бир бирлерине жингириклери бла къатылып, кёз кыйырлары бла мени кёргюзтедиле кызла. Кеси акъылымда айтама: «Кызладан бир затны да жашыраллыкъ туююлсе. Биринчи суюмекликде болгъан магъананы ангылатыргъа уа киши да базынмайды. Ол кыйынлыкъны, зауукълукъну да хар ким кеси сынаргъа керекди.

Суюмеклик, санга чыртда эс бурмай, къатынг бла озуп кетсе уа, къалай боллукъду чот?! Ол а мурдарлыкъды. Керти суюмеклик алай кёлсюзлюк этерик туююлдю деп, кеси кесинге сабырлыкъ алыргъа кюрешириксе. Угъай, суюмеклик, сен сансыз этгенликге, сен кесинги суугъа аны биргесине атарыкъса, сен аны биргесине секирликсе къаядан, отха да кирликсе арсарсыз. Суюмекликни дуниясын келтирип, сени жүрегинги теренине сукъгъан адам, уллу кёллюк эте эсе уа, ол бош кокаланып, бош къанкъылдап айланады ансы, суюмекликни магъанасын сезмейди, жашха да, суюмекликге да къолундан келген аманлыкъны аямайды. Шура, сени юсюнгден сагъышымы бир кесек сел этер муратда, манга биринчи кере жазгъан письмону къайтарып-къайтарып окъуйма. Ауазынгы эшитеме, сыфатынгы кёреме. Кёзлерими ачып, тегерегиме къарасам а жукъ да жокъ. Жюрегим такъыр болуп, амалсызлыкъ кысады жанымы. Ахшы умутларымы къутургъан суу алып баргъан сунуп, кычырыкъ этип жилярыгъым келеди. Биринчи письмонг насыплы этди, энди уа аны ким эсе да урлады да, насыплы болду. Къалай мурдарлыкъды ол!

«Алийхан, ким да айып этерча ишни алдым бюгюн къолгъа. Бек алгъа кесим кесиме айып этеме. Сен олтургъан партагъа аралгъанлай турама тохтамай, ючюнчю классда окъуучу заманыбыздан бери. Сени бурма чачынгы сыларыгъым келеди. Сиз, жашла, топ ойнасагъыз, сен болгъан команда кытарыгъын суююп, аралгъанлай сюелеме, сени алай уста ойнагъанынг да къууандырып, къанатларым болса, кёкге учаргъа хазыр болуп турама.

Классыбызда кызланы барысына да кыызгъанама сени. Ала мени насыбымы сыйыра тургъан сунама. Бир адамны айтханына, тилегине да бой салмазынгы тилейме.

Эрттенликде, школга келгенимлей, сени кёрсем, жүрегими тынгысызлыгъы дуняда барымы-жогъуму да унутдурады, сен да сынагъан сунама ол затны. Бир кюн кёзюме кёзлеринги къакъмай къарагъанынгда сынагъан азабымы ёмюрде да унутурукъ туююлме. Суюмекликни жаратылгъан кюню болурму эди ол кюнню кюн?

Мени сёзюмю тышына чыгъармазынгы тилейме. Тёзюмюнг жетсин ол затха.

Айтырын-къайтырын билмеген Шура».

* * *

Асият, Шураны тенг кызы, университетни малкъар бёлюмюнде окъуйду. Назму жазаргъа, малкъар литератураны от жагъасында жылыныргъа суйген адам. Чакъырылса, чакъырылмаса да литература тюбешиуледе кёрюнмей кыалыр амалы уа жокъду. Ол бир кюн Шурагъа тюбеп, хапарлаша келгенлеринде, мени, Алийханны да сагъынадыла. Аскер кзуллукудама. «Мен Алийхандан письмо алгъанма тюнене, – дейди, – Шурагъа да салам айт деп тилегенди. Бек алгъа кызыларыбызны кыайсына тюбесенг да, хар бирине кызыу саламымы унутмазымы тилегенди Алийхан. «Шура, кыаштуй болгъанлыкыгъа, сиз суннганча аман кыыз болмаз, баям, аныча тынгылауукылагъа, дуня бла бир затны ичлеринде кыайнатханлагъа бютюнда иги болургъа керекбиз», – деп жазады Алийхан.

Ол кюн алады Шура да мен жиберген письмону. Окъумайды, жыртады, дагыда алады. Окъумайды, жыртады. Ючюнчю кыагытны окъуйду: «Кыайдаса, не болгъанды санга? Бу не азапды, жаным?..»

«Сен мени башым бла ойнайса, жашчык, кючден тиргизилген суюмеклик отуму ёчюлтдюнг, жарсыуума жияу кыошдунг. Бу не ишди? Мен не хата этгенме кимге да? Асият тюбеп айтханды анга жазгъан письмонгу магынасын. Жыр жазгъанынгы да:

Кыап-кыарады кыашларынг,
Кюнюш-мияла кёзлеринг,
Кыуранны хатын айтханлай,
Ауузунгдан чыкыгъан сёзлеринг.

– Ол тизгинле кыарачай-малкъар фольклордан алыннгандыла теличик, – дедим.

– Тели туюлме мен. Ахырында сиз хиликка этергеми кыалды башым?! Менден кыачып кетдинг аскерге кетмез жерингде. Жапсарыу сёзню орунуна жюрек жара салдинг жаныма. Жаша, жанынг суйген кыадар, кыая беклик, кийик саулукъ санга тиледим Аллахдан. Дунядан кесинг сокыураннгынчы, юзюлмесин жюрегинги ариу макъамыны кыылы. Жаным, сакыламайма энди сени. Ол кыыйынлыкны кыанлым да сынамасын. Ол дуняда тюбесек а, жюрек сёзюмю букыдурмай ачарма, бар кыайгыларымы чачып кыууанырма. Сора ол дуняны «игилигин» сынарма.

* * *

Ахшы умутларыбыз ол огыурсузлукъ бла бирге кетдиле жашауубуздан. Кесибиз кыалдык, онжыллык турукылай, сын кыатып, кыайдагыбызны да ангыламай, жулдузу ёчюлген суюмеклик, кыачар онгубуз а жокъ. Жокъ эди ол мурдарлыкъ сууутхан кыара кючден кыутулур амал, жансызды жашауубуз. Не амалсыз сагыатымда да жарсыуум а, бир суюмеклик огыу элия болуп атылса, табылырмы манга андан кыутулур кюч, бек алгъа ниет кюч? Аллаи кезиуомде да, Шура, мен сенсиз бир кюн

да жашаялмам, бюгюн дунияны ёртеннге алдыргъан суймеклик мени да кеси отумдамы кюйдюрю?

Жыр жаза билмейме, не жырлай. Ийнан керти сёзюме: сенсе мени жырым да, ариу макъамым да. Билемисе, кёз кёре тас эте турама кючюмю да, акъылымы да. Сени сансызлыгъынгды жашаууму отда кюйдюрген. Ёхтемлик суймекликни тозуратханын кесим сынадым. Сен жашаууму артха къайтарырса деп ийнанмайма. Кёп кере абындырдынг, энди бир этеринг къалгъанды: санга письмо жазгъан къолларымы бууунларындан кетерип, аланы бир къабыргъа, тёммегими башха къабыргъа асырат. Андан сора тынчайыр мени жүрегим. Ол дунияда жашауу залимди дегенлеге уа ийнанмайма. Менсиз жашауунг зауукълу боллукъ эсе, санга мен тилерик игиликлени да Аллах сени ол зауукъ жашауунга кшошар.

Мен кетгенликге, къагъытха тюшюралгъан жазууларымы хар окъугъанынг сайын, ниетими тазалыгъын, керти суймекликни ёлюмсюзлюгюн, сёзюмю кертиликни къулагъынга шыбырдагъанлай турурла. Аланы жүрегинг бла ангыласанг а, жашауунгда жангызлыкъны кыйырсыз, чексиз азабын сынарса. Мен ол затха ийнанама. Излегеним ашхам жулдуз болгъанына толу тюшюнуп, кеси сёзлеринг кеси жүрегинги таралта жашарса.

Сёзлеринг, ёхтемлиликниг къайгыны, сагъышны да туудура, жарлы жанымы къолдан ычхындырмазлыкъ тузакъгъа аш этдинг, жашауну жылыуун, ахшы умутун да сыйырып. Бирде уа сенсиз жашаууму элтп, черекге атдыла.

Бармыды акъылынгда кюйгенни, таралгъанны насыплы этер сёзюнг? «Алийхан, дуниягъа сени ючюн туугъанма», – деп айталлыкъмыса? Ол заманда сен жашагъан юйге къарап, къалай къууанырыкъ эдим мен, бир элде жашайбыз туугъанлы, тансыкълыгъым а – тау башлада. Андан тигелерге, сени кёрюрге термиле, тау аязы бирде къурушдура, бирде къанатландыра сюелеме. Сен мени поэзиямса, ёмюрледе суймекликге жан салгъан, къарангы кечени толгъан ай жарытханча, эрттенликде кюн таякълары жерни эркелетгенча, жашауу чырагъымса. Ма олду поэзия дегенибиз.

* * *

Мен Шура бла ахыр кере тюбеп, ол кёл кенгдирирча сёзле айтырыгъымы кеси биле эди. Ачыуум башыма чабып, телиликле эте тургъанымы ангылайма. Ол манга душманнга элия бутагъы болуп атылгъандан башха туюнюлдо, ангылайма аны да. Айып этмегиз, тирмен буштукъ болуп а къалай жашарыкъма ёмюрден ахыргъа? Атамы тамата къарындашы Хашимни жашы Омар машина бла келип элтирикди мени, Шура врач болуп ишлеген больницагъа. Къар бек терен жаугъанды, бек кыйналып жетерикбиз ары. Тобукъгъа жетеди къар. Жай айлада окъуна алайлагъа барыргъа бирда суймеучю эдим. Больница Огъары элни бла Тёбен элни ара чеклери болгъан жерде биз кёчгюнчюлюкден къайтханлы ишленгенди. Жангырта-жангырта тургъандыла ансы, игида

тозурагъан жерлери барды. Совет властыны заманында не айтаса, ол затыбыз, бу затыбыз жетишмейди деген хапар эшитмегенме анда иш-легенледен. Шёндю уа ахча-бохча къайгыдан бошамайдыла. Къайсы власть – ахшы, къайсы власть – аман, аны оноун бизге жетдирмейдиле. Экономист болуп, колхоз мюлкню байлыгъын кёз туурамда тутар акъылда эдим да, шахарда орамла сыйпагъан къазанлы кишиден алашады намысым, тиширыу чындайла эшген иели цехни оноундама. Барчы-келчи жумушла. Белгили уа, белгили адамма, элге барсам, Шаман улу Алийхан Нальчикде ишлейди деп, эркелетгенлеге кёбюрек тюбейме.

Атам сабий заманында окъуна колхозда малчылыкъдан айырылмагъанды. Миннген атынгы жауур этгенсе деп, тутмакълыкъ кыйынлыгъын сынагып, игида жунчутхандыла ансы, бирда ишинде да, жашауунда да адам тасха табарча заты болмагъанды. Сууукъда, жауунда да колхозну адамы болгъанлай жашагъанды. Урушха барыргъа жан атхан хапарын да айтычудула аны жаш заманын иги таныгъанла. Алай Шаман ол муратына жеталмагъанды, иймегендиле урушха. Аны сылтауу – къайын атасы сельсоветни таматасы эди да, ол сакълагъанды Шаманны ёлюмден дегенле бардыла бюгюнлюкде окъуна. Атанг урушха бармагъанды деп, мени да чимдиучюдюле бир-бирле. Къумукълу Алийни жашы (бизни къоншубузду Алий) атасына айтханды: «Папа, урушха барып, герой болуп келсенг эди, бюгюн «ох» деп, жашарыкъ эдик».

– Кет, ананг къатыным болсун, герой болгъан ишми эди, жыл санынг озгъанды деп, урушха алыргъа унамагъан эдиле ансы, – дегенди герой болургъа тийишли къумукълу уа.

Да биз да айталлыкъ эдик Шаманнга алай.

Атабызны урушдан къайын атасы тыйгъанды деп а эшитмегенме юйде. Анам Шамдарий, бирда-бирда, не заманда да атама бере келген намысны айтып таусмайдыла. Ким биледи, ол да атасыны жангыз кызы, тилеген болур эди атасындан Асланбек улу (атам Асланбекладанды) урушха ашырсанг, сабийлерим да, мен да аны ызындан барлыкъбыз деп.

Юйюрде мен бек кичиме, халкъ кёчгюнчюлюкден къайтыр заманлада туугъанма. Асхат менден он жылгъа таматады, урушха дери туугъанды. Юйюрю-юйдегиси Бызынгыда жашайды, аны кичиси Айшат – Кёнделенде, Аныуар – Тырнаузда. Атам озгъан ёмюрде жетмиш жети жылында ауушханды. Аллахха шукур, анам сау-эсенди.

* * *

Омар жетди юйге, эски акъ «Волганы» арт быргъысындан чыкыгъан тютюнюню ийиси бизни арбазгъа болушлукъ излей кире келгенча «чучук» тауушу мотор тауушун тунчукъдура. Бюгюннге къарагъан кибик, сууукълукъ къашланы, мыйыкъланы бузкъауданнга алдыргъанды. Омар машинадан тюшюп, юйге киририн изледим. Аны бла кенгеширге керекме, Шурагъа тюбеп, сёзню неден башларыгъыбызны юсюнден ол дурус биледи бизни хапарыбызны. «Жашлыкъ этме, уллу иште басымлыкъ

керекди», – деп, тюнене эки-юч кере кьайтаргъанды кеси оюмун. – Туманнга бёлеме акъылынгы...

– Къызда да болур терслик, – деди Омар юйге киргенден сора. – Анда да, сенде да болгъан тутхучсуз ёхтемлик керти суюмекликни тозу-ратхан этеди. Къышха, жаууннга ёпкелегенден башха туююлдю айтылгъан сёзню магъанасын ангыламай, бир бирге ёпкелеп айланмакълыкъ. Бюгюн Шураны кёзлерине ышанлап кьарачы, алада сен, мен иги эслемеген жилимукъла кёз теренинде шаудан сууладача жюзедиле. Сен сокъураныу, жапсарыу сёзле айтсанг окъуна, башын сууукъ кьабыргъагъа кьысып жилирыкъды. Ол а сокъураныуну шартыды. Дуниягъа сансыз жаратылгъан суюмекликни унутулмазлыкъ ёкюлюдю. Сокъураныу сени хорласа, Шамкъызны жилимукълары ёмюрде кёз туурангдан кетмезле. Аны сарнагъан тауушуна кёкде кьутургъан элия тауушу кьошулур. Ол заманда кёкню, жерни улугъан тауушлары да эшитилирле санга. Ала сени кьутургъан суугъа секиртирле, ананг кюйген жюрегини кьыйынлыгъын кётюралмай, кесин ол дуниягъа хазырлар, ахыр жолгъа.

Ол ауурлукъну кётюралырмыса сен?! Эссиз сёзюбюз кесибизни жилиатыр.

Мен тынгылауну басханлай турдум. Бек ётдюле жюрегиме Омарны сёзлери. Сагъышларым, жарсыуларым да мени хорлай башладыла. Билмейме, бир зат да билмейме... Не этерге билмейме. Тилейим, жалынайым Шурагъа. Не затны тилейме, не ючюн жалынама?! Угъай, Асият анданмы аман къызды? Ол мени суюгенин, кюйгенин да ангылатханды. Ол адам кьачарча жерден чыкъмагъанды. Атасы Тахир милиционер болгъаны бир кесек сагъыш этдиреди. Элде андан кёпле тарыгъадыла. Игилик сакъламайды киши Тахирден. Да кьырал ишни этген, халкъны аманлыкъчыладан сакълагъан, урчулагъа, ичгичилеге бет этмегени юркюте болур аланы. Халкъда бардыла сёзлеринден жангылгъанла.

Жашла, жан тенглерим, айтчыгъыз манга, бу не тюрлю суюмекликди? Шура аякъ тирейди, сабийликден суюген, ансыз кюнюм кечеден да кьарангыды деп жашагъан жаным, менден ёпкелеген этеди деп, аны кьоюп, Асиятны жашау нёгерге излесем, тюз болурму? Жангыла тура эсем а? Тюбейим бюгюн Шурагъа, огъесе кьагъыт жазайым да Омардан жиберейим.

Жандан суюгеним, жашаууму ышанганым ууатды мени, суюмекликни тонатды башхалагъа. Унут мени деп а айтмады. Мен а кьалдым суюмеклик кюйю жанымы ашай. Угъай, жашла, жалынып кьуралгъан юйюр тынчлыкъ жашау сюрлюк туююлдю. Арталлыда сёлешмей кьойсам а, мени кьыйынлыгъымы ангыламагъан адам не игилик этерикди? Кьагъытха тюшюрейим акъылымда болгъанны.

* * *

Сабийликден эсимде болгъан бир затны айтдым тенглериме. Билемисиз, аны сейирге санагъанла да бардыла. «Сенден башхаланы аналары алай этмегенин ким айтханды санга?» – деп, богъурдакъ таууш этип

сёлешгенлени да кёрдюм. Зарланыпмы, огъесе махтаныпмы айтдыла, аны кеслерине сорургъа тюшерикди.

Тюз мен да тёшекге киргенимлей, анам кюлге кёмюлюп бишген нартюх гыржындан жетген кишини кьол аязы тенгли бирни сындырып, кьолума тутдурмай кьоймаучу эди. Алгъа кесим тилеп турдум дайым да алай этерин. Артда уа анам соруусуз этип башлады ол жумушун. Ашагъан заманымда сезмегенликге, эрттенликде нартюх гыржын ургула шинжилеча чанчыла эдиле этиме. Хазнамыды, сабийни териси. Школгъа барып тебирегенимден сора анам: «Иги окъусанг, кампетле аллыкъма», – деучю болду.

Баям, сабийлигимде ашха иги батханым болушса керек, тийреде тенглеримден мени бла жыгъышыргъа киши базынмай тебиреди. Артдан-артха жашда болгъан гынтгыны сормай кьой. Аны хатасындан мени бла бир партада олтургъан къыз, Кезибан болмаса, къатыма киши басмазча чекге жетерге аздан кьалдым. Энди ангылайма аны, махтанчакълыкъ насыпны урлагъанын.

Кезибан да айтды кюнлени биринде: «Махтанчакъ, бюгюнден сора сени бла бир партада олтурлукъ туююлме», – деп.

Ол менден арлакъгъа кетип, балчыкъ жугъу чурукъларын жол жанында кёк кырдык бла ариулап: «Махтанчакъланы ма мынга да санамайма», – деп, ол балчыкъ жугъу кырдыкны кёргюзтдю. Балан бармакъчыгъы бла чюй бурунчугъун эки кере сыйпап: «Къуру сени ючюн айтхан сунма», – деди, бир кесек сагъыш этгенден сора. Алай дагъыда кьошду: «Ол Огъары кёлде жюзюп, андан чыкъгъанынглай: «Былайда жюзюп, манга жеталлыкъ жаш жокъду», – деп кычырып, Таукъан сени озгъанда уа, аны бла туююшюрге чапханынгы да унутмагъанма. Дагъыда ол тёзюп кьойгъанды. Туююшсегиз а, ол хорларыкъ эди. Мен бир жол кёргенме тёбен элни жашлары бла къалай жыгъышханын. Чалдиу этип, чалдиу этип, барысын да хорлагъанды ол. Санга ушаш бир махтанчакъ а туююшюп тебирегенинде, ауузун-бурунун кьан жугъу этип ашыргъанды».

– Таукъан сени суюген жашынг болгъанын билмегенме, – дедим.

Ох анассыны, ол заманда Кезибан алай жилиды, тыйып онг жокъ эди аны.

Сагъышлы болду башым. Бир жол классда бир бирни къуууп, ойнай кетип, Кезибанны тёбен жаныны этекчигинден тартып, жан сюегинде туюмечигин юзгенимде да айтхан эди «махтанчакъ!» – деп, ызы бла уа тюз бусагъатдача жилиды. Мен бек залим кьоркыгъан эдим ол кюн. Жапсарыр сёз айталмай кьалдым. Кезибан ёсюмю бла менден игида бийикди. Ёсюмюбюз тенг болса, мен аны этегинден тарталлыкъ туююл эдим, бели табагъа узалгъан болмаса.

Классыбызда Кезибандан да ариу къызла бар эдиле. Алай энди ангылайма, андача чырай биринде да жокъ эди. Ариуну бла чырайлыны бири биринден айырып айтыргъа, хар кимни да кьолундан келип бармайды. Бек суюдюмлю къыз, кьошакъланмагъан, кокаланмагъан.

Жетген кызы болгъандан сора да, бетин бояп, къашларын, кирпичлерин тынгысыз этип кёрмегенме. Эшмелери да – узун. Бетлери, къашлары боялган, кыркъмачач кызыланы жаратхан жашла да кепдюле. Мен а ол затны кетюралмайма. Аллах берген сыфатха жетген не барды? «Алийхан, сен дорбунда ёсгенсе», – деп, мени хиликкя этгенле да болгъандыла. Алай бу ишни юсюнде Кезибан мени жанлы болгъанды хар заманда. «Таулу эсенг, таулу бол!» – деп, чорт селешгенди Кезибан.

Керти иште мындан кенгнге кетгеними уа ангыламайма. Акъылыбыз, оюмубуз да бирге келишгенлерин ангылай тургъанымлай: «Энди суйген жашынг махтанчакъ туююлдю», – деп айтыргъа къолумдан келмеди. Ол сагъышым энди тынгысыз этгенликге, школда анга ол сёзлени айтыргъа базындырырча сезим туумагъан эди менде. «Сени суюме», – десем не айтырыкъ болур эди Кезибан? Баям, аямай кююр эди, хырез тишчиклерин ачып, чолпан къара кёзлери бла добар эринлери бирча ышара. Мен да суйгеним дерге базыннганыма къууанып, кысыр къаягъа тыйгъычсыз ёрлерча болур эдим, энишге бир кере да учхаламай. Не менме деген жашха да кюн жарыгъы, жашау жарыгъы да болаллыкъ Кезибан бюгюн кенгдеди менден, Москвада окъуйду, жашауундан халпарсызма. «Окъууда, жашауда да жолунг болсун, Кезибан!» – дегенден башха сёз айталмайма анга.

Бюгюн кюн жарыгъы, жашау жарыгъы да Шурады манга. Дуниягъа чууакъ эрттенликни да ол берген сунама. «Сен Къайсынча фахмулу назмучу болсанг эди», – деген эди ол бир жол. Алай нек айтханын а ангыламагъан эдим. Артда ангыладым, Къайсын жазуучу тенглерин бла университетге барып, назмуларын кеси да, студентле да кёллеринден окъуп, зауукъ этдиргенлерин, Шура терк-терк айтып, таулу поэт бла ёхтемленип турду тохтамай. Мен да айтдым анга: «Дунияда хар иги зат, хар ариу зат – барысы да поэзиядыла. Сен да поэзияса, мени поэзиям».

Суймеклик жакъгъан от хар аманлыкъны хорларыгъына ийнанып, окъ да, топ да тунчукъдуралмагъан поэзияны кючюне базынып айтдым ол сёзлени Шурагъа.

– Алийханчыкъ, жалгъан махтау – бедишлик жалгъау, – деди Шура уа, кеп сагъыш эте турмай.

* * *

Баям, аны да, мени да ахыр ушагъыбыз сакълагъанын ангылагъанды Шура да. Эшикден, терезеден къарап болгъанды мен барлыкъ жолгъа. Сёзюме жууап берирге да хазырланнганды. Ол айтырыкъла белгилидиле манга: «Къалай базынып келдинг бюгюн бери, иги сагъыш этип, айтыр сёзюнгю башында биширмей?» – дерикди биринчиден. – Бюгюнню кюнню жукъусуз сакълагъанынгы билмеген сунма. Сен айтырыкъ сёз ачыкъ жара саллыкъды суйген жүрекге, дуния жарыгъын кёргенли кюн таякъларына баш ура келген кырдыкны уа жай чилледе бузлатырыкъды, бу жауунлу кёкню кесича жиятырыкъды мудах кёзлени.

Мен сени акъылынгда болгъанны ангыларгъа кёл салгъанлы жүрегим бирда азатлыкъ сынамады. Ахшы умутларымы огъурсуз жел будуман этип, учуруп терен къолгъа атханды. Эки бетлиликни туманы чырайлы сыфатынгы ууучуна жыйгъанды. Бизни бирге болурубузну суюмегенле от салдыла энди чагъа башлагъан терек бахчабызгъа. Табийгъат да ала жанлыды бюгюн, манга келир жолунгу кесди къар бораны, манга айтыр жүрек сёзюнгю кёзкёрмезге ашырды ол сууукъ боран. Нек тынгылайса?

Шурадан ол сёзлени эшитген сагъатымда тилим тутулур, къулакъларым жаланда къаяланы зынгырдауларын эшитирле, кюнню батханын, айны чыкыгъанын да кёрмезле кёзлерим. «Жашау кюнном батды», – дерме олсагъатда. «Излегенинг ол эди да, тапдынг», – дер Шура.

Суюмеклик тели этген адамланы хапарларын эшите тургъанма. Жокъду Аллахны буйругъун тюрлендирир кюч. Тилейим Шурадан: «Кеч, мадарымсызлыгъымы жүрек тебиуюн! Кеч, дуняда сени бир жаннга къошмагъан, эссизлик хорлагъан пакъыр жанымы! Бизни ачитхан кючден, суюмекликни къара жерге сугъаргъа кюрешген зулмуладан кери кетейик экибиз да.

Мен къарыусузма, суюмекликге тюз багъа биче билмеген факъырма. Къарыусузгъа эс тапдыргъандан уллу байлыкъ да, насып да жокъду дуняда. Сабыр сёлеш, сабырлыкъ тапдыр жүрегиме, жолубузну кесерге ант этгенлени оноулары уа Уллу Аллахны къолундады. Мени башыма акъыл саллыкъ да олду, терс оюмларыма сокъурандырлыкъ. Чамлан терсеге, болуш манга уа, эт аманлыкъдан кери, суюмеклик жүрегимде ёмюрлюк уя салырча эт, кеси кесимден кёллом чыгъа, суюмекликни сейирлик дунясы жашауну насып дунясы болгъанын ангылат.

Сенсиз къалгъан кюнюмде тюп дунягъа ашырсынла мени. Сынатма манга ол азапны. Кёк да, жер да жилирла замансыз кетсем, суюмеклик ёлтюрдю жарлы Алийханны деселе уа, жарсыу жокъ, жилиу да жокъ, дунямы сени ючюн алышханымы билсинле».

Олсагъатда Шураны назик ауазы къулагъыма эшитилди: «Билеме, манга хазырлагъан жүрек жылыуунгу башхалагъа тийишли кёре айланнганынгы. «Сени суюмейме!» – деп, кёкге айланып кычырсанг да, дуня насыбын, суюмеклик азабын манга саугъа этген Алийханны ёмюрде да унутурукъ туююлме. Кесиби тозуратхан суюмеклигибиз, ачы-ачы жилиатса да, сени жүрегинг, мени къыйынлыкъланы хорларгъа юйретген келбетинг да биргеме жашарыкъдыла эки дуняда да. Угъай, тюп дунягъа замансыз ашырмаз мени суюмеклик. Дуня сагъышыны ауурлугъун башыма жүклеген жукъусуз кечелерим менден узакъ кетип, жүрегиме шошлукъ берир сени бир керти сёзюнг: «Шамкыыз, сенсиз жашау манга – ёмюрге куюмеклик ауруу». – Мени жауум да жоюлма сын, ахшы муратына жетмей».

Бу сагъышла, тюбешиуле жолгъа атландыргъан оюму тюрлендирдиле. Халаллыкъ, таукеллик да туудула жүрекде: бир адамгъа да керек туююлдю жүрекни ачытыр, мурдору ийнаныулукъ бермеген ише-

клик. Шура ийнаныр мени керти сёзюме, суймеклик огъурсузлукъгъа къуллукъ этерге къоймагъанын ангылар. Бизни жилиятханла жилиамасынла, тюзлюкге къуллукъ этерге акъыллары жетип. Хар ким да излейди кесине игиликни. Суймеклик а кишиге да бет этмейди, туугъан эгечге, къарындашха да. Эришлик суугъа секиртеди, таза суймекликни от жагъасын сууутады, жилиятады ёмюрюнде жилиау не зат болгъанын билмеген кёзлени.

Да не этейик, адамны оюму, айтыр сёзю терендеди. Аланы сакълагъанланы къууандырсынла ташадан чыгъып.

* * *

Жашауда кёп затха тубейсе. Хапарны да кёпден-кёбюн эшите-се. Аланы игиси да бар, аманы да бар. Къазий улу Тапа хапар айтып башласа уа, ашынгы-сууунгу да унут. Тейри, ашыгъышлы ишинги да. Таурухха, жомакъгъа ушагъан а бир хапары да жокъ Тапаны. Ол Былымда туугъанды, къыйыры-чеги чубур болмагъан 117 жылны арытханды. Элде оноучуму болады, бир къара ишчими болады, билмегенлерин Тапагъа соргъандыла. Билмегенин къурашдырып (билмегени уа хазна жокъду), ёмюрлени учхалатхан адети жокъду. «Кёлюгюз кюлмесин, бир айтханымы экинчи, ючюнчю кере къайтарып тургъан къылыгъым жокъду. Сордугъуз, билгеними айтдым, билмегеними уа ташадан чыгъарып кюрешмеучюме. Ол адет, ётюрюк айтхан, иги адет туююлдю. Хапаргъа да мангылай къыйын керек болады. Ол айтханымы тюз ангылагъыз. Хапарны билир ючюн, кёп къыйын керекди. Аны уста айтыр ючюн а, андан да кёп къыйын керекди.

Уста хапарчы сынагъан зауукълукъну уа, аны кесинде къоюгъуз. Аллай адамладан бирлери сунады кесин: Кёнделен башында Ара Жолну огъары жанында Къан Жол деп нек айтханларын жаркъмалагъан «билгич» адамладан бирлери – Беслан уллу Хабала.

– Аллай соруулагъа къаллай жууап берирге кереклисин манга киши юйретмесин, – деди Тапа ушагъын андан ары бардыра. – Къачан эсе да бирде болгъан ишни кертилигин къайдан билесе деп, кесигизге ишеклик да туудурмагъыз. Болмагъанма ол жердеги урушда, кёрмегенме анда согъушланы. Анда болгъан бушуулу ишлени юсюнден а чыртда жангылмай айтырыкъма хапар.

Гитчеликден окъуна кёп затны билирге суйген Шамкъыз тилеген эди, онунчу классда окъугъан заманыбызда Къан Жолну юсюнден Тапаны хапарын табарымы. Аны тилегин сансыз этип къояргъа онг жокъ эди. Ол менден бир зат тилесе, тюз сабийча къууаныучума.

Бу жолгъу тилеги уа суймеклигибизге мурдор таш болгъан сундум ол кюнден арысында. Тапаны хапарын окъуучума, белгили этерге да аны ючюн ашыкъдым.

Къыйынлыкъ адамны башындан басхан сагъатда кёкде чулгъана-булгъана айланган булутла да санга чамланган сунаса. Ала къутуруп, башындан бассала, солууунг чыкъмай тохтарыкъды. Сора сарна,

тауушунгу тышына чыгъараллыкъ эсенг. Тиширыула алынып окъуна къаллыкъдыла аллай кезиуледе. Сабийлени уа айтхан окъуна этме.

Тапаны бу жолгъу хапары ма аллай къыйынлыкъны юсюнденди. Бу жол Шурагъа тюбесем, аны да эсгерликме жаз тилге къуллукъ этдирип. «Биягъы махтанчакъ!» – деп, уллу къара кёзлерин манга тирерми? Тауларыбызны, гюл бахчадан толу жерибизни баласы ажымлы жоюлгъан ананыча сарнатхан, аланы юслеринден къара булутла седиремезча этген урушну, мурдарлыкъны эсгерсек, жашау да, суюмеклик да ол къадар татлы боллукъдула. Бушууну, къууанчны юсюнден да тюз хапар айландырлыкъды жашау чархынгы. Олду душманнга бой салдырмазлыкъ кюнню берлик да, олду хорлаугъа элтирик да, олду керти да, таза да суюмекликге тюз жол берлик.

Ол оюмну Шура айтхан эди, Тапаны Къан Жолну юсюнден хапарын окъугъанындан сора.

– Тапа акъсакъалны хапары миллетни тарых жолоучулугъуду, – деген эди Шура, – ол а, алимлерибизни тинтиу ишлеринде кесине тийишли жер табаргъа керекди, – Къан Жолну юсюнден керексиз, тутхучсуз даулашла мындан арысында арталлыда баш кётюрмез ючюн.

Олсагъатда мен Шураны кёзюне аралып къалдым, аны биринчи кере кёргенча, бир адамла бла да тенг эталмадым аны сыфатын, сёзюн да. Ол бийик тау эди олсагъатда, аны элими башын, бетин сылай атхан жай танга ушатдым, кюн таягъыны нюрюне да жүрегим бла, къаным-жаным бла да табындым анга. Шура барлыкъда, жүрегим, жашауум такъыр болмазла, кюз артында кюфле мирзеуден толгъанча толурла ахшы муратла. «Шура, тазады суюмеклигим санга. Сагъышым: сени суюгеним ючюн, куюгеним ючюнню терслейсе мени? Ойма, суюмеклик сюеген юйюбюзню, ол сейирлик сёзню, суюмекликни от жагъасын! Ачыугъа аякъ тюп этдирме мени. Билеме, бюгюн кишиге керек туююлме мен. Жансыз тёммек кимге керекди?! Бек кёп зат тилейме сенден, кюйдюрме мени».

Жюрегинде жибиую болмагъан суюмеклик, бир жүрек жапсарыу сёз айтсанг а?! Огъурлу сёз, жапсарыу сёз кесин табарча эт жаланда муратына жетерин суюмекликни юсюнден айт манга. Буюгъуп тургъанымы игиге санамагъанынгы билеме. Юсюнге сюелип, андан тюз жууап, манга керекли жууап эшитирге излепеними айтсам а, биягъы сёз эшитилир: «Махтанчакъ!» Мен а, ол алай кёлю бла айтылгъанына ийнанып, жер тешигин излерме, ахырысы-къысхасы. Гюлню кесича, ариу Шура, нек айтыргъа къалды ол сёзню манга жүрек жара излеп тургъан адам туююл эсе бу?

Жарсыуум, алгъышым да – санга аманат. Ахырда махтанчакъгъа саналып тохтадым эсе, ангыла, сени кибик суюген къызы болгъан жаш кёкде учуп айланса да, этме сейир. Насыплыма, жашау сюрген къадар, бирде муратыма жетмесем да, сен сынатхан къууанчым, аз-кёп эсе да, ёмюрге нёгерлик этер. Сен жашагъан дуняда жашагъаным – жүрек къууанчымы тауусулмазлыкъ байлыгъы.

Сюймеклик, къара жамычысына чѳргелип, артха да къарамай, таудан аууп кетгенин кѳреме бирде. Анда жокъ эди жюрекге сабырлыкъ, ышаныулыкъ берир хал. Мен аны кертилигине ийнандым бир кесекге. Алай игилик жангыдан тууарына уа, сюймеклик тау артындан бери танг жарыгы бла, кюн таякълары бла бирге ауарыгына уа ийнанмай болмадым. Ол оюмну манга айтдыргъан кюч бар кыйынлыкъланы хорлады. Ахшы мурат къара жамычыгъа чѳргелип, кѳз туурадан думп болса, адамны жокъларыкъ жаланда бир затды – къара жер. Аны да ангылатды ол кюч.

Сюймеклик бирде тау тѳппесине ѳрлетип, бирде уа индекден атып, солуусуз этгенине багъа бичерча, адет-тѳре барлыгын ангыларча, акъыл да, сынау да жокъ менде. «Шура Алийханны сюйген кызыды!» – деген ауазны эшитгеним насып тюйюлмюдю манга?» Алай суннганлай жашайым, ол аз насып тюйюлдю.

– Кесинг кесинги алдагъанынгы насыпхамы санайса? – деп сорсала.

– Хау, бир насыпха, ол да борчха барлыкъды, – дерме, кюйгенинг-бишгенинг да сел болурла.

Тапаны хапарын эсге тюшюрюр заман болду, баям. Шура да жангыдан окъуса, аны, адам улу бир бирлени эссизликлеринден сынай келген кыйынлыкъла сагъыш этдирирле аны. Сюймеклик жолла быллай бир узакъгъа нек созулгъанлары сагъыш этдирир эсе уа, дуня жарыгы Шамкызыны.

Сюймекликге азап сынатхан, къанат къагъа, гюл бахчада эркин уча башлагъан заманына къара жабыу жапхан, жюрек ауруу да тапдыргъан, бизни насыбыбызны сыйырыргъа кюрешген да, Асиятны хыйлалары болгъанларын ангылар эсе уа Шура.

Ахшы умутну ѳмюрю узакъды.

* * *

– Басхан ауузунда жашагъанланы кѳбюсю жай айлада малларын Баллыкъ Башы жайлыкъда кютгендиле. Анда адамла да, кѳошла да кѳп. Бир ингирде Къазий улу Тапа болгъан кѳошда хапар кызадан кыза бара эди. Ала миллетни келе келген жолуна, таулада, тюзледе жер атлагъа энчи эс бурадыла. Жыл саны бла Тападан тамата жокъ эди кѳошда. Хар ким да аны хапарына тынгыларгъа сюеди, билмегенлерин сорадыла.

– Тапа, айып этеме, ол барыбыз да билген, кѳрген жолгъа Къан Жол деп нек атагъан болурла? – деп сорду, ары дери сѳзге кѳошулмай, тынгылауну басып тургъан жаш, Теберди улу Илияс.

Къазий улу Тапа бир кесек сагъыш этди да, былай деди: «Бу тѳгерекде бир тюрлю магъанасы болмагъан жер ат жокъду. Ма санайыкъ: Нарт Жол, Тонау-Юлешген-тѳбе, Тузлукъ-Къая... Болсада сен соргъан сорууну жууабы былайды:

Кавказда жашагъан миллетле бири къалмай, Къырым ханнга жасакъ тѳлеп жашагъандыла. Анга жашчыкъла, кызычыкъла да берирге тюшгенди бир-бирде. Былайда керти сѳз айтайым: къарачайлыла бла малкъарлыла Къырым ханнга бой салмагъандыла, жасакъ тѳлемегенди-

ле. Аны себебинден быланы суюмегенди Къырым хан. Аз-аздан сермеше тургъандыла. Болсада бу ариу жерни бийлерге умут этип, терк-терк тасхачыла ийип тургъанды. Быланы ол акъылларын бек алгъа къарачайлыла сезгендиле. Гитче Таллы Къолгъа жыйылып, Къырым ханны адамларыны алларын сакълагъандыла. Андан басханчылагъа къуугъун ийип билдиргендиле. Эки къаууму да келишим этгендиле: алларын къарачайлыла тыяргъа, артларындан басханчыла къууаргъа.

Тюппе-тюз хапар, жюзге жууукъ адам болгъанды ол заманда Къырым ханны аскеринде. Алайда бизникиле аланы халек этедиле, къачып къутулгъаны артха будуман болуп айланадыла, къачалмагъанла жесирге тюшедиле, ёлгенлерин къаядан энишге къуядыла.

Андан сора Къырым хандан келечиле келедиле. Жарашадыла, жесирге тюшгенлерин алтын ахча берип, артха аладыла. Ёлгенлерин бизникиле элтип кёргюзтедиле. Аланы элтирча жукълары къалмагъан эди сюеклерин жыйып, юч хуру (къабыр) этип, алайда уллу сын таш салып кетгендиле Къырым ханны адамлары. Бюгюн да ол юч хуру тебеге къырым къабырла дейдиле.

Къарачайлыладан, басханчыладан да кёп адам ёлгенди ол урушда. Жаралы болгъанла да кёп. Таллы Къолну башында Арба Жолгъа Къан Жол деп андан айтадыла. Аны сейирлик жыры да барды. Ма былайда олтургъан Ёзден улу уста жырлаучуду аны.

Тапа тилеп, ол жырны эки кере жырлатды Ёзден улуна. Хапаргъа кёре, бу узун жырды. Алай бизге дери жетген сёзлери быладыла:

Къырым ханны кёзю, алан Минги таугъа, къарайды,
Э-э-эй, таулу ушкокга илишаннга жарайды!
О-о-ой, аланла, сиз а Тузлукъ-Къаягъа да минигиз,
Къырым ханны аскери келеди, Басханнга къуугъун ийигиз!
Ой, дагъыда Бахсан элге къууугъуннга терк ийигиз!
Эй, дагъыда жерибизни жаныгъызча суююгюз!
Биз а Гитче-Таллы-Къолда жауну аллын сакълайыкъ,
Эй-эй, Къырым ханны, келме къоюп, алайда уруп къаплайыкъ!
Айланч-майланч жолну биз а беш жанында турайыкъ,
Алайгъа да келме къоюп, къан-къазауат къурайыкъ.
Эй, аланла, таулу ушкогу болгъан жашланы жыйыгъыз,
Эй, аланла, келген жауну сиз а аллын тыйыгъыз!
Къырым аскерни табылгъанын къырылма къоюгъуз,
Жаралысын, ёлгенин да къаядан энишге къуюгъуз!
Сукъланмай, биз бир кишини таууна, ташына, элине,
Жау келирча тиймегенбиз бир кишини кёлюне...
Къуугъунну эшитгенлей, басханчы жашла жетдиле,
Артларыннан кирип, жауну къара халек этдиле.
Тау жерибиз суу бермейди сууукъ келген къонакъгъа,
Къан тёксек да, жан берсек да, сабий бермек жасакъгъа!
Къан тегебиз жол жанларында ёлалмай, жатабыз,
Таллы-Къолда Арба Жолгъа – Къан Жол деп атагъыз!

* * *

Кимди терс? Шурамы, менми? Жокъду анга жууап. Дуниям къайгъыдан, ачыудан толду, Шурачыгъым манга «мах» деп берди, гелефейлери хуна оя айланычу Османни юйюне келин болду. Энди кюн жарыгъы, ай жарыгъы да тиймезле манга. Кечем жукъусузду. Этмейме кишиге айып, чамланмайма кишиге, хар ким да кеси жазыуна тюбейди, андан къутулур къарыу жокъ. Алай чыкъмазла айым, кюнюм деп, къадарыма бой салып олтурсам а, ёлгенлеге тенг болгъандан башха уа не! Мен жангыз туююлме быллай кюннге къалгъан. Билеме, тобагъа къайтыу жокъ не Шурада, не менде. Ахшы умут ёмюрлюкдю деп къайтарама кёп кере, бюгюн а умутну жашлыкъ бла бирге жоюлгъаннга санайыкъ, кетдиле къууанч кюнлерим, жашлай айырылдым жашлыгъымдан.

Тиширыуну суюсенг, алай сую,
Ол жазгъы танглай кёрюнюрча,
Тиширыуну суюсенг, алай сую,
Аны ючюн отха кирирча.

Поэтни бу сёзлери байракъ эдиле манга, Шурагъа ахшы муратымы кёзбаусуз ангылатыргъа базындыргъан, кюч, фахму да берген. Поэзия да бой салдырмады суратлау сёзню Аллах жазгъан дууагъа санап жашагъан Шурагъа.

Билемисе, Шамкъыз, мен дуниядан кетгенликге, сени жашауунг тюрленмез, алай кёзюмю дуниягъа ачхан письмонгу жазгъан кюнюнг, суюмеклик бла бирге туугъан кёзбаусуз сёзлерим а, ёмюрде да тынчлыкъ бермезле санга, ауазымы эшитгенлей, жашарса ёмюрге – махтанчакъны керти сёзюдю ол. Аланы унутуп, заукълу жашау сюрюрюнгю уа суюме. Сен насыпсыз болсанг, мен эки кере да насыпсызма, ол сёзлени манга суюмеклик айтдырады, жүрегими такъырлыгъына хорлатмай, сен киши юйюнде суюмекликге кёл салмазлыгъынга ийнандырып.

Ахшы умут ёлмейди, Шамкъыз. Сёзлеринг жүрегими таралта жашарыкъма, излегим ашхам жулдузу бола. Кёзлеринг а – мени жашау чыракъларым.

* * *

Осман улу Манаф школну бизден бир жыл алгъа бошاپ, чынтты комсомолчу болгъанын халкъгъа да, къыралгъа да танытыр акъылда колхоз фермада ишге тохтады. Партияны чакъырыу сёзю эди ол: жашла, къызла къара ишни хайырын ёсдюре, окъууларын а заочно бардырыргъа деп.

Осман жашыны акъыллы оноугъа кёлленнгенине бюсюреген окъуна этди. Анасы Имахат а отдан кёлек кийди: «Сен кимден аманса? Тенглеринг университетде окъурукъдула, сен а аладанмы аманса? Анасын ыразы этмеген сабий ёмюрюнде онгмагъанды».

Имахат, башында къолан жаулукъчугъун эки кере тешип, эки кере къысды, эшикге суху чыгып, тюз ол халында артха да кирди, мычымай. Кесин кечени жарытхан ай сунуп тургъан Имахатны акъ бети игида

мутхуз болду, кёк кёзлери юйню ичинде хар затны да, жангыз жашын да алас-булас кёре башладыла. Ол жокъ, бу жокъ, къара къалын къумачдан тигилген ал ботасын белине къысды да, печьни къатында сюелди. Алайда жукъгъа тиймеди, артха бир-эки атлам этип, кесини жумушакъ шинтигине олтурду. Берчли къолларыны къалтырагъанларын биринчи кере сзиди ол. Адам, къаны бузулса, этмезлик ишин этеди, айтмазлыкъ сёзюн айтады. Имахат, къайры эсе да кеч бола тургъан адамча, бууунунда сагъатына ашыкъ-бушукъ къарады. Сагъатны анга элли жыл толгъан кюн саугъагъа Осман алгъанды, къоншула сейирсинип къараучу бир жараулу къочхарны сатып.

– Жарлы сен, жангыз жашым, фермагъа барып, харф танымагъан адамланы орталарына тюшюп, бокъ кюреп айланырыкъса, – деди Имахат, олтургъан жеринден ёрге хыны туруп, ала бла демлешгенча, жыйрыкъ этеклерин эки кёлу бла кезиу ары бла бери къагъа. – Кюйдюрме мени, биширме мени! Эгечлерингден уялмаймыса? Лейла бла Сакинат школда сенден иги окъумагъандыла. Бюгюн а – университетни студентлери! Атангы заманында окъургъа онгу болмагъанды. Аллахха минг кере шукур, жылкычы къадарында иш бла кишиге хорлатмагъанды. Тойлада тепсегени, жырлагъаны окъуна барды сени кирик он жашны багъасы.

– Анам, мен да комсомол фермада ишлеп, атымы Къабартыгъа, Малкъаргъа да айтдырыкъма. Герой болсам, кёрюрге, къалай махтанырыгъынгы.

– Ой, Аллах, къайда аллай кюн манга. – Имахат иги да жарыды.

– Хар зат да бир кюнню ичинде болуп къалмайды. Алгъа – бузоучу, андан сора – ийнек саууучу, университетге заочно илинсем а – ферма таматасы, дагъыда бир секирсем а – колхозну председатели!

– Аллах жол берсин, кёз жарыгъым, – деди Имахат, ол сёзлени эшитгенден сора, кёлю толуп, председательни жюрютген мешина бла ары бла бери жюзериги кёзюне кёрюнюп. – Жаш, кеси айтханча, Герой болса уа, сау эл манга сукъланырыкъды. Келинликни уа кесим сайларыкъма.

Заочно окъуп, мал дохтурну дипломун алгъан Манаф, колхоз чачылгъанлыкъгъа, юйреннген ишин къоймады. Малла къурап, аланы комсомол ферманы мекаямына тийишдирип, ырысхы, ахча кёллу да бола башлады. Шамкыыз да ол элде врачды. Ол сабий заманында тенг кызычыкълары бла агъачха наныкъ жыяргъа барып, анда ажашып, агъачдан чыгъалмай, сау кюн излетгенди кесин. Бу жол этген ишин а ажашханнга санаймыды?! Бек биринчиден, Алийханна Аслижаннга сыйыртханына кюеди, жашха ачыу этгенине уа алыкъа сокъуранмагъанды. Суюмекликге узакъдан термиле уа турады.

Адам айлана, жюрюй тургъан заманында кёп затны кёреди, кёп затха тюбейди. Шура, жанындан бек суюген адамына кёрюнемей къалгъан кюннюн жокъгъа санай жашагъан кыыз, бюгюн ол жокъ, бу жокъ, сайлау Манафха тюшгенди деп, аны кертилигине ийнанып, бирда-бирда

кишини акъылында болмагъан ишни этгенди. Ол кюннге дери къолуна къалам, къагъыт алгъанды, Алийханны, мени акъылымы, ниетими алжаусуз билир ючюн, жазгъанды письмосун:

«... Мен къайры кетсем да, ол дунягъа окъуна, суймеклигим биринчи сагъатындача тазады, кертиди. Башханы санга кишен салгъан тенг къызымы хорлаялмазлыгъымы керти шартха санап, жашаууму бузаргъа таукел болсам, ол къыйынлыкъдан да къутулалмазлыгъымы ангылагъанма, ахыр кере бир къауум сёз жазам. «Сен мени кёз аллым-да танг жулдузча, кёк теренинде толгъан айча сакъланырыкъса» – деп жазгъан письмонг, умутларымы барысын да къара жерге кёмген эди. Ол сёзле арабызны бек узакъ этдиле, кёзкёрмезге элтип атдыла... Айт, сен кёл ашарча менде не терслик барды?!»

Ол письмо иесин тапмады, жибермеген эди Шура.

* * *

Къарны теренлиги бу жыл да жолумдан тыйды. «Да суймекликге барлыкъ жолунгдан къар ючюн тыйылсанг, суймеклик кеси баш кётюргенин бил да къой, – деген ауаз да эшитилди къулагъыма. – Кечени жарытхан айдан, ашхам жулдузну чырагъындан да кючлюдю суймеклик. Кюн, Ай таудан ауадыла жылыулары, жарыкълары бла, танг жарыса, жулдузла да жукълайдыла къарангы кечеге бёленип, суймеклик а кетмейди таудан аууп, ёчюлмейди, къарда, боранда да».

Иш былай къалса, Шамкъыз салгъан жара ёмюрде сау болмаз. Угъай, Шурачыкъ, Манафны бла сени бирге кёрген кюнюмде арсарсыз жокъларыкъды ёлом мени... Угъай, кесими жоймайым, сени менден сыйыргъанны ёлтюрейим. Бу сёзюмю эшитсенг, айтырыгъынг бирди: «Анда не терслик, мен бирле тарт-соз эте айланыучуладан тюйюлме» – дериксе. Эрге кеси ыразылыгъынг бла баргъанынгы ангылатырыкъса. Тейри, къызчыкъ, мени да ташдан-агъачдан ишленген сунмагъыз, къойчу къошну парийи да тюйюлме, юралгъаны къадар юрюп, андан сора арт аякъларын къоюнуна сугъуп, тынчайып къалгъан.

Мен Шамкъызны кесине тюберден алгъа, письмо жазаргъа таукел болдум. Аны кесине тапдырыр адамыма, Шураны биргесине окъугъан, биргесине ишлеген къарачайлы къыз – Фарида. Аны адамлыгъы, акъылы мени тилегиме тасха тюшюрлюк тюйюлдюле.

Кёлюмде болгъанны узун созмай, тюшюрдюм къагъытха:

«Кюнюмю батдырыргъа бош кюрешгенсе, жаным, къыш да, жай да ариу чакъгъан гюлом, жаныма къууанч берген ийнагъым. Мен жашаууму урларыкъ адам жаратылмагъанды дунягъа... Санга уа ыспасымы ангылата жашарма ёмюрден ахыргъа, мени насыплы этгенинг ючюн...»

«Алийханым, жаным-кёзюм! Мени унут. Суймекликни жашауу къысха болгъанын ангыладым».

Шура жазгъан письмо саулай да ол эди.

* * *

Бюгюнню кюнден да тилейме болушлукъ, жауундан да тилейме кюе тургъан жаныма салкъынлыкъ, жерден да тилейме къыйынлыгыма бир себеплик. Къысыгъыз мени кёкюрегигизге, беригиз акъыл тели бола тургъан башыма! Огъурлу къанатлыла, учугъуз узакълагъа, айтыгъыз хапарымы хар тюбегенигизге. Алийхан, суйгени сюер ючюн, не этерге керекди? Соругъуз, хар кимге, айтсынла эсли сёзлерин. Не этейим, къалай жашаргъа керекме мындан арысында? Жырлагъыз, эжиуню таула этерле, тепсегиз, къобузну Шамкъызны анасы согъар. Мен а кеси тоюмда тепсерме, Шураны да ортагъа чыгъарып, ол миллет адетибизге да чюйре келгенин биле тургъанлай.

– Мен бу къыяма айланган кюн машина бла тобукъгъа жетген къарны жырып, Шурачыгъынг ишлеген больницагъа бараллыкъма десем, сени да, кесими да алдарыкъма, – деди Омар. Атамы къарындашыны жашы Омар ахшы оюмumu седиретди.

– Эринген этеме, – де да къой, Омар. – Мен тилеген этеме. Бюгюн Шамкъызгъа тюбемесем, кесиме бир хата этерикме.

– Биреуню къатыны бла не ишинг барды? Болмадымы мынга жалынганынг? Мен бир айтдым, болду, тукъумунгу намысына тийишли келмеген ишле бла кюрешме, кеси намысынгы да жойма. Бу таралыуунг сенден озуп, бизге да учузлукъ сынатады.

Мен Омарны айтханларын жарты-къурту эшитдим, хазна эс бурмадым кесине да, сёзюне да, узакъгъа сагъышлы къарап турдум. Бет сыфатын да экили кёреме: сары шинли къалакъ бети, кенг мангылайы игида жыйырылгъанча кёрюндюле, кёз къыйырым бла аз эслеп къарагъанымда. Добар бармакълы къалын къол аязлары бла бетин кезиу-кезиу, эки-юч кере сылагъанын да кючден кёрдюм. Баям, мен къанын къыздыргъан болур эдим, аны халыны алай терк тюрленнгенине кёре.

Бизни тукъум ёзденлени да ёздениди деп, хапар айтыучудула билгенле. Анга алимле да эс бургъандыла. Баям, Омарны ол затды ёхтемлендирген. «Бизге кимни да кака кётюрюрге не эркинлиги барды?» – десе керек. Суюмеклик сени ёзденлигинги, къарауашлыгъынгы да сурамайды дерге уа адам жокъ.

Бир кезиуде сагъыш бийлеген башым къайдагъымы да унуттурду. Больницагъа барып, Шура болгъан отоугъа кирдим, кезиуом жетген сагъатда. «Тынгылайма. Ненгди сени тарыкъдыргъан?» – деп сорду врач, мени таба къарагъан окъуна этмей.

«Жандан суйгеним, къара кёзлю, къара къашлы, субай санлы, ёлген жүреклеге жан салгъан суйген къызым башхагъа къачханды да, ёлгенлеге тенг болуп жашайма. Сен бир мадар этмесенг, кесими жоярыкъма, суйгеним жойгъанын халкъгъа баям этерикме!»

– Терслик кимдеди?

– Аны айтыр къарыуум, акъылым да болса, бери келипми айланырыкъ эдим?

– Иги сагъыш эт да, аурууунгу юсюнде терсни, тюзню ангыларча болсанг, келирсе бери. Сен – кеси юйюнде, ол киши юйюнде кюйюп тургъандан хайыр чыкъмаз. Сюймеклик аурууну сау этмейди, ол ауруугъа ауруу къошады суйгенледен бири ол сёзню башы бла ойнаса.

– Жашны бла кызыны араларына адамсызлыкъ от салса уа, кимдеди терслик? Не этерге керекме мен?

– Сакъла суймеклик сени жокълагъынчы.

– Ол, манга келмесе уа?

– Суу да къайтады ызына, – дейдиле.

– Ол адамы булжутхан саугъа болурму?

– Суйгенингден кечгинлик тиле да, жашауунгу къалгъан кесегине атлан...

– Алийхан, тебирейик, турма, жолубуз кыйынды, кызы бла ушагъыбыз бютюнда кыйынды. Шура бюгюн сагъат бешге дери боллукъду иште.

Омарны ол сёзлери сагъышларымы борбайсыз этдиле да, мен иги кесекге дери эс жыялмай турдум.

* * *

Биз тебиреген элни тюз ортасы бла узунуна дери баргъан орам бек эрттегилиди, Николай заманга дери окъуна ишленгенди. Ол бийик, къалын агъачлы сыртлыкъдан башланады. Элни тубюнден ёрге угъай, башындан энишге созулады. Аны хыйсабын алай кёпле ангылаталмайдыла: таулула бек алгъа тау этегинде, къалын агъачны тийресинде тохтап, алайда жашау журтла ишлеп, мал тутуп, ташы-агъачы болмагъан тёшлени сайлап, алайлада сабан сюрюп, жашап болгъандыла. Жангыдан-жангы тёлюле жайыла баргъанлары сайын а, элни энишгеден-энишге соза келгендиле.

Ала жашауда намыс, адеп-къылыкъ деген затла халкъны биргесине жашаргъа керек болгъанларын да унутмагъандыла. Урушну сынагъанла да, аны сынамагъан тёлюле да, ол не зат болгъанын а ангылагъандыла. Насыплыны бла насыпсызны багъаларын толусунлай тергеуге алырча ёлчеу жокъду, кыйынлыкъланы кемсиз сынагъанланы жашаулары бла уа ёнчелерге боллукъду. Жаланда аны бла угъай! Кеси жашауунгу душманнга къара жер къапдырыр ючюн берип, саулагъа мамыр жашау келтирген эсенг, аны ёлчеую тюз боюнлу жашауубузну ёмюрде ёчюл-мезлик жулдузуду!

Чингиз-хан кесини аскери бла Орта Азиягъа бу жол бла баргъанын кёрген таулула болгъандыла ол эртте заманлада. Ол хапар а, тёлюден-тёлюге ёте, бизни заманга жетгенди. 1941 жылда мени атамы сабий заманыны жашчыкълары бу орамда ойнай тургъанлай эшитгендиле, Гитлерни адам улун отда кюйдюрген, жерни сарнатхан самолёт тауушларын. Аладан къачып, юйлерине барып, аналарыны этек тюплерине букъгъандыла жашла, алайда душман огъу аланы жокъламазына толу ийнанып.

Андан бөлек заман озуп, гитлерчиле элни ара орамы бла алай эркин айлангандыла, эл да, мюлк да, орам да аталарындан кьалгъан сунар эдинг. Ол кезиуде жашны-кьартны да, сабийлени да аркъа жиклерин кьалтыратхан биринчи зорлукъ эди. Тиширыулары, сабийлени сарнагъан тауушлары душманны окъ, топ тауушлары тунчукьдуралмагъанды. Фашист солдатлары ол орамда базыныулу да, ёхтем да айланганлары, жийиргенчли сыфатлары, жаланда ыспассызлыкъны угъай, жүреклеге окъсуз ушкок атылгъандан эсе, кёп да уллу кьыйынлыкъ сыната эдиле. Ушкок тауушла бир кесек шош болгъан чакъда, тиширыула неда ёсюмлю жашчыкъла халжарларына чабып, маллары жокълай эдиле, малла эдиле ол зарауатлыкъ заманлада аланы ач кьыйынлыгъындан сакълагъан.

Бюгюн а Омар да, мен да ол жол бла барлыкъбыз Шура болгъан больницагъа. Киши айып этмесин, мен бюгюнню кьыйынлыгъымы ауурлугъун ата-аналарыбыз сынай келген азап кюнлени бирлерине санайма. Шамкъыз жухума ургъанча кьылыкъсыз жууап этсе, аны кьыйынлыгъын кётюраллыкъ туююлме. Суюсегиз ийнаныгъыз, суюмесегиз ийнанмагъыз, мен сагъышларымы теренине батылып тургъанда, кьыш чилледе, машинабыз терен кьаргъа батыла, андан да ёпке солуу этип, артха чыгъа баргъан сагъатда, жайны гюлню ариу ийиси урду бурунума. Тёгерегиме кьарап изледим аны, ол кёзюме кёрюнюрюкча. Омарны жаш кьатыны эрини чырпа чачына чачхан духну ийиси да сундум бирде. Ол оюмум да алдады мени. Ол ариу ийисни омакълыгъы нарат терекле бла эришген элибизни хычыуунлугъу болгъанына ийнандым. Кьышхы кюнню таякълары терен кьарны юсюнде инжи бюртюклеге ушагъан ургучукъланы кёзюнюгю кьамата жылтыратады. Омар ол затлары бирин да эслемейди. Бу терен кьарда жолгъа мени хатамдан атланганын ууула-туююле келген халы бла, кьалын эринлерин чайнай, бирде кенг мангылайыны терлегенин машинаны терезелерин сюртген быстыр жүрун бла сыйпай келгени бла да ангылатады.

Больницагъа жууукълаша келгенибизлей, бек алгъа Фариданы эследик. Юсюнде – кьысха кьара тончугъу, эр кишиле кийиучю кьалын кьара кёнчеги, аны бучхакъларын узун башлы кьара-мор сахтиян чурукъларыны башларына сугъуп, башында – кеси эшген кёксюл чындай бёркчюгю, кьолкъапларына да киши кьыйыны кирмегенди.

Фариданы боюнчугъу базыкъ, кьысха сакъалчыгъыны тюз ортасында кезчик, адам бла сёлеше тургъан заманында чолпан кёзлерин терк-терк кьысхан халы да барды, узун кьара кирпичлери да ары-бери бюгюле. Аны ол адетин алай кёп адам эслемейди, ариу тилли, ариу халли, этимли, адамлагъа жаланда игиликни излеген, кесин кётюрмеген, омакъланмагъан Фариданы. Тышында, адамла арасында, хар ким да (зарладан бирсиле) кьарачайлы кьызчыкъны кюн чыкыгъаннга тенг этедиле.

Ол больницагъа жете келгенлей, алайда кьатында бир сабий кьызчыкъ бла сюелип, кьолунда таякчыгъы бла бирде кьарны кьозгъап,

кесин жубата сюелген жашаулу тиширыуну къатында тохтады да, аны бла къысха ушакъ этип, сора анга да таянчакъ бола, больницагъа кирди.

Омар да, мен да туурадан къарап тургъан болмаса, чыртда сёз айтмайбыз. Алай билеме, бусагъатда сен бар, мен бар боллугъубузну. Шура бюгюн бешге дери ишлериги белгили эсе, ол келмей, Фарида нек келди? Сагъышларыбыз тынчлыкъ тапмайдыла. Къоркъгъаныма жолугъуругъума уа ишексизме. «Сюймеклик не зат болгъанын билмей, мени ызымдан не заманнга дери айланырыкъса? Сени хатангдан кюнюм, кечем да жиляуду!»

Акъылсызлыгъымы, болумсузлугъуму кесиме кёп кере ачыкъ этген сёзле. «Излегенинг ол эди да, тапдынг, Шурасыз къалдынг», – деп Омар айтхан сёзле да тамам эдиле, акъылымы башыма жыяргъа.

Кёк ачы-ачы кюкюреди, элия таякълары бир-эки кере да башым бла учдула, душман огъу душманын излегенча сызгъырып. Бир жары къачар, бугъар акъыл этмедим. Болсада алай къылыкъсыз элгендим, биреу табанларыма биз сукъгъанча. Секирип ёрге турама деп, башымы машинаны башына урдум. Омар да шайтанлы болургъа жетишди. Баям, Алийханнга болуру болду деген акъылгъа келген болур эди. Эс жыйдым да: «Къыш чилледе не кёк кюкюреудю бу, элия бутакълары да дунияны жарытып? – дедим, тауушуму тышына чыгъармай. – Тейри, Шура манга этерин этгенди, ахырысы-къысхасы! Акъылдан шашып, эл бедишлиги бола турама... Бюгюн Шураны ауазын да бир эшитейим, ким биледи, къыйынлыкъларымы седиретир оюм айтыр эсе уа?!

Жаным кюеди, бишеди. Заясына келгенибизни ангылагъанма. Сагъышларым бла демлешип, не заманнга дери турлукъма?! Ала жар-сыуума жарсыу къошадыла ансы, бирда эс тапдырмайдыла. Бюгюнню кюнню сууукъ желинден башха туююлдю Шураны манга сюймеклиги. Не сюймеклик хапарды ол? Жюрегими да биргесине элтип, ачыгъаууз Манафха къачып кетгенди. Бюгюн мен бери атамы башынамы келгенме?! Айтыгъыз, аланла! Омарны да ишсиз, кюнсюз этип. Манга ол ёмюрюмде кёзюнг къара болсун дегенди, бюгюн а тил тутуп тургъанын кёрмеймисе?

Бир-эки кере ушакъгъа да чакъырдым аны, кюйгеними сел этер сёз айтырмы эди деп. «Шураны алгъынча сакълама, кеч болгъунчу артха къайтайыкъ», – деп окъуна айтсын. Сейир затлагъа тюбей келебиз, жашай да башлагъынчы. Ахшы умутдан эрикмейик!

– Турма, Алийхан, чанчыл больницагъа, – деди Омар къыш чилледе къургъакъсыгъан эринлерин жалай. – Бизни мёлекчигибиз бюгюн мында болмагъанын сезип турама.

– Сен бар, Омар, тюбе ол къызгъа. Бюгюн Шура ишге нек келмегенин айтыр.

– Аман тюш кёрмегенсе бюгече. Таныгъан адамынг, билген адамынг. Аны махтагъандан тоймайса. Алыкъа эрге бармагъанды дейсе. Аны бла насыплы болуп къаллыкъ эсенг а? Не этесе, биреуню къатыныны ызындан чабып? Шураны унут да, сюймекликге жангы кёлек кийдир,

жарсыуунга жарсыу кёшуп айланма да. Акъылынгы башынга жый да, суюмекликге жүрегинг, жанынг бла кёуллукъ эт. Ол санга чюйке оюн туююлдю.

Омар акъыллы сёзлерине кёууанды. Бёркюн тешип, чырпа чачын он бармагы бла кезиу-кезиу тарады. Бек ыразы эди кесине.

Мен бир кесек сагыш этдим. Бирда эсимде болмагъан затны айтды Омар. Алай дуняда Шурача кызла кёпдюле деселе, ийнанырыкъ туююлме. Жаланда олду мени насыплы этерик.

– Омар, мен тилерге кызы тапмай айланмайма. Шурасыз жашау керек туююлдю манга, халкъ биле, алтындан къала ишлерик окъуна. Патчахла юйюнде угъай, Шура бла дорбунну теренинде тёшексиз, жастыкъсыз жашарыкъма. Аны таза тылпыуу туююмде кюн таякъланы жылыуларыды, туююмде кыйынлыкъландан сакълагъан, хычыуунлукъ да берген насыпды.

– Нек тураса, Алийхан?

– Сабыр бол, бир кесекге. Акъылым тюз жолгъа салгъынчы сакълайыкъ.

– Сени акъылынга ышанып, кечебизни мында ашырайыкъмы?

– Омар, жаныма тийме.

– Сен тиесе хар кимни да жанына.

– Ма бусагъат барайым.

Фарида ол къарт къатынчыкъны ашыра чыкъды. Андан айырылса, барама сылтаусуз.

– Алийхан, къатынчыкъ таягына таяна кетгенин кёрдюнгмю?

– Хау-хау, бусагъат барама.

... Врачны эшигин къакъдым. Андан ауаз эшитмедим. Дагъыда къакъдым. Бир да ауаз жокъду. Ачдым эшикни, жан да жокъ анда.

– Алийхан, меними излейсе? – деген ауазны эшитип, элгенип бурулдум артха. Ол а – Фарида.

– Билемисе, Алийхан. Мен санга телефон бла сёлеширге деп тура эдим. Кызыны бети кёууанчдан толду, бир сейирлик хапар айтыргъа хазырланды. Саусузла чёгюучю шинтикге угъай, диваннга олтуртду мени, кеси да къатыма олтурду. Тобугъу тобугъума кысылды. Мен аны жылыуун сездим, кызы а – угъай. Ариу тырнакъларына жакъгъан кына аз-маз билинген узун назик бармакълы кёолун мени тобугъума салды.

– Эшитмегенмисе болгъан ишлени? – деди Фарида. Ауазы кълтырады кызыны. Кёоллары да тынгысыздыла, аланы бир жерде тутуп туралмайды.

– Билемисе, Алийхан, Шура ишни болушун болушунлай, жашырмай айтханды манга. Билемисе, Алийхан, Шура эринден кетип, артха кълтыргъа унамай тохтагъанды.

Секирип, ёрге турдум. Тилим тутулду.

– Олтур, ашыкъма.

– Билемисе, Алийхан, Шура хар затны да жашырмай айтханды. Билемисе, эри эки кере да кече тёшекни жибитип чыкъгъанды тангнга.

Адетде болуучусуча, кышхы кюн эртте окбуна кьарангы бола башлайды. Жолгъа кьар кьатыш атланган сууукъ жел да, эркинликни кьолгъа алып, пальтонгу илгиклерин окбуна жокълап башлайды. Мен Шамкьызлагъа кесим тебирегенме аллай сууукъ кюн, бу жол Омарны кьыйнай турмай. Алгъынча, кьызы кесинден, юйюнден адамларындан да уялгъан, буюкьгъан деген кылыкъ жокъду менде. Шамкьызыны чакъыртыр адам тапмасам, юйлерине кесим кирип барлыкъма.

... Ахырысы-кысхасы, тубедим кьызгъа. Фариданы юйюндебиз. Школда жюрюучю чубур атын угъай, атын Шамкьыз деп толусунлай айтдым. Юсюнде – мен ары дери бир да кьрмеген жыйырыгъы, ариу уллу кьара-кьолан тамгъалары, этеги уа кьеп кьалмай, инчиклерине жете кетеди. Башында – кьара-мор жаулукъчугъу, аны бир кьанаты толу акъ боюнун жабыпды, ол боюнунда базыкъ алтын шынжырчыгъын да хазна кьргюзтмейди. Жангыз бир эшмесин да эследим жаулукъчугъуну тубюнде. Мен билип, аны бир заманда да эшмеси болмагъанды. Кьызы жангы жашауу тюрлендирген болур. Эрге баргъан кьыз бир зат бла билдирирге керекди башхаладан энчилигин. Мен Фарида айтхан затладан хапарсыз болгъанымы ангылатыргъа керекме кесими жюрютюу халым бла сьзюм, кылыгъым бла. Кеси акъылымда уа: «Да бу алгъыннгы Алийхан туююдю», – деген акъылда болгъанын сезгенме, ариу сьзлерими ичимде тыяргъа кюрешеме. Тюз Шамкьызыны кьргенимлей, тобукъларым кьалтырагъанларын а ангылагъанма. Шурасыз жашауум болмазын ангылатхан оюмун окбуна, алгъынча чекден чыгъаргъа кьоймайды таралгъан жюрегими.

Кьарамаз жеримде тегерегиме кысха-кысха кьарагъанлай турама. Шамкьыз а тынгылагъанлайды, менден теркирек айырылыргъа ашыкьгъан халы уа жокъду. Сьзюм мен кьозгъарыгъымы сюеди. Мен да: «Алийхан, жаным-кьзюм, кеч мени теллигимми», – деригин сакълайма. Артда кьалай боллугъун билмейме, бусагъатда уа кьыз ол сьзлени айтмазлыгъына ишексизме... Бир заманда кьзлеринден чыкьгъан жиямукъла, толу, сыйдам бетинде учхалай барып, кьолан жыйрыгъыны кькюрегинде тохтадыла.

Ол заманда да хазна сезмедим анга жюрек жылыууму. Бирде ары, бирде бери бола турадыла Шура тозуратхан акъылымы сагъышлары. Кьызы жапсарыр сьз а тапмайма айтыргъа. Да нек кьалгъанма муну жапсарыргъа? Ол жашаууму бузгъаны ючюнмю? Мени башымы жерге сукъгъаны ючюнмю? Мен жашлай жоюлдум, урушда атамы ызындан жетген окъ жюрегиме чанчылды. Не кюйсюз душманымы этериги да ол эди манга. Кьз кьере, кьара булутлагъа чьргелген огъурсуз жел алып ташайды, кесим ёсдюрген гюл бахчаны кьатында суюген кьызым бла сюелип, татлы ушакъ эте тургъанымлай.

Табийгъат не уллу кьыйынлыкъ берсе да, мен ичимде жаным бар кьадарда суюмекликни уа жияталмаз, аны ёчюлгенин кьзюм бла кьрмез ючюн, кьадар ахыр жолгъа атландыргъан сагъатында да ол кьёл этдирир

манга. Суюмекликсиз жашау – сабийге термилген ананы жерни титирете ахтыннганы. Ёлюм сарнатхан арбаздан башхалыгы жокъ аны.

«Шура, кеч, асыры тереннге кирдим былайда. Айтмазымы айтдырадыла кыйынлыкларым. Эшитдими суйгеним, ол сёзлени?!»

Кёл салып къарадым Шамкъызыны бетине. Жилиямуқларынын сюртеди ол жаулукъ къанатлары бла. Мен а мудахма. Анга аралып тургъан кёзлерим да – кёлсюз. Кёк кенглигинде, жулдуз кюйгенин кёрсем, тамашагъа къалып къараучу эдим, алай болургъа амалы жокъду деп. Жулдуз да, Ай да, Кюн да жашаргъа деп, жаратыладыла дунягъа, бек алгъа адамлагъа игилик этерге, къууанч жашау сайларгъа.

«Шура, кесибизге ажал излемейик, бизни жулдузубуз кюймегенди. Къышынг жай болуп жашарса, манга келсенг».

«Мен энди сени жарлы этмем. Сау бол, манга тутхан ниетинги ангыладым. Кеси намысынгы сакъла. Къоюлгъан къатынны алсанг, сени киши акъыллы адамгъа санамаз. Мени суйген къызым къойгъанды намысына-сыйына келишмеген адамны. Мени суйгеними башы бла ойнарыкъ адам туумагъанды алыкъа!»

Шура биринчи кере тиледи менден кечгинлик ачыгъындан, Асият этип айланнган хыйла ишлени да Фарида ангылатханын айтып. Мен Асиятха да айып салмайма. Суюмеклик кишиге да соруп, кенгешип келмейди. Не амал бла да кесине жол излейди.

– Кечгинлик бер, Алийхан, – деди Шура, жүрексинип, туюрюгюн кючден жута, чачыгъыргъа аздан къалып. – Санга этген артыкълыгъым мени къара жерге кёмерге керекди. Мен энди санга жангыдан жүрек жылыууму бералмам, суюмекликни сен чакъдыргъан гюл бахчасына жангыдан жан салалмам. Кесинги алдама, жаным, сен бийиклеге тийишлисе, излегенинги табаргъа къолунгдан келликди. Акъылынг, адамлыгъынг да, билиминг да ол затха жетиширик жашса. Къадарым алай болур эди деп, бир заманда кёлсюзлюк этме. Сени кёп игиликле сакълайдыла жашауда. Менме кеси юйюмю кесим къурутхан, жазыусуз жашауума тубедим, манга аманлыкъ сынатхан манга бир заманда сукъланмаз. Кёл кенгдирирге уа болурла, аманлыкълары тынчлыкъ берсе. Аллай адет а болмайды, ёмюрлюк жокъду бир затда да.

Эки бетли деменгиз манга. Суйген къызымы кёз жашларын биринчи кере кёргенме бюгюн. Нек жилиятады аны ким да? Мени акъылсызлыгъымдан бузулгъанды жашауубуз. Мени хатамдан абыннганды Шура. Менде керти кишилик болса, бу кюннге къаллыкъ туююл эдик. Жоймайыкъ кесибизни. Ёлюмню жууукъ къысхадыла бизге. Къууанчыбыз, аны ёлюмню, къансыз, жансыз сермеулерин артха, бери атланнган жолуна къайтарып.

– Кече, кюн да сакъларыкъма Шура тюз жууабынгы. Сени отунгду мени юшюген жүрегими жылытырыкъ, кюннюмю кече этип тургъан сагъышларымы чачарыкъ. Сакълайма суюмеклик оту тиргизиллигине ийнанып.

Миллетибизни бир фахмулу кызы быллай тизгинле жазганды,
мени жүрегимде болганны кеси жүрегин жырлатып:

Сени унутур кырыу
Манга Аллах бермеди.
Сүймеклик – жүрек ауруу,
Тутду да, жибермеди.

– Сакъла, жаным. Аллахны кьолундабыз. Ол сүймегенлерибиз сей-
ир этерча, онгдурсун экибизни да, бир арбазгъа жыйып.

8/VI 2016. Нальчик.

НАРТ ЭПОС

АЛАУГАННЫ ЭМЕГЕНЛЕГЕ ДЕРТ ЖЕҮДИРГЕНИ

Айырылып ол эмеген къатындан,
Гемуда бла жолгъа чыкъды Алауган,

Иесине айтды жолда Гемуда:
«Эмегенле кёп болурла дорбунда,

Жокъ эсе да сенде талыу, не арыу,
Сен кёплюкге эталмазса чырт къарыу.

Атанг айтад: «Амал билген – амал бла,
Амал билмеген а – къуру аман бла».

Кел, Алауган амал излеп кёрейик,
Ангыбызны чек къатларын керейик...»

Алауган да айтды: «Да бир къарайыкъ,
Болмай эсе, ай къууушха барайыкъ,

– Тюз айтаса, мычымайын учайыкъ,
Иги бегим, тартхычлыкъдан чыгъайыкъ, –

Деп, Гемуда кесин жерге теберте,
Къуйрукъ учу булутланы кёгерте,

Терк силкинип, хауаланы сыкъгъанды,
«Тюу-у» дегинчи, учуп айгъа чыкъгъанды.

Анасына хапар айтды Алауган,
Анга алай айтды аны жаратхан:

«Алтын тонну биз сатханек алагъа,
Керек болуп, тапханыкъда баш багъа...

Къарт атамды тонну алгъын иеси...
Ал жанында бар эди юч тюймеси,

Хар тюймени барды бир магъанасы,
Бирин бассанг, къобуз согъа жагъасы,

Экинчини бассанг, женгле къарс къагъа,
Тамам къызса, харларындан от чагъа,

Ючюнчюден бассанг, тепсей этекле,
Ол тепсесе, учуналла жүрекле.

Тонну барды төртюнчю да тюймеси,
Ол а неди? Билмейд бюгюн иеси,

Ол тюйме уа жан хуржунда турады,
Эсин жангыз сёз буйрукъгъа бурады.

«Гаша тюйме – баш тюйме,
Аманланы чырт суюме!
Къобуз согъа, къарс къагъа,
Бар жангызгъа, нюр агъа,
Жауну тепсет, тохтатмай,
Къалыр кибик къобалмай!» -

Деп айтханлай, ол сёзюнгю ангылар,
Къобуз согъар, терк-терк тепсер, къарс къагъар,

Эмегенле тепсеп-тепсеп башларла,
Ахырында арып, эс да ташларла,

Ол заманда сен аланы сояrsa,
Дорбунларын юслерине ояrsa.

Баш тьюмеге, сора буйрукъ берирсе,
Кесгин-кесгин анга ма былай дерсе:

«Таша тьюме – баш тьюме,
Мындан ары сен кюйме.
Халинг, юсюнг да – алтын,
Ыразы этдинг, энди тын!»

Алай десенг, ол тынч болур, сора ал,
Жамычынга чырмап, къанжыгъанга¹ сал.

Элтип аны ол къатыннга берирсе,
Андан ары боллукъ затны кёрюрсе».

Нарт Алауган ийнакълайды анасын,
Анасы да сылай, сыйпай баласын:

«Сезиминги эсин къуру Айгъа бур,
Къыйын кюнюнг болса, жашым, келе тур...» –

Деп къучакълап, жашын Жерге ашырды,
Баласындан кёз жашларын жашырды.

Нарт бла ат да учуп, Жерге кетдиле,
Ючбашланы тийресине жетдиле.

Эмегенле ат бла нартны кёрдюле,
«Кюн ахшыгъа» кюле жууап бердиле.

– Биз тийреге нек келдигиз, оу бла шау,
Эрикдирген болур сизни тынч жашау?

– Тюз айтасыз, тынчлыкъ менден кетгенди,
Атам Дебет къаты оноу этгенди, –

«Жети кюнден юйдегили болмасанг,
Къалгъанлача берекетден толмасанг,

Этерикме сени бырнак ёмюрге,
Юй бийчесиз къайтып келме юйюрге! –

¹ *Къанжыгъа* – атны иерден ары сырты.

Деп кыстагъан эди юйден нарт атам.
Сизге менден болмаз тейри бир хата...

Бек тилейме, сиз тоюма келигиз,
Сыйлыласыз, манга да сый беригиз,

Келечилик этдим кесим кесимден,
Сый берсегиз, мен кетермем эсимден!

Той-оюнну былай жарыкъ этерге,
Хар инсанны кълюне бек жетерге,

Мадар болса, бек кыызгъанмасагъыз сиз,
Алтын тонну, шо, бир ала келирсиз.

Башчы Ючбаш: «Сау бол чакъыргъанынга...
Ийнанмайма сени нартлы къанынга!

Тонсуз барсакъ, ол кълюнге жетмеймид,
Тюз барсакъ а, сени сыйлы этмеймид?

Атны артын тапса, аллын излеген...
Жутса, кълалгъан нартла кибик, жутса сен!

– Сыйлы Ючбаш, сиз кечигиз, терс эсем,
Сакъларыкъма, сиз келигиз сау-эсен,

Ахшы сора, юйге кете барайым,
Ишим кепдю, бир жумушха жарайым.

Алай а, мен сизден бир зат тилейим,
Тон жагъаны макъамын бир эшיתהим.

Сокъдуругъуз, бар эсе мадарыгъыз,
Ма ол болур сизни манга саугагъыз.

– Да анга уа не сёз барды, бошду ол,
Жигит эсенг, сен тепсерге хазыр бол! –

Деп, ол башчы алтын тонну чыгъарды,
Тон жагъа да ариу макъам чыгъарды.

Женг кърсла уа жан саллыкъча жансызгъа...
Этеклери барадыла жангызгъа.

Тыялмагъан кибик кесин этдирип,
Къол-аякъны кёкге, жерге жетдирип,

Алауган да кюлюп, тепсеп кюрешед,
Тепсеширге алтын тон бла эришед.

Эмегенле Алауганнга кюлелле,
Тоннга базман болалмазын билелле.

Нарт а, кесин арыгъанча этдирди,
Мангылайын тюз да жерге жетдирди...

– Хорлатханма, баш урама! – дегенди, –
Сен «хо» десенг, мен турама, – дегенди.

– Тур, болумсуз! – деди анга эмеген.
– Къучакъларгъа тонну мадар берсенг, сен...

– Да къучакъла, бизден саугъанг ол болсун,
Жазыкъ кёлюнг къууанчдан да бир толсун...

Болумсузла керек тюйюлле жашаргъа!
Бирер къабын бол, сен бизге ашаргъа! –

Деп, эмеген кюлдю, кюлдю жыйыны,
Къалай бош кетди деп, нартны къыйыны.

Алауган а, эшитмегенча этип,
Сабыр атлап, тонну къатына жетип:

«Таша тюйме – баш тюйме,
Аманланы чырт суюме!
Къобуз согъа, къарс къагъа,
Барчы, барчы жангызгъа!
Жауну тепсет тохтатмай,
Къалыр кибик къобалмай!» –

Деп айтханлай алтын тоннга Алауган,
Согъуп, къарслап, тепсеп тебирейд жангыдан.

Тёгерекге от халыла чачады,
Сезимлени безгилерин ачады.

Эмегенле алтын тондан кёз алмай,
Бирден тепсеп тебиредиле тёзалмай.

Къарс урады Алауган да алагъа,
Макъам синге дорбун аллы талагъа,

Аман хансла да чайкъалып башлайла,
Бир-бирлери жашнауларын ташлайла...

Той барады сау кече бла сау кюнню,
Сылыт этген терни чыгъад тютюнню,

Талакълары тамакълагъа тыгъыла,
Бирем-бирем эмегенле жыгъыла

Башладыла, ташладыла эслерин,
Ёре къауум тыялмайла кеслерин,

Тепсейдиле... Къаты урад сау жүрек,
Терден, жерден чарс болгъанды тегерек.

Эмегенле хазна къалмай адуула.
Ючюнчю кюн тер жауунла жаудула.

Жыгъылмагъанд алыкъын башчы эмеген,
Тер жауунла сингип, жагъа, этек, женг...

Ауур болуп эмегенни төрт саны,
Сабыр бола барад къымылдагъаны...

Тойдан безе, кетюргенча ауур жүк,
Нарт Алауган этип уллу келлюлюк,

Жукълагъанды таш жапманы тюрбюнде,
Эмегенни кызын кере тюрбюнде...

Тер жауунла алтын тонну жууалла,
Желле жауунну сёдегей къууалла,

Тер тамады тонну жан хуржунуна,
Жан хуржунда тюрме терде жуууна,

Тунчугъады, терк-терк чыр-чыр этеди,
Баш тюрмени кёзбау кюрчю кетеди.

Сабыр бола келип, тон да тохтады.
Эмеген да тохтай, арып бек къаты,

Алауганнга: «Итден туугъан – ит юзюк,
Хар къайдача, сизде да жокъ чырт тюзлюк!

Юйюрюме тер жауунла жаудурдунг,
Залимлени хыйлалыкъ бла аудурдунг!

Кечим жокъду, энди сенден бошайым,
Бёрю къойну ашагъанча ашайым! –

Деп тентирей, Алауганнга чапханды,
Жетип, ауа, билегинден къапханды,

Бек жутланып, нартны къанын ичеди,
Нартны кючю эмегеннге кёчеди...

Алауган а, хахай этип тургъанды,
Эмегенни жумдурукъ бла ургъанды.

Жюз атламгъа чартлагъанды эмеген,
Бир кесекчик нартны къанын эмелген,

Жыгъылса да, ёрге турду эс жыя,
Алауган да къысып, къанын терк тыя,

Сора атды эмегеннге мыллыгын,
Эс жыйгъынчы алалсам деп, терк жанын,

Хахайындан жүрек ачыу ашланды,
Къанлы сермеш жангы кюч бла башланды.

Жумдурукъла бир-бирине тийгенлей,
Элияла ёрюш, эниш, сёдегей

Чартлайдыла, тегерекни жашната...
Бир бирине эталмайын чырт хата,

Бу эки деу тамам арып жатдыла.
Кюн таякъла садакъларын атдыла,

Тер жауунла тютюн эте, кёбелле,
Эки деуню жүреклери тебелле...

Нарт Алауган кёкге къарап жатады.
Кюн да сабыр тау артына батады,

Ай, кьубула, тау артындан чыгъады,
Нарт кёлюнде ышанмакълыкъ чагъады.

Нарт эси бла анасына жетеди,
Анасы да анга оноу этеди:

«Балам, жаным, тур да алтын тоннга жет,
Алтын тонну этеклерин сен баш эт,

Жан хуржунда къалгъан терчик тёгюлюр,
Баш тьюймеге къаты-къаты сен юфгюр,

Тамам кепсе, айтыуунгча айт анга,
Той башланса, жауунг чыкъмаз сау тангнга!»

Нарт Алауган терк секирип къопханды,
Алтын тон таба ол кызыу чапханды,

Эмеген да аны кёрюп къопханды,
Ол да тон таба мыллыгын атханды.

Алауган а тонну башын тюр этди,
Баш тьюймеге къаты-къаты «уф» этди.

Эмеген да мычымайын терк жетди,
Алаугандан тонну ол тарт-соз этди,

Жагъалашыу башланды да жангыдан,
Айтыучусун айтды сора Алауган:

«Таша тьюйме – баш тьюйме!
Аманланы чырт суюме,
Къобуз согъа, къарс къагъа,
Барчы-барчы жангызгъа!
Жауну тепсет тохтатмай,
Къалыр кибик къобалмай!»

Алтын тоннга мычымайын кюч кирди,
Женглери бла эки деуню тепдирди,

Къарсын къагъа, согъуп, тепсеп тебиреди,
Эмегенге кёзбау кючюн терк берди.

Эмеген да жияп, тепсеп башлады,
Танг атаргъа, аууп эсин ташлады.

Жерни бети жарыкъ кюннге къайтханды,
Алауган да тоннга къарап айтханды:

«Таша тюйме – баш тюйме,
Мындан ары сен кюйме,
Халинг, юсюнг да – алтын,
Ыразы этдинг, энди тын!»

Хар несин да тохтатханды алтын тон.
Гемуда да айтды: «Хайда, энди къон

Сен юсюме, ахшы жолгъа кетейик,
Келинликге суйюнчю бла жетейик!»

Алауган да алтын тонну алгъанды,
Тапчыкъ бюклеп, артмагъына салгъанды,

Гемудагъа минип, сабыр кетгенди,
Ингир бола, Садырлагъа жетгенди.

Чыгъып келген жангы айны кѳргенди,
Ат юсюнден анга къучакъ кергенди,

Анасына таза салам бергенди:
«Анам, манга сен ыразы бол!» – дегенди.

Ай къууушдан къарап тургъан ол анад,
Айны мюйюз учу жашнап жукъланад,

«Ыразыма», – деп, белги беред ол алай,
Алауганны кѳлю болду бютюн бай.

Садырладан Эни-Къолгъа кетгенди,
Эмегенни ыстауатына жетгенди.

Кесин кенгден билдиреди ол жырлап,
Ол эмеген къатын чыкъды хырылдап.

Ингир ахшы берди анга Алауган,
Ол да танып, тынчлыкъ сорду деу нартдан.

Алтын тонну берди нарт да чыгъарып,
Къатын анга бек къууанып, бек жарып,

Алауганны къучакъ-ийнакъ этгенди,
«Къыз сеникид!» – деп, къаты ант этгенди.

– Кюн ортала бола тамбла келирбиз,
Жорукъдача сый, багъа да берирбиз,

Сау къалыгъыз, сиз чыгъыгъыз сау тангнга,
Мен кетейим, барды талай жол манга...–

Деп Алауган кетди, жетди элине.
Жабырмакъдан беллик кыса белине,

Ол билдирди юйдегили боллугъун,
Жууукъ-тенг да сорад анга сорлугъун...

Танг атханлай, нартла жолгъа чыкъдыла,
Ызларындан балачыкъла чапдыла,

Чаба, жорта, Эни-Къолгъа жетдиле,
Эмегенге кёп саугъала этдиле.

Ол къатын да кызын берди нартлагъа,
Алтын тонну берне этди алагъа,

Кызын берип, къатын жиляй къалгъанды,
Нарт Алауган алай къатын алгъанды.

АЛАУГАНЫ ЮЙ БИЙЧЕСИ

Нарт элlege аллай келин кирмеген эди,
Эмегенни ау тюбюнде ким кёрген эди?!

Томуроубел эмеген кыыз жангызбаш эди,
Дюрген сёзлю, кызыл кёзлю, жамычыкъаш эди.

Кийим кие билмей эди, кийгенин жырта,
Аякъ тюпде къалгъан болса, теплеп кычырта,

Юркютеди жолда барса, атны, эшекни...
Юйге кире барса, оя эди эшикни.

Аш ашаса, истемлемей эди тананы,
Сюеклени ун этелле тишлери аны,

Жукъласа уа, хурулдауу – жар оюлгъанлай...
Алауганнга жашау этген кыйынды алай!

Башха тюрлю болургъа уа жокъду мадары,
Чакъмакъ чачлы эмеген къыз болуп къадары.

Не да болсун, Алауганнга тѳзеди къатын,
«Алауган» – деп, бир жумушакъ айтады атын.

Тура-туруп жетди сабий табар заманы,
Табып кѳрюп, жүрек тишлеп, жутханды аны.

Алауган да жортууулдан юйге къайтханды,
Юй бийчеси жашырмайын хапар айтханды.

Алауган бек кыйналса да, этер мадар жокъ...
Алтын тонну жагъасына: «Мудах макъам сокъ» –

Деп тиледи, мудах макъам сокъду ол анга,
Кѳрмегенине тарала чыкъды нарт тангнга.

Алтын тондан табад нарт жүрегине себеп.
Бу дуняда хар зат бола болмаз окъ бла кеп,

Бир-бирине кечим сала билген юйдеги,
Эм насыплыд, дуняда олду эм иги!

Юй бийчесин юйретирге кюрешеди нарт,
Бюсюреу да этедиле нартха жаш эм къарт.

Юй бийчеси нартны энтта сылтаулу болду,
Аны эсгерген Алауган насыпдан толду...

Тамам бек ашыгъып сакълайд насып кюнню нарт,
Не болур? – деп сакълайдыла къатын, киши, къарт...

Сабий тууар кюнле жете, къуугъунчу жетди,
Алауган да жауну аллын тыяргъа кетди.

Ол кѳзюуде юй бийчеси сабийчик тапды,
Биягъынлай, жүрек тишлеп, сабийин къапды.

Жауну хорлап, къалгъанлача, Алауган къайтды,
Юй бийчеси Алауганнга хапарын айтды:

«Сен кетгенлей, бирда ариу бир жашчыкъ тапдым,
Кѳзюм кемсиз къарады да, тутдум да, къапдым».

Нарт Алауган кыйналса да, этер мадар жокъ...
Алтын тонну жагъасына: «Мудах макъам сокъ», –

Деп тиледи, мудах макъам сокъду ол анга,
Кёрмеген жашына жилий, чыкъды ол тангнга.

Заман оза, къатыныны заманы жетди,
Алауган да сора, хыйла оноула этди...

Жарашдырды нарт Алауган керекли затын,
Къарыны буруп, бек ынычхайды эмеген къатын.

Былай айтды Алауган да юй бийчесине:
«Нарт адетни бурдунг, къатын, бютюн терсине,

Нарт келинле тынгылайла «Тапдыргъыч» жыргъа,
Юй башына минедиле сабий табаргъа,

Тынч табарча, кёзлерине аула киелле,
Тапханларын ожакъдан энишге иелле,

Мен айтханны этсенг, сени къарынынг да бурмаз,
Чыкъ юй башха, хайда тирил, жугъунг аурумаз!»

Нарт келини бир бек ынычхай, арбазгъа чыкъды,
Темир бахчычны да бюге, юй башха чыкъды,

Аула кие, ол ожакъгъа тапчыкъ олтурду,
Баш иеси айтхан затны битеу толтурду.

«Тапдыргъычны» жырын жырлайд тонну жагъасы,
Алауганнга бу боллукъ иш – дуния багъасы,

Къулакъ салып тангылайды сабий ауазгъа,
Тегенени тутханды нарт ожакъ ауузгъа.

Тегенеге тюшген эди сабийчик жилип,
Алауган да жашчыгъыны юсчюгюн сылап,

Эрлай бёлеп, балачыкъны къююнуна алды,
Тегенеге уа бир итни кючюгюн салды.

Къатынына кёрюнмейин Алауган кетди,
Гемуда бла Битик-Тюбюне ол терк жетди.

Къобан чыкыгъан Шам дорбуннга киргенди терен...
Шам дорбунну бузлары уа тарталла кюрен ².

Таш бешикге жатдыргъанды Алауган жашын,
Ат тюклени жастыкъ этип салдыртды башын,

Буз сюнгюню ауузуна эмчек этгенди,
Брахат болуп, бек къууанып, элге кетгенди.

Алауганны къатыны уа, юй башдан тюшюп,
Тегенеде къансый тургъан кючюкню кёрюп,

«Жазыкъ балам, не тюрлюенг?!» – деп аны сылап,
«Мен болмасам, не кюн кёргюн?» – деп тыкъсып, жилип,

Ич суулары сингнген жанны алды къоюнуна,
Ийисгеди: «Баламса!» – деп, къысды боюнуна.

Бу болумну Алауган да кирди да кёрдю,
Юй бийчесин къучакълады, багъа-сый берди.

КЪАРАШАУАЙ

Къарашауай – Алауганны деу жашы,
Чыран бузла болдула сууу-ашы,

Жылыу тапды буз ананы къоюнунда,
Хамайылы ³ барды аны боюнунда.

Ол болгъанды нартны къаны, баласы,
Томуроулай, эмеген кыыз – анасы.

Юч жыллыкъны ол юч кюннге ёсгенди,
Акъ маралны тутханды да кесгенди.

Анасындан жашырдыла ёсгюнчю,
Санларына пелиуан кюч келгинчи.

Къарашауай маркъа ёсюп келгенди,
Деу кючю бла ол анасын женгнгенди.

Ёсе келип, акъыл жыйды башына...
Алауган да базад жангыз жашына.

² *Кюрен* – кюнню, айны, жулдузланы жарыкъ,къызгъан къхуршоуу.

³ *Хамайыл* – аятла китабы.

Кёкюрегин, санын кёрдю кирпилдеп,
«Энди, жашым, сен керти нарт болдунг!» – деп,

«Къарашауай» атап аны атына,
Алып барды Гемуданы къатына.

«Сен нарт болсанг, бу да санга ат болур,
Бек ышансанг, ич дуниянгы окъур,

Сюйсенг учар, суюсенг къатып туруп сир,
Къыйын кюнде оноу этер, юйретир...

Танышыгъыз» – деп, жүгенин тутдурду.
Гемуда уа жашнап, чартлап, тиш турду.

Къарашауай ычхындырмады аны...
Алай сынап кёрдю ат ол тулпарны.

Танышдыла, бир бирге сёз бердиле:
«Ёлсек, къалсакъ да биргебиз», – дедиле.

Суугъа кирип, таугъа ёрлеп кёрдюле,
Бир бирине уллу багъа бердиле.

Гемуданы айыл тутмайд, керилсе,
Юзюлелле, толкъун кибик тебинсе.

Сюйсе, жауун булутланы ол чачад,
Кюн таякъны садагъындан терк учад,

Уста билед ол кёкню бош жолларын,
Нарт уланны жүген тутар къолларын,

Уста этед хар бир тюрлю амалгъа,
Терс жүрюютюп тюшмез кибик ол салгъа.

Къарашауай жүрюйд жамычы кийгенлей,
Гемуда да къулакъларын ийгенлей,

Акъсап жүрюйд халкъ кёп жерде, ынычхай,
Хыйлалыгъын билген а – Къарашауай.

Болумларын хазна киши сезмейди,
Къарап кёрген а, кюлмейин тёзмейди.

«Ючхуртюкледе уа чариш боллукъду,
Анда озгъан малдан, мюлкден толлукъду!» –

Деген хапар чыкъды, билди хар бир нарт,
Тамашагъа жыйылдыла жаш эм къарт.

Къарашауай: «Къошугъуз деп, чаришге», –
Тилеп кёрдю. «Сеничала бу ишге,

Къошулмайла, болумсузса!» – дедиле,
«Арлакъ тур!» – дей, бир омакъла келдиле.

Къарашауай артхаракъгъа тургъанды,
Атны башын чабар жары бургъанды.

Чабар атла сюелгендиле сызгъа,
Тёре хыны этед хар бир дамсызгъа.

Къалтырайла атла терлей, тютюнлей,
Терк чартларла, тёре, белги бергенлей...

– Эс бёлюгюз! – деп, чыкъгъанды терк ауаз,
Кёк чартлагъанча, къагъылды дауурбас.

Атла чартлап, алгъа мыллыкъ атдыла,
Чапдыргъанла жүгенлеге къатдыла.

Къарашауай тепмей, артда къалгъанды,
Гемуда уа сабыр жүрюш алгъанды.

Кюн батханнга кетгендиле атлыла,
Кюн чыкъгъандан къайтырыкъдыла ала.

Гемуда да жорта барып, болду тас,
Миллет анга бютюн кюлюп, урду къарс.

Кюн чыкъгъандан чыгъа туякъ тауушла,
Сагъаялла суула, тюзле, ауушла...

– Келелле! – дейд къараучу жаш къаяда,
Бёлек атлы кёрюндюле къыяда.

Чинг артында келе келип чабыуда,
Садакъ кибик чартлагъанды Гемуда,

Атлыланы, оза-оза, къызына...
Къарашауай да къарайды ызына.

Келедиле атла арып, созулуп,
Гемуданы барыуундан озулуп...

Гемуда бла Къарашауай жетдиле,
Чинг биринчи белги сыздан ётдюле.

Ёч алыргъа базгъан биреу бар эди,
Ол биреуню жюреги уа тар эди...

– Жарты жолда къошулгъанды чаришге,
Тийишлиди аты, кеси – бедишге! –

Деп, махтана, къамичи къагъа атына,
Келди сора Гемуданы къатына.

Къарашауай махтанчакъны тутханды,
Кётюргенди да, атындан атханды,

Бир къолу бла атын жерден кётюрдю,
Къысып, жуммакъ эте, атын ёлтюрдю.

– Ма атынгы, ёчюнгию да ал энди! –
Деп, танытмай, ышан къоюп кетгенди.

КЪАРАШАУАЙ НАРТЛАГЪА БОЛУМУН ТАНЫТАДЫ

Эки деуден туугъан деу Къарашауай,
Нарт халиси атасына бек ушай,

Къарыусузну кёрсе, ариу селеше,
Ёхтемлени кёрсе, оспар демлеше,

Жюрегине чыртда къоркъуу келмейди,
Ма бу ишни эталмам деп билмейди.

Гемуданы кереклисин тапдырса,
Кёз туурадан кете барып, чапдырса,

Кюн таякъны терк садагъын озады,
Ол заманны чайырныча созады,

Бек кыызса уа, аламлагъа кетеди,
Кёргенине кёрюм бла тенг жетеди.

Дунияда ол эталмаз иш къайда,
Болумундан аны кимге не файда?!

Киши билмейд аны къалай ёсгенин,
Шам дорбунда аны неле сезгенин,

Буз сюммекден къаллай кючню алгъанын,
Жилигине къаллай билим салгъанын...

Нарт элинде нартла кибик жашайды,
Хауа солуйд, къалгъанлача ашайды,

Тёгереди ушаш этед кесине,
Мен артыкъма деп, келтирмейд эсине.

Тюз болумун жаратыр жер тапмагъан,
Магъаналы керти ишге чапмагъан,

Башлаучуды болумундан тюнгюлюп,
Ахырында башлайд анга халкъ кюлюп...

Сора болум аманлыкъгъа ишлейди,
Игиликни тутады да тишлейди.

Жик-жигинде сезимлеге тынгылай,
Ол затланы Къарашауай ангылай,

Амалсыздан жер инсанча жашайды,
Тыш къарамы болумсузгъа ушайды.

Къарашауай Ёрюзмекден тиледи:
«Жортууулгъа, шо, мени да элт» – деди,

– Да, харип, сен бютюн жашса, тёзmezce,
Ким биледи, эсен къайтып келmezce...

Жолда барсакъ, къушдан женгил барабыз,
Къая тыйгъыч болса, уруп жарабыз,

Талай кюнню ашсыз, суусуз къалабыз,
Сен а, къайдан тёзгюн, бизни балабыз...

– Жаш болсам да, сизден кълмай жюрюрме,
Болумуму жолда сынап кёрюрме,

Бек арысам, кертисича айтырма,
Къайт десегиз, терк окъуна къайтырма.

Сюймедиле нартла аны барырын,
Онгсундула аны юйде кълалырын.

– Да кел, харип, биз болгъанлай болурса,
Болалмасанг, къошда кълалып солурса –

Деп, Ёрюзмек биргесине алгъанды.
Нарт жыйыны жолну узакъ салгъанды,

Тебиредиле, хауаны жел этдире,
Ат туякъла ташлы жолну тепдире.

Гемуда уа кёз туурада сынчыкълайд,
Ташада уа илячинча сылжырайд.

Чаба, жорта бир талагъа жетдиле,
Кесек арып, солур умут этдиле.

Солудула, эслерин да жыйдыла,
Башчы къауум бирер оноу къыйдыла.

Къапханлагъа барыр оноу этдиле,
«Къарашауай, былай къл!» – деп, кетдиле.

Къарашауай аслан кибик тебинди,
Тереклени жыртып, ташып тебиреди,

Къош ишледи, отун жарды, от жакъды,
Уугъа барып, бёлек маралны тапды,

Атып-атып, ол аланы ёлтюрдю,
Жаркъаланы кётюргенча кётюрдю.

Маралланы сыдырды терилерин,
Ол ала бла жапды къошну хар жерин.

Нартла, жукъ да тапмай, кече келдиле,
– Алан, бу къош кимникиди? – дедиле.

– Ма бу кьошда бёлек инсан турдула,
Мен келгенлей, сизден хапар сордула,

Сизден хапар айтханымда алагъа,
Думп болдула, къачып башха талагъа.

Нарт батырла керти да ийнандыла,
Махтауну да кеслерине алдыла,

Къарашауай эталыр деп билмелле,
Ол оюмгъа арталлыда келмелле.

Экинчи кюн башха жары кетдиле,
Агъач ичде бир талагъа жетдиле.

Къарашауайгъа: «Былай кьал», – дедиле,
Ашыгъып, ала уугъа тебиредиле,

Къарашауай тюненеча этгенди,
Кюн да батып, къарангылыкъ жетгенди.

Нёгерлери къуппа-къурулай келдиле,
Марал териледен кьошну кёрдюле.

Ажашдыкъ деп, симсиреп олтурдула,
– Муну къайдан тапдынг, сен? – деп, сордула.

– Сизни кючюгюзден тапдым аны да! –
Деп айтды да, ийнандыла дагъыда.

Алай эте, бир бёлек кюн ётгенди.
Къарашауай быллай сынау этгенди;

Биягъынлай, кьошну ол жарашдырды,
Ингирликге хар затны къурашдырды,

Минги Таугъа къарап сууукъ тиледи,
Этген тилегине кёз бла тубеди.

Сууукъ уруп, жетди аллай тул-туман,
Кёз ачдырмай, басды бузлу бир боран...

Нартла бёлек малчыкъ сюрюп келдиле,
Кючден-бутдан от жарыкъны кёрдюле.

Нартла бузлап, кёпчеклеге⁴ жабышып,
Тюшалмайла атдан, юшюп, къабышып.

Атларыны айылларын бошлады,
Ат жерле бла кьошха ташып башлады.

Атланы да сюрюп тогъайгъа урду,
Нартланы да жылы аш бла тойдурду.

– Аха, – деди, – сизден азмы кючюм бард?!
Бу бурчакъдан жунчумайды жигит нарт.

Сейир болуп тынгылайла бары да,
Къарашдыла бир бери, бир ары да.

Ёрюзмек да туруп айтды кёлю бла,
Жанашайыкъ ёсюп келген тёлю бла.

Да керегед бизге сенича бир жаш,
Бара барсанг, нартха болурса сен баш!

⁴ *Кёпчек* – ат жерни адам олтургъан кесеги, кийик неда жугъутур тюкден толтурулгъан сахтиян тышлы жастыкъ.

АЙБАЗЛАНЫ Солтан

ГУЛОЧ ТАЯКЪ

Хапар

Зугул къаяны тубю бла тик энишге кетген къабыргъаны этегинде учсуз-къыйырсыз миллет жыйылгъанды. Танг атхандан бери, бузмай, бирча къалын жауун жауады. Кюнлюклени кёплюгю, окъа оюулагъа бурула, жаууннга кёкюреклерин тиреп, андан иелерин жакълайдыла. Жауунну истемей тургъанла да кёпдюле. Миллетни эси, алларында сюелип тургъан эсгертмедеди. Мени да жокъду кюнлюгом. Бюгюн жаш адам болмагъанымы, алгъынгы саулукъ менден эртте кетгенин ангыласам да, жауун тубюнде жибийме. Кёлюме табийгъат жиляйды деп келеди. Ол акъылны мени къатым бла жюрюгенлени сёзлеринде да эшитеме. Кийимлерим жибип, юсюме жабышып турсала да, былайдан кетеригим келмейди. Мени къолумдан жашдан туугъан къызчыкъ тартады:

– Жибигенсе, аття, кел кетейик, кел, кел, – деп, таукел тартады, аны къатындагъы туудукъ жашчыкъ, – къургъакъ кийимле кийсенг, ызынга алып келирбиз, – деп къошады, мени былайдан айырылалмай тургъанымы ангылап.

Мени уа, кертиси да, былайдан кетеригим келмейди. Былайда меничала кёпдюле. Окъа кюйюзлю жашил тауну этегинде тюзчюк миллетни кесине мукъладисча тартханды. Азияда, кёчгюнчюлюкде жетген къыйынлыкъ, былайда бушуу эсгертме болуп, бизге къарайды. Анча кере тегерек айлана келип, миллетни къууулуп баргъан суратыны аллында сюелеме.

Къая башындан кёк чартлап, ёзенни саулай жарытды. Ызы бла элия таягъы кесеклеге юзюлюп, жерге учланды. Аны келгенини жели тау миллетни къуууп, къум тюзлеге алып кетди. Атылдыла кенг, къум тюзледе таулула. Къабырларына салыргъа анда табылмадыла алагъа сын ташла. Мермер ташлы къаяла къалгъандыла журтларында. Къум тюзледе жокъдула алагъа къаяла, таула. Этмейдиле ала тауулагъа ышыкъ.

Тогъай баргъан къара къабыргъаны тубюнде къаяладан тюшгенча акъ ташла, къабыргъаны этегин къатлай, кенгнге жайыла, жерге кирип барадыла. Ичген суулары, журтларындагъы дарман сууча болмай, ауруу

берип, таулуланы жер тубюне кѣмеди. Хауа да туйюлдю мында дарман. Алай болса да, миллетни жашаугъа талпымакълыгъы ара багъанасын ойдурмады. От жагъасындагъы оту мыдых жана, кѣкге ачыкъ къарайды.

Экинчи, онг жанындагъы суратда, къууанчлы бетле кѣрюнедиле. Таулула ызларына къайтып келедиле. Нечик къыйынды бир биринден узакъ болмайын, бири бушууну, экинчиси къууанчны кѣргюзтген эки суратны араларындагъы заманга ёлче салгъан. Заман а салгъан эди ёлче. Къартланы, тиширыуланы, сабийлени мал вагонлагъа ашыгъыш жюклеп, таулуну таудан айыра, эшелонла бир бири ызындан, бугъалары ачы ёкюре жолну къум тюзлеге тутхан эдиле.

Бетими жауун жууады. Кийимлерим жибигендиле. Аллында мени башыма кюнлюкню тутаргъа кюрешселе да, жашдан туугъан къызчыкъ бла жашчыкъ, мени унамазымы ангылап, кеслери да жибийдиле. Мени кѣлюме келгенича, ала мени ангылагъандыла. Мени уа жибиригим келеди. Кѣлюме жауун табийгъатны жилямукълары болгъанча кѣрюнеди. Ол миллетни жилямукълары, анда ажымлы къалгъанланы жилямукълары болгъанча кѣрюнеди. Кийик тауланы къоюнларында бѣгек ёсерге керек болгъан жашлыгъымы мугур болгъан кюнлери аллымда сюеледиле.

Темир чархла темир жолгъа арымайын, талмайын, кеслерича мыйынгы сууутхан макъам чыгъара тиедиле. Эшелонну аллында бугъасы къайгъылы къычырады. Вагонну ичиндегиле бары да тынгылайдыла. Тынгылайдыла унутуп къойгъанча адам тилни. Къарт атам, къарт анам, къалгъанла да. Мени уа кѣлюм булгъанады. Бек булгъанады. Тѣзалмайма. Эшик бла къабыргъаны арасында къалгъан узун тешике къарайма. Аны къатына баралсам, эшик хауаны солусам, аязырыкъ болур эдим. Аллыма атларгъа дыгалас этеме. Алай а къымылдаялмайма. Кепге къуюлгъанча тарды бу «юйюбюзню» ичи. Узун къалын тийре, бары да бирден бери сыйынып къалгъандыла. Къарт атам, анам, къалгъанла да. Темир чархланы темир жолгъа тийген тауушлары бизге ие болгъандыла. Къарт атама къайгъылы къарайма. Аны сѣз айтырын сакълайма. Ол а тынгылайды. Биз аны тѣшекден къобарып чыгъаргъанбыз. Кеси ёрге туралмай эди. Къарт анам айтханлай, аны къартлыкъ ауруу кючлеп, тѣшекге байлап къойгъан эди, артыкъсызда бек къазауатда атамдан ючмюйюш къагъыт келгенинде...

Атам, мени атам, элчи тенглери бла бирге, анда урушну тюзюнде къалгъанды. Ол манга, къарт атама, битеу элчилериме жауну иймез ючюн, анда кесин аямай, жанын бергенди. Бизни уа, бу агъач вагонлагъа, арбагъа ташланы атханча жюклеп элтедиле. Элтедиле белгисиз дунягъа. Поездни бугъасы къайгъылы ёкюреди. Кѣлюм булгъанады. Къарт атам башын энишге ийгенди. Киши да ангыламайды бола тургъан болумну. Темир чархланы темир жолгъа тийген тауушлары чыртда къобанны тауушуна ушамайдыла. Ала мыйынга чанчыладыла, чайкъайдыла.

Мен къарт атама къарайма. Къолундан тюшмеучю гулоч таягъын кѣрмейме. Гулоч таягъы къолунда болса, тынгыларыкъ болмаз эди. Къарт атамны къарыуу ол гулоч таякъда болур эди деп келеди кѣлюме.

Омакъ эди, оюулу эди гулоч таякъ. Мен бизни ызыбызгъа къайтханыбыз болса, жетип, гулоч таякъны къарт атамы къолуна бергеними кѣзюме кѣргюзтеме.

– Угъай, – дейме дагъыда. Гулоч таякъ бусагъатда керекди. Къарт атам гулоч таякъ къолуна жетгенлей, ёрге силкинди, таякъ а, аны да озуп, кѣкге чыкъды. Вагон «юйюбюзню» тѣппеси кѣтюрюлдю. Солгъа ётгенлей, сол къабыргъа кетди да, кѣк ёзен ачылды. Оннга ётгенлей, акъ къаяла, тюплеринде къара суучукъ кѣрюндю. Таякъ эниште кетгенлей, темир чархла, темир жол да, аланы тауушлары да тас болдула. Биз, барыбыз да, ёзен таба атылдыкъ, чапдыкъ уллу-гитче да, къарт, онгсуз да, элге чапдыкъ. Аллыбызгъа арбазлада къалгъан ийнекле, къойла, тагъылып тургъан итле, къалай эсе да, шынжырларындан ычхынып, чапдыла. Мен кесибизни ийнегизни таныдым. Уллу, жютю мюйюзлеринден таныдым. Самыр жетип, мени ийнакълады. Мен, кесим, алай болса сюйдюм. Ол къуйругъун булгъай, кѣзлери жана, юсюнге минип кетерге хазыр бола, санга учлана эди. Алай а, мен кѣзюме алай кѣргюзтюрге излегенликге, Самыр келлик туююл эди. Аллымда эсимден ёмюрде кетмезлик сурат сюелди.

Самыр, кенг кѣкюрекли танача, мазаллы къош ит, къабакъ эшикlege жууукълашхан адамны кѣз туурасына чыкъгъынчы огъуна сезип къоя эди. Биз адам келгенин, аны кесин шынжыргъа аяусуз ургъанындан, тохтаусуз чапханындан танып къоюучу эдик. Бу жол а, ол, танг атарны аллы бла, тѣгерекни хахайдан алдыргъан эди. Жукъу арасы бла къарт анам мени нек тюртюп айланганын ангылап къоялмай, кѣре тургъан тюшюмден айырылырым келмесе да, жукъудан сагъая, мен Самырны ёмюрюнде чапмагъанча, хахайлагъанына сейирсине, къарт анама бурлдум.

– Жашчыкъ, ит бир тынгысыз чабады, – деп, ол манга къарады, – Къарт атангы уятып къояды. Ингирли бери, ынычхап туруп, тынчлыкъ кючден тапхан эди.

Мен жигитча, секирип ёрге къопдум. Юйде менден сора, аякъ юсюнде тургъан эркиши болмагъаны амалтын, эшикге чыгъаргъа мен кесими тийишлиге санадым. Атам – къазауатда. Къарт атам а тѣшек болуп жатханлы талай заман болады. Къарт анам, къолумдан тарта тургъанлыкъгъа тохтамай, эшикни ачып къарангыгъа атладым. Къабакъ эшикледен ётюп, арбазда юйге жууукълашып келгенлени тауушларын эшитип, сескекли болдум. Къарангыда адам ауаналаны кѣрюп къоркъдум, ызыма айланып, юйге кирдим. Къарт анама къысылдым. Акътѣш, Самырымы аты алайды, къызыу чабып башлады. Аны манга атамы къарындашы къой къошуна баргъанымда берген эди. Кѣзлери жангы ачылгъан добар кючюкчюк. Атамы къарындашы Билял, аны аягъын къол аязына сала:

– Къарачы, муну бу аякъ ышанларына. Бу уллу болса, бѣрюню къой, айыуну да тутар. Асхат, мен санга береме. Талайны ичинде бу болмаса, эркек жокъду. Муну анасы болуп, къошха жанлыдан хата тюшмегенди, –

деген эди. Къаллай бир къууанган эдим мен ол кёзюуде. Кече кёзюме жукъу кирмей, аны юсюне тургъанлай, аш бергенлей тура эдим. Мен кесими аны бла бирге бёрю жанлыны хорлагъанымы кёзюме кёргюзте эдим.

Акътёш хырылдап, кесин шынжыргъа ура келип, ауазы арбазны арасында болуп къалып, арбаз адам къычырыкъладан толуп къалды. Ызы бла итни тауушундан арбаздагыла бла ёрелешгени белгили болду. Ушкок таууш чыкъды. Акътёш къансыды. Мен мыллыгымы эшикге атдым. Къарт анам иймеди. Ызы бла эшик къагъылган таууш чыкъды. Биз симсиредик, ол бир юйден къарт атамы, тылпыуу тыйыла, солугъаны эшитилди. Биз эшик къайгылы болмай, аны юсюне басындыкъ. Къарт атам къыйнала тура эди. Аны кёрюп къарт анам оруннга къапланып:

– Мен жарлы, жаны чыгъа турады, – деп, къычырды.

Аны тауушунданмы элгенген эди да, къарт атам кёзлерин кенгине ачып, терен жукъудан уянганча, ачыкъ къарам бла къарай:

– Неди бу дауур? – деди,

Ол кезиуде аллыбызда мыртазакълача эки аскерчи сюелип тургъаналарын кёрдюм. Аланы кёргеникде, биз не айтыргъа, не этерге да билмей симсиредик. Мен Акътёшно къымсыз болуп къалгъанына, быланы бери къалай ийип къойгъанына сейирсиндим. Къарт анам а, тили тутулуп, сёлешалмай къалды.

Къарт атамы эс жыйгъаны барыбызгъа да эс жыйдырды. Ол ёрге турургъа къарыуу болмаса да, аскерчилеге башын буруп, аладан жашларындан хапар излегенча къарады. Мени кёлюме да не атамдан неда аны къарындашларындан ала хапар келтирген болурламы деп келди. Алай а, аланы бет къанларында аллай къайгырыу кёрюнмеди. Аланы ызларындан аланы ашыкъдыра, дагыда бир мазаллы аскерчи кирди. Быланы таукелсизликлерине ачыулана, ол:

– Заманыбыз жокъду. Жыйырма такъыйкъаны ичинде къуралыргъа керексиз. Нек тынгылайсыз, ефрейтор? Къозгъагъыз адамланы, – деп, манга, къарт атама, къарт анама къарады. Ол не ючюн эсе да, къалгъанладан ачыулу эди.

– Болугъуз амма, жыйырма такъыйкъаны ичинде хазыр болуп, эки-юч кюннге азыгъыгъызны да алып, жолгъа хазырланыгъыз. Къарт, сен да тур, бош жатма. Анда, жетген жеригизде, солурса, – деп, къарт атама къарады.

Къарт анам аллына атлады. Ол орусча билмегенин сан этмей, къарачайча:

– Танг аласында, гугукча, соргъан-оргъан болмагъанлай, кирип келип, къартны юйюнде, сен къартха оноу нек этесе? Аны урушда, ма сенича юч жашы къазауат этедиле. Сен неле сёлешесе? Хулиган, – деп, жангыз билген орус сёзюн айта, гыбыдышде багъылып тургъан бугъача, семиз аскерчиге учду. Ол аллында жунчуй башласа да, арtdан сауутун алгъа тута, къарт анамы тюртдю. Ол кёзюуде къарт атамы биягъынлай

кѣлюне чапды. Ол, ичинден, терен хырылдап башлады. Къарт анам, аскерчилени унутуп, къарт атам къайгъылы болду.

Мен бу танг аласында бола тургъан иш тюш болса, нечик суюдюм. Бола тургъан болумну тюшде сынагъан да ауур эди. Алай а, ол тюш туююл эди. Ол танг аласы бла, бизни арбазларыбызгъа кирип келген къыйынлыкъ эди. Биз барыбыз да: къарт атам, къарт анам, мен, саулай элчиле бирден ол къыйынлыкъны юсю бла ётерге керек эдик. Ала, аскерчиле, къоймадыла, къарт атам да орунундан къобарып, мен аны къолтукъ тюбюнден кирип, эшик таба тебиредим. – Жашчыкъ, – деди ол, – былай бир сабыр бол, тохта, бир солуу алайым, – деди. Ол кѣзюуде къарт анамы:

– Жашчыкъ, айт, къарт атанга дохтур керек болгъанын. Была адамла ушайдыла да, – дегенине аскерчини айтхан жууабын къарт анама тюзюн кѣчюрюрге базынмагъан эдим.

– Если болеет, оставьте дедушку, мы его полечим. Потом он вас догонит. А вообще-то, он совсем уже старый, – дегени, тѣппе туклерими ёрге турдургъан эди. Мени кѣлюме келгенге кѣре, бизни аламат, адам адамгъа къайгъыргъан къыралда, ол дохтурну чакъырып, неда къарт атам дохтургъа элтирге керек эди. Былайда устаз мектапда айтыучу хапарладан болум башха эди. Мен ангыламай эдим, танг да атхынчы, ыстауатны, къарт атам да къоюп, бизни къайры элтирге боллукъ эдиле. Не уа атам къазауатдан къайтса, бизни къайда излерге керек эди. Алай а, мен ангылагъандан, бусагъатда бизден киши оноу сормай эди. Аскерчиле, жан алыучу Азрайилни келечилерича, юсюбюзге ёрге сюелип, бизни юйюбюзден чыгъарыр къайгъылы эдиле.

Къарт атам болумну кѣрюп тирилди. Ёрге къопду. Къарт анама къарап:

– Бу болумну ангылагъан къыйынды. Алай болса да, юсюнге сюнгю бурулгъандан сора, юйдегинги сагъышын этмей болмайды. Айтыуларына кѣре, бизни кѣчюрген этедиле, – деди.

Эрттенли бери эсимде болмай тургъанлай тюшюп къалгъан болум анамы унутдургъан эди. Къарт атам къуралыгъыз дегенинде уа, кѣлюме анам а деген соруу келди. Ол тюнене ингир ала къоншу элге, жууукъларыбызгъа тюберге кетгени бла къайтмагъан эди. Эрттен бла келлик эди. Къарт атам алай къалай айтады?! Анамы къоюп, мен къалай кетерикме?! Огъай деп, башха элге, анама жетип къайтыр акъыл бла акъыртын сыпдырылып, семизбет кѣрмезча, эшикни къатына барып, мыллыгымы ары атдым. Мен арбазгъа чыгъаргъа, семизбет ызымдан бурулду. Мен жюрюш къошдум. Бара тургъанлай, орунумда симсиреп къалдым. Арбазны арасында Акътѣш сойланып тура эди.

Мен ангыладым семизбетни юйге нек кеч киргенин. Акътѣшню созулуп тургъан мыллыгыны юсюне къапландым. Кѣзлериме жилимукъла урдула. Итни юсюнден мени, ол кѣзюуде ызымдан жетген, семизбет тартды. Ызыма бурулуп, кѣзлерими къаты къысып, жумдурукъларымы, къызыу-къызыу, семизбетни юсюне атып тебиредим. Мен аны сабий

къарыуумдан келгенича ура эдим. Ол а, мазаллы адам, сабий къарыуну истемей эди.

– Смотри на него, какой зверёныш. Даже не остановишь, – деп, мени белимден кесине къысып, кётюрюп юйге кийирди да юйню арасына атды. – Хотел сбежать, если это ещё повторишь, ляжешь рядом с борзым. Давайте по-хорошему, быстро собирайтесь. Приказ надо выполнять, – деп, сауутун юсюбюзге бурду.

Ёретин жыялгъан хурттак жол азыкъны да къюнубузгъа къысып, къарт атам да, къарт анам бла манга таяна, арбазгъа чыкъдыкъ. Мен къарт атама къарап:

– Агтя, Акътёшню ёлтюрюп къойгъандыла, къара, – деп, аны юсюне къарай жилядым.

– Басдырсакъ, иги боллукъ эди жашчыкъ, айт мынга, бу начасха, – деди.

Мен семизбетге къарап:

– Можно, мы собаку похороним. Я её так любил, – дедим.

Семизбет бетин къаты этип:

– Некогда собакой заниматься. Мы похороним, – деп кюлюмсюреди. – Ызы бла, – ты беспокойся не о собаке, а о себе, – деп къыжырады.

Къарт атам мени кесине тартып, итни къаты бла ётдюк. Орамгъа чыкъгъаныбызда кёрдюк, къыйынлыкъ къуру къарт атаммы юйюне келип къалмагъан эди. Ол саулай элни басхан эди. Къоншу арбазладан келген тауушла бу болумгъа къуру биз тюшмегенибизни черте эдиле.

Энди уа ма, кепге урулгъанча, мал вагонлагъа жюкленип барабыз. Бары да тынгылайдыла. Къарт атам, къарт анам, мен. Анам а жокъду биргебизге.

– Келин, а не болду экен? – деп, къайгырады къарт атам.

Анама мен да къайгылыма. Къарт атам да къайгылыды. Кёз аллымда Акътёшню арбазны узунуна сойланып тургъаны сюеледи. Ол кёзюуде къатымда жилягъан таууш келип, мени эсими кесине бурду. Жилягъан бурмачач жашчыкъ эди. Мен къарт атама, бола тургъанны барында да терслик менде болгъанча къарадым. Жашчыкъ жилягъанда да, мен терс болгъаннга санадым.

Къалай къойдум мен гулоч таякъны тас этип. Къарт атам мудахды. Темир чархла темир жолгъа тиедиле. Арада чыкъгъан таууш женгил-женгил, бири бирин къатлай, бизни жазыуубузну санайды. Кёлюм булгъанады.

Бек булгъанады. Меничала дагъыда болурла. Ауузларындан тутханла дагъыда кёрюнедиле. Баш тёбенине болуп чулгъаннганды ариу Кулизар.

Андан ариу ким бар эди элде? Ол тепсерге чыкъса, кёзюнге хауада сюзюлюп баргъанча кёрюне эди. Мен, сабий, къаллай бир сукъланганма аны бла тепсеген насыплы жашлагъа. Тылпыуум тыйыла, солургъа къоркъа, къаллай бир кере къарагъанма туурасындан, кесими жетген жашха ушата, кёзюме кёргюзте ариу Кулизарны абезехге тутханым.

Энди уа, ол баш тебенине болуп, чулганып турады. Мен аны кьатына барып: «Кулизар, ариу, ёрге тур, сууда жюзген ариу дуадакъ», – деригим келеди. Келеди кезюме кергюзтюрге, аны башын ёрге этип ышарлыгын, эки кьолун кенгине керип, аланы кьанатлагъа буруп кьоюп, акъ кегюрчюннге бурулуп кьалып, учуп кетерин.

Алай а Кулизар кегюрчюннге бурулалмайды, учуп да кеталмайды. Башын энише ийгенди. Аны да келю булгъана болур. Кьатымда жашчыкъ жангыдан жилияды. – Ання, ач болгъанма, – деп созду.

Анасы Сурат, кьармай кетип, кьарангыда хызенин тапды. Ичинден нартох гыржын кесекни чыгъарып, жашчыкъгъа узатды. Жашчыкъ аузуна салды да, тишлери бла басып ууаталмады. Жангыдан жилияды. – Жилияма, – дейди анасы. Жашчыкъны башын сылайды, – гыржыным отда бише тургъанлай кьалгъанды. Ызыбызгъа кьайтсакъ, жылы гыржын берирме.

– Манга жылы гыржын, – деп жилияды жашчыкъ, – Бусагъатда ашарыгъым келеди. Артда керек туююлдо, – деп анасын таргъа тыяды. Сурат жаулугъуну кьыйыры бла кезлерин сюртеди. Жашчыкъгъа кел этерге Гемхажан да кьошулады. Алай а жашчыкъ тохтамайды. «Манга жууурт айран, – деп жилияды, анасыны кьолундан ычхыныргъа излеп, тыпырдайды.

Алайда тиширыула бирери бирер сёз кьошадыла, келюн алыргъа кюрешедиле.

Тиширыуланы бири Суюдюмхан:

– Женгил кьайтырыкъсыз да деген эдиле. Алай а, кьайтарлыкъ болуп элте болмазла. Не уа, биз да, аллай бирни билмезча, телиле туююлбюз да, – деп ахсынды.

Тюзюн айтсам, жылы гыржын бла жууурт айранны ашарыгъым мени да келди. Ингирде атамы кьарындашына, башха элге тебирерини аллы бла, анам айран уютуп кетген эди. Ол, айран жангы уюгъанлай, аны башын ачып кьоймай эди. Бу заманга уа, анам этиучюча, ол кьаты айран болгъан эди. Аууз сууларым келдиле. Алай а аны энди кьайда тапхын. Ол узайып баргъан журтда кьалгъанды.

Кьарт атам тынгылайды. Тынгылайдыла бары да. Тынгылайдыла ариу Кулизар, Сурат, Суюдюмхан. Дагъыда мен танымагъан, башха элледен кеп адам барды. Ала да тынгылайдыла. Жашчыкъ да тохтатханды жилигъанын. Уллу-гитче, бары да тынгылайдыла. Уллу кьыйынлыкъ, уллу кьазауат да бюгалмагъанды адамланы. Бюгюн а башын ёрге бири да кетюрмейди.

Бушуу кюнле адамланы жазуларында кеслерине уллу орун алсала да, ала бирден кьобуп тирилген эдиле. Кьарт атам кьазауатха юч жашын да ашыргъан эди. Ол кеси да барлыкъ эди. Алай а алмадыла. Мен да барлыкъ эдим. Сабий кьарыуум бла окъуна кюреширик эдим, жауну жеримден кьыстаргъа. Энди уа ма мени кесими, саулай элчилерим бла бирге, мени элим бла кьалмай, мени келюме келгенча, саулай дунияны толтуруп тургъан эллени тюп этип, кечюрюп барадыла.

Мен кертиси да барлык эдим кьазауатха. Жангыз бир жауну аударургъа жетсе да кьарыуум, кьарт анамы жашларына, элчилени жашларына жилип, тауусуп баргъан кёз жашлары ючюн дерт аллык эдим. Алай а кьарт атам, мени да, сиз андан эсе, мында магъаналы боллукъ-суз деп алмадыла. Элде кьуру тиширыула, сабийле, кьартла кьалгъан эдиле. Аланы кеслерине керек эди болушлукъ. Алай а, ёрге турургъа керек кюнде, кьарыусузла да болгъан эдиле кьарыулу. Бир кьарыуларын он этген эдиле. Ала кьазауат этген жашларына, кьарындашларына, эрлерине, аталарына дагъан болургъа керек эдиле. Биз сабийле да тирилдик. Сабийликни унутдукъ. Ёрге турдукъ. Къайда кьалдынг сен, сабийлик? Ким алды сени менден, меничаладан? Ол кьалгъанды суу ызында, кьая аралада, оюнда. Биз а сюелгенбиз ёгюзлени ызларындан баразагъа.

Ючюнчю кюн болады, санларымы ёрге кёлтюралмайма. Ала темирге бурулуп кьалгъан кибик, ауур болгъандыла. Кьарт атам мени болуму кёрюп аяйды.

Эрттен бла эртте, танг кьарелдиси бла кетиучюбюз кьарт атам бла ишге. Тамбла эрттенгиде биз ёгюзле бла сабан сюрюп башларыкьбыз. Колхозну председатели, чолакъ Харун, ингирде келип: «Амалыгъыз бар эсе, тамбла сабаннга чыгъыгъыз!» – деп, тилеп кетгенди. Бусагъатда алайды. Уллу-гитче да, къайсы иш керек болса, аны юсюне сюелип, тындырыргъа дыгалас этедиле. Кьарт атам мени бараза башында олтуртду да, ёгюзлени башларын бош этип, кьолунда чыбыгъын хауада сызгырта, сабан агъачны жерге тиреп, ёгюзлеге хахай-тухай этди.

Ёгюзле ауур барадыла, къыйын барадыла. Кьарт атам да къыйналып атлайды. Кьолунда сабан агъач аны эки жанына атады. Кьарт атам тынгыламазгъа кюрешеди. Ёгюзлени жюрюшлери да сериун бола башлайды. Кьарт атам кьолундагъы узун чыбыкъ хауагъа кётюрюлюп сызгырса, ёгюзле кеслерин алгъа урадыла. Хауадагъы чыбыкъ, кьарт атам, ёгюзле бары да бир бирине бойсунупдула. Алай а ёгюзле талайны баргъандан сора, чыбыкьны жоругъуна сыйынмай, баразадан чыгып башладыла. Мен ол кёзиге бир кесек тылпыу алгъан эдим. Жетип ёгюзлени башларындан тутдум. Кьарт атам тынч болду. Ёгюзле баразагъа жарашдыла. Бараза баразагъа кьошулуп, тюз кьаралып башлады. Кёлюме баразала кёп, ёгюзлени кьарыулары аз болуп баргъанча кёрюнеди. Онг жанындагъы ёгюзню бурун тешиклери керилип, кёрюкча ичине кире-чыгъа, кьарыны чайкъалады. Мени ол акъылымы ангылагъанча, кьарт атам кьолундагъы чыбыгъын энишге иеди. Чыбыкъ башларындан кетгенлей, ёгюзле орунларында симсиредиле. Кьарт атам, кьолундан сабан агъачны ийип, бир жанына чыкьды, олтурду. Башындан кенг кийиз бёркюн тешип, кьол жаулугъу бла мангылайындан терисин сюртдю. Ёгюзлеге кьарады:

– Сизге этгенибиз артыкьлыкьды. Кечигиз. Башха мадар жокьду.

Кьазауатда болумгъа кёре, былайы жаннетди. Анда жашла жаханым отундадыла. Бизни кьымылдагъаныбыз алагъа себепди. Тюзю, бизни барыбызны да кьылларыбыз асыры бек тартылгъандан юзюлюп

къалыргъа хазыр турадыла. Алай а башха амал жокъду. Къазауатдагъы къазауатда, ичиндеги ичинде къарыуундан келгенден эсе, он къатха кѣп этерге керекди. Алайсыз бизге хорлам, кюн жарыгъы жокъду. Жашау базманнга салыныпды деп, ёгюзледен къарамын алмагъанлай, ала бла ушакъ этгенча сѣлешди. Ызы бла, манга бурулуп, башымы сылай: «Жашым, арыгъанмыса?» – деп сорду. Мен кесими къатдырыргъа кюреше: «Огъай» – деп жууап бердим. Билеме, арыгъанымы айтсам, ол мени ёгюзлени къатларына иерик тюйюлдю. Бараза къыйырында къалып кетерикме. Ол заманда уа атамы къазауатда хорларына юлюш къошаллыкъ тюйюлме. Билегими талгъанындан ёрге кѣтюралмайма. Сабий болуп, оюндан башха билмеген заманыбызда, анам бир жумуш айтып, неда бачхада урлукъ салып, неда гардош къазып арысам, эсимдеди, сабий къылыкъ этип, кесиме сый чакъырыргъа кюрешгеним.

Бюгюн ала бары да артда къалгъандыла. Артда сабийлик да къалгъанды. Къолларым ёрге кѣтюрюлмеселе да, мени аллымда энтта сюрюлюп бошалмагъан сабан сюеледи. Сюеледи атамы къазауатда къабар къабыны болмай, ачдан сууукъда, къарда, желде, жауунда жунчугъаны.

Эсимдеди, бизни оюндан зор бла бѣлюп, ашаргъа чакъыра, къарт анамы «Къарын токъ болса, сууукъ жукъ да тюйюлдю» дегени. Атам анда ач болмаз ючюн, хазырма бауурланып къаллыкъ болсам да, тохтап къалмай алгъа барыргъа.

Къарт атам ёрге турду. Мен да турдум. Чыбыкъ хауада ойнады. Ёгюзле алгъа тебиредиле. Жангы хыршы башланды. Бараза баразагъа къошулду.

Кѣзюме былайда битип чыкъгъан нартюхден бишген гыржын сюелди. Аллымда къарт атамы къарындашы турду. Сюелдиле элни аралыгъындан кетген жашла. «Кѣз къарамгъа сыйынмагъан сабан бары сюрюлсе, ала жауну хорларла», – дедим. Ол акъылны къарт атама да айтирыгъым келди. Алай а, баразаны тохтатыргъа мадар жокъду. Бараза юзюлюрге боллукъ тюйюлдю. Билеклеримде къарыуум жетмесе да, башларын эки жанына атхан ёгюзлени тартама. Барын да: ёгюзлени, къарт атамы, сабан агъачны да мен кесим тартып баргъанча кѣрюнеди кѣзюме. Ол акъыл келгенине къууанама.

Къазауатда атамы уруш арасында солугъан заманларында аллына сюелип, махтанырыгъым келеди. Андан эсе уа, ол, мени былай кюреше тургъаныма сырт башындан къарап къалса сюеме. Алай а, ол келалмайды. Келаллыкъ да тюйюлдю, мен сабанны сюрюп бошагъынчы, сабанда ёсген мирзеуню кючу билеклерине къошулгъунчу. Ёгюзле сюелдиле. Мен да сюелдим. Къарт атам да сюелди. «Солусунла, тылпыу алсынла. Ансы кюйюп къаллыкъдыла» - деди. Сабан агъачха таянды. Мен, а олтурдум. Къарт атамы тубюнден ёрге къарадым. Къартны ауанасы тегерекни саулай толтурду. Мен анга суююндюм. Быллай къарт атам болуп сабанны сюрюп бошарыгъыбызгъа ышандым.

Ол кѣзюуде къарт атам:

– Жашчыкъ, ары къара, кёзлерим жетмегенлик этедиле, – деп, сабан башын кёргюзтдю.

Анда, узакъда, сыртны кыйырында, къолунда жаулугъун булгъай, тиширыу чабып келе эди. Мен келген тиширыуда анамы таныдым. Къарт атам да, къолун кёз башларына тутуп, къарай:

– Келин болур дейме, – деди.

– Хоу, олду, – деп, аллына чапдым.

Анам мени къучакълады. Ол мени къарт атам кёре тургъанлай къучакълагъанны кьой, тартынып, сёлешген да этмей эди. Мени алайы къайгъылы этди. Ол бетин да ачмагъанлай, тыгъылып, толу сёлешалмай:

– Атанг, атанг, – деп, бурулуп кетип башлады. Мен ангыладым юйю-бюзге уллу кыйынлыкъ келгенин. Ол къарт атамы къатында ачылып къалалмай, ызына кетип баргъанын. Къарт атам, мен да ызындан теби-редик.

Арбаз адамдан толуду. Тиширыула, къартла, сабийле. Къартла арбазны теренинде олтурадыла. Къарт атам да аланы ичлеринде олтурады. Ала хар жангы келген адамны къайгъы сёзюне дууа этедиле. Манга уа, саулай дуня жансыз болуп, тохтап къалгъанча кёрюнеди. Юйге кире-ме, тышына чыгъама. Юйде уллу печъде жыйылып тургъан тиширыула мени кёрселе, жангыдан къозгъаладыла. Арадан ючгюл къагъытны алып, Маржаннга окъутадыла. Мен кесиме орун тапмайма. Асыры уч-хара кёрюнеди манга ючгюл къагъыт. Ол тюзюн айта болурму? Къалай боллукъду алай, жау къалып, мени деу атам ауаргъа?! Алай а ючгюл къагъыт арадады. Сюйсенг ийнан, сюйсенг ийнанма. Аны ичиндеги бушуу къуру бизни юйню кьой, саулай ёзенни толтуруп кьойгъанча кёрюнеди. Кёзлерим бюгюн ачыкъ кёргенча болгъанма. Арадан бир келген адам ычхынмайды. Ёзен саулай мындады. Кёзюме бушуу къуру мени, къарт атамы, къарт анамыкъы болуп къалмай, саулай ёзенники болгъанча кёрюнеди.

Мени атамы кёрлюгюм келеди. Юйню арасында сал агъачда болса да, кёрлюгюм келеди. Алай а мен ангылайма аллай амал болмагъанын. Къазауатны жоругъу аллай амалны бермегенин. Мени атамы, энди элни огъары жанында, къабыргъа башында орналгъан къабырлада, къабыры боллукъ туююлдю. Эркишиле, бары да, арбаздан чыгъарып, тизилип, сал агъачны ызындан барлыкъ туююлбюз. Сал агъачны бир биринден къызыу ауушдура, киши да элтирик туююлдю. Тиширыула ызларына ыхтырыла, бир тизгин болуп, ызындан жилярыкъ туююлдюле. Жангыз Бисминатды жюрегинги тынчлыкълы этген. Ол бир тохтай, бир жангыдан башлай, анча сайын тиширыулары да къозгъай, сарнайды. Алайды къазауатны жоругъу. Къартла, тиширыула, къарт анам, мен. Анам а кёрюнмейди арада. Биз, барыбыз да, къуу-шуу болгъанбыз. Бушуу арбаздан къабырлагъа чыгъарыкъ туююлдю. Ол арбазда тешилмезлик туююмчек болуп къаллыкъды.

Къарт атам къартланы арасында олтурады. Ол бетинде бушуун билдирмезге кюрешгенликге, мен ангылайма аны кесин кючден тыйып тур-

гъанын. Ол, кесин къаты тутханлыкъгъа, жумушакъ адамды. Мен аны бетине жютю къарайма. Болушлукъ излейме. Алай а къарт атам манга не бла болушсун? Ючгюл къагъытчыкъны хорлагъан кюч болмаз. Бушуу да, къууанч да бизге бусагъатда олду. Атамы орунуна арада бусагъатда ол айланады. Сал агъач да олду.

Манга бюгюннге дери къазауат таурухдагъы урушладан башхасы болмай тургъан эсе, бюгюн мен аны керти бетин кёрдюм. Ангыладым мен атамы атын сагъынсам, къарт атамы бети нек учхун болгъанын. Ангыладым къазауатда аугъан адамны ызына къобаргъан суу болмагъанын. Ангыладым бюгюн атамы тас этгеними. Ангыладым къазауат сабийле оюну болмагъанын. Элде атам биринчи билдирди къазауатны ачысын. «Энди сен бел къатдыр» – дедиле. «Бел къатдырайыкъ», – деп, къарт атам да айтды. Ол кюн манга сабийликни унутурду.

Темир чархланы темир жолгъа тийген тауушлары сериуюн болдула. Бир кесекден поезд тохтады. Кенг эшикни тышындан къадау таууш этди. Мен ол тауушха юйреннгенме. Ол поезд тохтагъаны сайын алай этеди. Ызы бла кёзлерибизни къамата, къарангыны жара, кюндюзгю кюн жарыкъ аллы тыйылып туруп, бошланган къобанча, мыллыгын ичине атады. Жарыкъгъа термилип тургъан жанларыбыз аны аллына ашыгъадыла. Къарангы синнген кёзлерибиз жарыкъгъа юйреналмай, къамап, жунчутадыла. Аны ызындан а аскерчиле киредиле. Ауузларындан сёз да чыгъармагъанлай, темир бет алып, тегерекге къарап чыгъадыла. Бу жол кетгенлеринде, Сюдюмхан ызларындан:

– Адам чарпыгъан бар эсе, къарайдыла, – деди.

– Иги эди, сау къаллыкъла, бирда къурумаса да, алай къайгъыра эселе, – деп, Балдаш бюсюреу эте башлагъанлай, тиширыулары ичлеринден къайсы эсе да:

– Алай къыйынлыкъ келирге эди аланы юйлерине. Бизге къайгъыра эселе, жанына дыгалас эте тургъан Юнюсге бир къарасала уа, – деди.

Андан сора бары да тынч болдула. Жангыз темир чархланы темир жолгъа тийген тауушлары уллудан-уллу кюч ала, «данг, данг» деп, мыйынга тийгенча боладыла. Ала, темир жолну туююп баргъан чархла, къызыудан-къызыу бара, бизни жазыуубузну седиретип барадыла.

Мени аллымда элим сюеледи. Кенг талада, акъ къаяланы тюбюнде – кюнден толу элим. Сабийле, къозучукълача керпесленип, ойнаучу суу ызы. Кенг чауулну ичинде, къая тардан ычхынып, керпесленип, чынгай-чынгай, баргъан тау суу. Журтунда атасыз къалса, боламыды сабий ёксюз? Элим – мени дагъаным. Сен узакъда къалдынг. Къуру мен туююл, элчиле бирден ёксюз болдула.

Темир чархла темир жолну тюедиле. Адамла бир бирлерине дагъан болуп, кёл этерге кюрешедиле. Тынгылайды къарт атам, тынгылайды къарт анам, тынгылайды ариу Кулизар, тынгылайма мен. Темир чархланы темир жолгъа тийген тауушлары мыйымы ашайдыла. Аны тыяр кюч бармыды?

Атамы ючгюл кьагьыты алай келгенлей, аллай кьагьытла элге юй-ренчек болуп кьалгъан кибик, кьызыу келип башладыла. Къара жау-лукъла ариу кюнню кьргюзтмей, дуня къарангы болду. Атамы къарындашы Махсютден кьагьыт болмагъанына къайгъырып, къарт атам тьезюмю жетмей, эрттен сайын письмола келтириучю акъсакъ Исмаилны аллына къарайды. Бюгюнлюкде да элни аллахы Исмаилды. Аны кьолунда кьууанч, бушуу да жюрюйдюле.

Аны кьолу адамланы ышартады, аны кьолу адамланы бушууну терен ыранына тьошюрюп да иеди. Жюреги огъурлу, жумушакъ кьеллю адам, Исмаил ышармагъанлы кьеп болады. Тьонене уа ол бизге ышарып келди. Ол мени кьезюме ышаралгъанындан да бек ышарыргъа излегенча кьерюндю. «Адамла, мен ышарама, аламат хапар келтиреме», – деп кьычырыргъа излегенча ангыладым. Ол алай ышарыргъа амал тапхан кюн аз болады. Исмаил къарт атамы кьатына ышара келип:

– Абдурахман, эрттеннгиде бушуу кьагьыт чыгъып кьалмасын деп, ашыгъып келеме. Аллах айтса, сау-эсенди Мурадин, – деп, ючгюл кьагьытны тутдуруп, бурулуп кетди. Арлакьгъа баргъанлай, ол сескекли тохтады. Сагъышлы болуп туруп, бир жанына бурулуп, башха орамгъа атлады. Мен аны ангыладым. Кьууандырыргъа излесе да, энди къара сумкасында кьууанч болмагъанын. Къайсы арбазгъа эсе да, къара жау-лукъ алып баргъанын. Алайды жашау. Къарт атам айтыучулай, кьууанч бла бушуу кьучакълашып келедиле. Алайды, кьепле жолгъа чыгъып сакъламайдыла акъсакъ Исмаилны. Кьеплеге дуняны бар бла жокълугъуну башхасы болмай кьалгъанды. Бушуу, къара булут болуп, кюнню аладан жапханды. Бизни кьоншубуз Къанитат да кьазауатха беш сау-битген жашын ашырып, орунуна беш ючмюйюш кьагьытчыкьны алып кьалгъанды. Чыкьмайды Къанитат орамгъа. Ачылмайды Къанитатны эшиги. Тьютюн чыкьмайды Къанитатны ожагъындан. Шашхан адамча айланады арбазда Къанитат. Ол чыртда юйге жыйылмайды. Бир кюн ол эшикни ачып, босагъадан къарап тургъанин кьердюм. Кьатына бардым. Бардым жумуш кереклиси бар эсе деп. Ол а мени кьермей эди. Кьолунда – беш кьагьыты. Ол аланы бир-бир санай да, ызына жыя: Аскер, Азамат, Абдул, Асхат, гитче Абрекчигим деп, бир жанында кьалгъан жангыз кьагьытчыкьны сылайды. Мени эшитмейди. «Болушайым, жумуш бар эсе», – дедим. Ол ышарды. Тьюрлю ышарды. Ызы бла ышаргъаны тас болду. Чачы тозурап, арбазгъа чыкьды да, тепсеп башлады. Кьоллары бла кьобуз тьоеклени басханча эте, аланы кьымылдатады. Кьобузну саулай ёзеннге белгили аламат сокьгъан Къанитат жашларыны атларын кезиу-кезиу айта, арбазда тегерек айланып башлады. Кеси кьобуз согъуп, кеси тепсеп, кеси жырлап, арбазы кьермей кьалгъан той-оюнну кьезюне кьргюзтдю. Мени да жюрегими аурутуп, арбазны таралтды. Ызы бла ышаргъаны, жырлагъаны, тепсегени да терк тохтадыла. Бети темир бет алды. Манга айланды. Кьоллары ыргъакълача кьатдыла.

– Къайда Аскер, къайда Азамат, къайда Абдул, къайда Асхат, Абрек? – деп, мени бетиме битди.

Мен аллай бет кѳрмегенме. Къоркъдум. Арбаздан чартлап чыкъдым. Келип, анама айтдым да, ол ариу айтып, Къанитатны юйюне кючден жыйды.

Къолубузда хурттак азыкъчыкъ. Тюйюмчекни ичинде – къарт анам жыялгъан кийимле. Юйню ичинде ырысхынг биргенге болмаса, юйдеги кечиналлыкъ туююлдо. Былайда сѳз аны юсюнден бармай эди. Биз къолубузда дыгалас азыгъыбыз, кийимибиз бла къайры сюрюле эдик? Ол соруугъа мен жууап тапмай эдим. Ол соруугъа жууап ызыбыздан келген сюнгуледен да жокъ эди. Къарт анам бла мен, къарт атам эки жанындан тутуп, бош къолларыбызгъа да эки туююмчекни алып чыкъгъаныбызда, Къанитатны арбазындан дауурла келдиле. Ызы бла Къанитатны тебиреп, эки аскерчи чыкъдыла. Къанитат аллына атларгъа унамай эди. Чачы тѳрт жанына тозурап, бетин жабып, ол бурулгъаны сайын тѳгерек айланып, сыртына тие, бир бетин ача-жаба, къолларын силке ачыуланады. Къаргъышланы бир бири ызындан ушкоқдан окъланы чыгъаргъанча силдей, аскерчилеге бой бермей, суюрелгенни орунунда келеди. Ол, къабакъ эшиклени къатына жетерге, эки аягъын къабакъ эшиклеге тиреп, аллына атламай тохтады. Аскерчиле теберип кюрешгенликге, къарыу эталмайдыла. Ол заманда аланы бири Къанитатны ызына тартып, ушкоқуну сырты бла уруп, жерге къаплады. Къанитат жерге къуюлуп бара тургъанлай, къолундан ычхынып, акъ чыпчыкъла кибик ючмюйюш къагъытла кѳкге чыгъа барып, жерге жайылдыла. Мен, къарт атам да къоюп, алагъа чапдым. Къарт атам а, къарыусузлугъун да унутуп, къарт анамы къолундан ычхынып, аллына учланды.

Ол кюнден бери Къанитат аязмагъанлай, кесине келмегенлей жатады. Тиширыула къатындан кетмегенлей, юсюне ѳрге сюелгенлей турадыла.

Ол кѳзлери теренден къарап, эринлерин къымылдатыргъа кюрешеди.

Не айтыргъа излепени ангылашынмайды. Ызы бла эс ташлагъанча, башын артына ата, кѳзлерин жабады. Ол алай этсе, тиширыула къозгъаладыла.

Орунларында, тарлыкъдан, уллу къымылдаялмасала да, анга болушургъа лагъым излеп кюрешедиле. Насыплы ѳзенден насып эртте кетгенди. Элден орунсуз этип къойгъанды. Къыйынды элде насыпсыз. Ол а, узайып баргъан болмаса, бирда ызына къайтыр къайгъылы туююлдо. Ма бусагъатда да темир жолну туюген темир чархла бизни андан, аны бизден айыра алып барадыла. Таула да жокъ, акъ къаяла да жокъ. Тюзле, тюзле. Кюнде кюйген къум тюзле. Аланы узунуна созулгъан темир жол. Бармыды аны къыйыры? Темир чархла темир жолну тюедиле. Тауушлары мыйынга бизча чанчылады. Бошаллыкъмыды тюз? Таула, таула, темир жол ызына бурулуп кѳрюрбюзмю биз сизни.

Тиширыула шош болгъандыла. Къанитат эс жыйгъанды. Къарт атам а тынгылайды.

Бир кюн къарт атамы жабышмакъ таякъдан гулоч таякъ эте тургъанын кёрдюм.

– Не этесе, аття? – деп соргъанымда, ол:

– Кетген насыпны ызына къайтарыргъа излейме, – деди.

– Къалай? – деп, сейирсинип сордум.

Къарт атам ышарды. Мен а кертиси да сагъышлы болдум. Кертиси бла ийнанмасам да, къууандым. Къазауат да жокъ. Атам да – сау. Сау... Мени – къатымда. Тюзю: мен – гитчечик, мен аны къатында, андан айырылыргъа унамай айланганым. Ол да къарт атамдан тартынып, биргесинде болгъанымы жүреги суйноп турса да, мени къатындан кетерирге кюреше эди. Керти насыпны эдиле ол заманла. Къазауат да жокъ эди. Мен билмей эдим темир жолну не болгъанын. Энди уа ма....

Къарт атам гулоч таякъны ишлеп кюрешеди. Къолунда кюмюш саплы жюлгюшчюгу таякъгъа оюула салады. Мен эсиме къарт анам айтыучу таурухланы тюшюреме. Ол таурухлада да болуучу эдиле гулоч таякъ бла къара кючлени, алмостуланы къуугъан амалла. Мен къарт атамы гулоч таягъыны адамланы бу къадар кёрген къыйынлыкъларын тас этип, орунуна насыпны къайтарлыгъына ийнандым. Кёзюме кёргюзтдюм Къанитатны беш жашын да бир бири ызындан арбазгъа киргенлерин.

Къарт атам гулоч таякъны ишлеп бошады. Оюула да салды. Таякъ кертиси да омакъ таякъ болду. Ол кюнден кёрдюм къууанч кюнлени келгенлерин да. Бизни жерибизден жау аскер къысталды. Бушуу къагъытланы келгенлери да аз болду. Адамла, элчиле бир бири бетлерине къарай башладыла. Мен аны барын да къарт атамы гулоч таягъыны кючю бла болгъаннга санап, махтаныргъа излейме. Тенгчиклериме хапар айтама. Ийнанмайдыла ала. Къарт атама аллай таякъланы кёп эт деп тилейме.

– Огъай, жашым, быллай таякъ жангыз болады, – дейди ол.

Мен сейирсинеме. Бу таякъны къарт атам заманында ишлеп, элчилени бу къадар жетген къыйынлыкъдан нек къорууламады? Таягъын алай кеч нек ишледи? Мен къоймайма къарт атамы. Тынчлыкъ бермейме. Жилирыгъым келеди. Къазауатда жан берген къадар жашны нек къутхармады?

Къарт атам менден башын алалмай:

– Жашым, тюшюмде алай кёрген эдим дейди, – Мёлек келип тюшюмде: «Халкъ къырылып къалыргъа башлагъанды. Бир гулоч таякъ этсенг, жабышмакъ гулоч таякъ, адамланы къутхарлыкъ эдинг деп, къалай этериме дери айтхан эди», – деп къошады дагъыда.

Бюгюн къарт атам тынгылайды. Мен анга жютю къарайма. Темир чархла темир жолгъа тийгенден вагон къымылдамайды. Ол мени кёзюме чыртданда къарыусуз болуп къалгъанча кёрюнеди. Кёлюме бусагъатда гулоч таякъ биргесине болса, аны къарыуу орунунда турлукъ болур эди деп келеди. Ол заманда къарт атам бир мадар этерик эди. Гулоч таякъны

мен алай тас этип кьоймасам, элден бизни киши кьыстарыкъ болмаз эди. Мен ол кюн гулоч таякъны алай тас этип кьойгъаныма кьыйналама. Гулоч таякъ болса, мудах боллукъ тьойюл эди кьарт атам, мугур боллукъ тьол эди ариу Кулизар. Не мадар этсин адам? Ызына гулоч таякъны излерге кьалай кьайтсын? Кьайытсам а, эрлай, табарыкъ эдим. Вагонну ууакъ кьалтырай баргъан эшигине кьарайма. Аны ачаргъа адам не лагъым тапсын? Анга кирит тышындан салыныпды. Мен дыгаласха кьалгъанма. Мен ангылайма бу болумда гулоч таякъны кьалай керек болгъанын. Алай а, не этгин?! Тышына чыкьгъанны кьой, орунунгда кьымылдар мадар да жокьду. Кьалай тас этип кьойдум мен гулоч таякъны?

Бир кюн мен тенгчиклерими алларында кьарт атамь гулоч таягъы бла махтанырыгъым келди. Акьыртын, эсгертмегенлей, жашыртын гулоч таякъны алып, эшикге чыкьдым.

Олсагъатлай, тегерегиме негерлерим жыйылдыла. Мен кьарт атамь айтхан, айтмагъан хапарларын кесим жарашдырып тиздим, аланы араларында кесими билгич кьргюзтюрге кюреше, гулоч таякъны аллыма тутдум. Мен жашчыкъланы ол болумларын кьрюп, айтхан сезимлерими кьргюзтюр кьояргъа муратланып, келюме келген сезимлеге кесим да ийнанып, алларында гулоч таякъны кьолумда айланжюкча бура тебиредим. Жашчыкьла манга ийнандыла. Аланы хар бирини да келди жомакъ таякъны кьолунда тутарыгъы. Алай а мен бермедим. «Огъай, билгичи болмагъаннга бу таякъны кьолуна алыргъа болмайды. Ол ташха бурулуп кьаллыкьды», – дедим. Жашчыкьла артха туракьладыла. Ташха бурулуп кьалыры кишини да келмеди. Ызы бла, манга толусу бла ийнанмагъанларын черте, бир бирине ал бермей:

– Сен а билгич болуп кьалай кьалдынг, – дейдиле. Дагъыда андан тереннге кирирге базынмай, мени кьолумда таякьгъа, кьезлери жылтырай кьарайдыла.

Аланы бу кьезюуде, мен аны алайын ангылайма, алдауукъ болса да, манга да, гулоч таякьгъа да ийнанырыкълары келе эди. Мени да келе эди, алдай тургъанымы билсем да, алдарыгъым алдар эдим.

Ол кьезюуде, терен кирип кетгеними ангылап, ичимден аланы ийнандырырча жууап хазырлай:

– Мен мелекме. Тюшюмде кьргенме. Манга аллай болгъанымы, эсимде болмай тургъанлай, тюш арада мелеклени таматалары айтып кетгенди. Сен, жаш, былай бош кьалай тураса? – деген эди, терезеден манга кьарап, хауада кьанатларын кьакьгъанын тохтатмагъанлай, – кьарт атангы гулоч таягъы бош таякь тьойюлдю, сен да алай бош жашчыкь тьойюлсе. Сиз экигиз да билгичлесиз», – деп, кьанатларын кьагъа, учуп кетген эди. Тюсюн айтсам, эрттенли бери тизе тургъан алдауукъларыма мен кесим да ийнанган эдим.

Эслери таякьгъа кетип тургъан жашчыкъланы алларында таякъны бура:

– Мен, биринчи, – дедим, – элден кѳазауатха кетип, андан аланы орунларына ючмюйюш кѳагъытла келген жашланы ёрге сюерик эдим, – дедим.

Олсагъатлай, сары шинли, сепкилбет, арыкѳ жашчыкѳны Мустафаны бети жарыды.

– Эталлыкѳмыса алай, – деди.

– Хоу, – дедим.

– Сора сенден бек тилейме, мени атамы ёрге кѳобар, кѳайтар неда мени женгил уллу эт. Мен барып жаудан дертими алайым, эгешчиклерими, жилий-жилий, кѳз жашларын тауусхан кѳарт анамы, сырты ёрге тюзелмей, ишни ауурлугѳундан муккур болуп баргѳан анамы дертлерин алайым, – деп, ол аллына таукел атлады. Мени кѳзюме аны бет тюрсюню тюрленнгенинде, кертиси да гитче, арыкѳ жашчыкѳдан ол уллу ёсюп баргѳанча кѳрюндю. Кѳалгѳан жашчыкѳла да алгѳа атладыла. Кимди бизни арабызда, кѳазауатда не атасын, не кѳаырндашын, не эт адамын тас этмеген, бизни барыбызгѳа да керекди аллай, ёлгенни сау этип кѳояллыкѳ гулоч таякѳ.

Алай а, кѳолумдагѳы гулоч таякѳ, кѳарт атам уста кесген жабышмакѳдан агѳач кесекчик, бизни барыбызны да кѳозгѳагѳанлыкѳына кеси мени кѳолумда чыртда тюрленмей кѳалды. Мен жашчыкѳланы кѳллендирип, аллай акѳылгѳа учландыргѳаным бла, кѳая башына чыгѳаргѳаным бла жерге ийип кѳоялмадым, кѳл этерге кюрешдим.

Мустафа уа манга мудах кѳарап:

– Алдауукѳчу – деди.

Тенглерим бир жанларына бурулдула. Мен:

– Огѳай, тюзюн айтама. Бу ишни этер ючюн талай заман керекди. Бу кертиси да аллай билгич таякѳды. Мен аны билеме, – дедим гузаба.

– Биле эсенг, кел сынайыкѳ, – деди Али-Мурат.

– Ол бизни ичибизде барыбыздан да эслиди. Саубитгенди. Ол кесин ургѳанлыкѳгѳа, жылынг жетмейди, – деп, аны кѳазауатха алмагѳандыла.

Ол да хазырды кѳазауатда кѳалгѳан жангыз кѳарындашыны дертин алыргѳа.

– Кѳалай? – дедим мен.

Али-Мурат:

– Аллай уллу затланы кѳояйыкѳ да бош затлада сынайыкѳ экигизни билгичлигигизни. Эталмасанг а, мен аны мазаллы кѳоллары бир уллу жумдурукѳлагѳа бурулуп баргѳанлыкѳын эследим. Тюзюн айтсам, кѳоркѳуругѳум келди. Ол айтхан сѳзюнден ёмюрде да артха турмайды. Кѳз аллымда мазаллы чѳгюшча, жумдуругѳун башымдан энишге тюшюп келгенин кѳрдюм да, кѳзлерими кѳаты кѳысдым. Ызы бла ачханымда, жумдурукѳну бошланып баргѳанына кѳзюмю кѳыйырын жетдире, бетине битдим. «Сѳз ючюн, – деп, ол сѳзюн андан ары бардырды, – кѳая ыранда тар жолну кенггертейик. Алайдан энишге бичен арба тюшалмайды. Аны амалтын кѳресе, – деп, ол кесин жетген адамгѳа ушата, – мен тиширыула бла бирге бичен арбаны тѳгерек айландырып, алай кел-

тиреме. Ол заманнга уа къаллай бир жумуш этерге боллукъду?» – алай айтханы бла, быягъы жумдурукъла къатдыла.

Мен ол айтхан жерни кёзюме кёргюзтдюм. Кертиси да, алай болса, тап жол боллукъ эди ансы, майна, ол бир кюн бичен келтиребиз деп, къарт атам бла мен арба тубюнде къалып кете эдик. Мен таягъыма къарадым.

– Болсун, – дедим.

Биз барыбыз да къая ыраннга атылдыкъ.

– Алдасанг а, – деди, бара тургъанлайыкъгъа, Али-Мурат, – Мен санга сёз береме, сени кесинги къая ыранны башындан салындырыргъа, – деп, къолун имбашыма салып басды. Ол не заманда да къарыулуду. Къазауатха дери да чыкъгъан эди ол атасы, къарындашы бла тенгликге бичен чалыргъа. Мен аны къарыуун бусагъатда инбашымдан басханында сынадым. Къарындашы да алай эди. Эмегенча угъай, аллынга сюелсе, тау орунундан тебип келеди дерча бир жаш. Жангыз бир сейирсиннгеним: аллай мазаллы адамны, мени кёлюме келгенича, алай аударуп къояргъа къалай болады?

Жауну хыйнычысы болур ансы, алай болмаса, Али-Солтан кесин хорлатырыкъ туююл эди. Ол аланы барын да бир жерге жыйып, къая ыранны башындан энишге къуюп иерге къарыуу жетерик эди. Мен бизни элге келген жау немчаланы ичлеринде аны белине жетер адам кёрмегенме. Кертиси да, жауну хыйнычысы болур эди, алайсыз Али-Солтан ауаргъа амал жокъ эди.

Биз къая башына чыкъдыкъ. Мени къолумдагъы таякъгъа ийнанырыгъым келди. Биз чабып барабыз. Мен таягъым бла – алларында. Жашчыкъла къолумдан алыргъа излейдиле. «Къайсы да сую эди, – деп келеди кёлюме, – аны къолундан къая жол кенг болуп къалса. Билгич таякъ – мени къолумда. Билгич да – мен», – деп келеди мени кёлюме. Арысам да, артха къалмай, барыргъа кюрешеме. Ма, биз къая башына чыкъдыкъ. Къая башындан энишге, эки къаяны туюп эринлери бла баргъан жаяу жолчукъну кёрдюк. Биз кенг этерге излеген жол ма буду. Эсимдеди атамы къазауатха дери алгъа, ишден келгенинде, хапар айтханы.

Аны хапарына кёре, тёбенден уллу уста адамла келгендиле. Ала, къая ыранны туюю бла баргъан жолну къарап, тинтип, кенггертирге оноу этгендиле. Алай этер ючюн а, эки жанында жабыулача салынып тургъан къаяланы атылтыргъа керекди дегендиле. Олсагъатда, саулай сыртдан, биченни, тегерек айланмагъанлай, элге къысха жол бла туюшюрюп къояргъа боллукъ эди. Жолну алай къысха боллугъуна мени огъайым болмаса да, акъ къаяланы атылтырыкълары ушатмагъан эдим. Акъ къаяласыз мен кесими, элни да жашаулары кёзюме кёргюзталмай эдим. Манга акъ къаяланы жанлары болгъанча кёрюне эди. Къарыуум жетип, аланы эки жанына тебиресем а ... Буюн мени къууаннганым аны ючюн болур эди. Къолумдагъы таякъны билгичлиги, жашыртын куюю бла акъыртын, билдирмегенлей, бир бирлерине туюшюрге хазырланган къочхарлача, мынгайып, къарап тургъан къаяланы кёз кёрюп-кёрмез

тепдирсе, каяла да турган ариулукъларын бузмагъанлай, бир бирлеринден кенгге турсала, жолгъа орун ачыллыкъ эди.

Кьолумдагъы таурухлу таякъ... Мен аллыма атладым, таякъ мадар эталмай къалады деп кьоркъа, кая эрининде жюрюшюмю башладым. Башладым, тилек тилей, эринлерими кымылдата. Жашчыкъла тылпыусуз болуп, манга къарап къалдыла. Мен а ары-бери барама. Акъыртын жюрюгеним болушмагъанында, гузаба атладым.

Жюрюш кьоша, женгилден-женгил атлай, тегерек бурула, ызыма барып башладым. Алай эте келдим да, эсимде болмагъан бир зат болду. Неге абынганымы билмейме, мен абынып жыгъылдым. Кьолумдагъы таякъ ычхынып кетип, энишге учду. Мен, кая эрининде кымылдаргъа кьоркъуп, ол болумда, талай заманны турдум. Жашчыкъла да кымылдамадыла.

Эшта, ала мени жыгъылгъанымы, кьолумдан таякъны ычхынып кетгенин, иш этип этилингенге санап, каяланы тебип тебирериклерин сакълап тура болур эдиле. Ала билмей эдиле, мени кая тюрюне энишге, тикге къарап къалып, башым тегерек айлангандан, ёрге кьобаргъа кьоркъуп тургъанымы.

Мен кычыра башладым да, кесими кючден тыйдым. Хар ким турган орунунда къатып къалгъанча симсиреп турсала да, тепмедиле каяла, кенг болмады жол.

Биз кеп сакъладыкъ. Тюбю бла айланып барып таякъны изледик. Тапмадыкъ. Барыбызда башыбызны энишге этип элге тебиредик. Алдауукъ болса да, аллыбызда чыкъгъан ышанмакълыкъ бизни бир кесекге кетюре келип, орунубузгъа салды. Хар зат да орунунда къалды. Кьопмадыла не Мустафаны атасы, Али-Муратны Али-Солтаны, тепмедиле Акъ каяла, кенг болмады жол. Эсде болмай турганлай, келип къалгъан ышанмакълыкъ сабий жюрекледе жаннганыча терк жукъланды. Кюн алгъындан эсе, мутхуз кюрюндю. Ингирде батып, эрттен бла чыкъмады. Тас болду. Мен, аны алай болгъанында, кесими терследим. Терследим Акъ каяланы алларында, элни аллында, къарт атаммы аллында.

Мен аны кезюне къараялмайма. Гулоч таякъ тас болмаса, кюн да боллукъ болмаз эди тас.

Къарт атам не эсе да тынгысыз болду. Манга къарады. Мен а энишге къарадым. Темир жолда уа, темир чархла тауушларын не бузмайдыла, не талмайдыла. Келюме бу таууш ёмюрде да тохтарыкъ болмаз деп келеди.

Эшикни тюрюгел орунуна жетип къалалмагъанындан къалгъан узун тешик къалып, андан ургъан жарыкъ дуняны саулай бери айландырып кьойгъанча кюрюнеди. Кёзлеринги бичакъча кеседи, къаматады. Адамланы башлары бла ётген кесеги агъач къабыргъада тохтап къалтырайды. Мен жарыкъгъа къарайма. Жарыкъ жарытхан бетлеге да къарайма. Сакъалы жетип, Мурадин къарт кишиге ушап къалгъанды. Ол къазауатдан, жаралы болгъанындан сора, урушха жараусуз болуп къайтханды. Къайтханды бир аягъы бир аягъындан кысха болуп. Ол таякъсыз энди

жюрюялмайды. Бусагъатда уа олтурады. Анга аякъ да, таякъ да керек туююлдуле. Аны барын да темир чархланы темир жолгъа тийген тауушлары толтурадыла.

Экинчи кюнде, дагъыда талай кюнню ызындан таякъгъа къалгъан ышанмакълыгъыбыз жюрегибизде жылыу табып, биз, жашчыкъла, Акъ къаялада гулоч таякъны излеп кюрешдик. Артдан талай кере, кесим да бардым. Тапмадым. Ол кюн юйге келе тургъанлай, таякъны къалай учханын кёзюме кёргюзте келип, эсима тюшюрдюм, аны ким эсе да тартханча, тюз бара тургъанлайына бир жанына кетип, тюбюндеги ташны къаты бла сёдегей учханын. Мен алайгъа къарамагъан эдим. Олсаятлай, жюрегимде ышанмакълыкъ тууду. Эрлай жетип, гулоч таякъны излерге хазыр болдум. Алай а, кёз байланнганы амалтын, кеси кесиме кёл эте, эрттен бла барыргъа оноу этдим. Алай а буюрулмагъан эди ол ингирни экинчи кюнюнде эрттени болургъа. Атмады ёзенде ол кюн эрттен бла танг.

Темир чархла темир жолну туюдиле. Кюнле, кечеле бир бирлерин ауушдурадыла. Къайры барабыз? Къайры элтедиле? Ол соруугъа жууап жокъду. Тынгылайдыла бары да. Къарт атам, къарт анам, мен, ариу Кулизар.

Къанитатны къатында олтургъан тиширыула къозгъалдыла. Мени къоюнумда, кёлек тюбюнде – юч ючгюл къагъытчыкъ. Ала Къанитатны жашларыныкъыладыла. Мен аланы ол кюн, семизбетни аллындан, ол кёргюнчю, жашыртын, жерден кёлтюрген эдим. Ол бирси экисине жеталмагъан эдим. Ала семизбетни ушкогуну сыртыны тюбюнде дукгул болгъан эдиле. Харифлени тизгинлерин бир биринден айыргъан къагъыт кесекле балчыкъгъа батхан эдиле, семизбетни чурукъларыны тюбюнде къалгъан эдиле. Мен аланы къутхаралмадым. Хомухлукъ этдим. Андан алгъа жеталмадым. Кёз аллымда турады, ушкокну сырты акъ къагъытны юсюне ийилген кёзюуде, мен аллыма жыгъылып, ушкокну быргъысын аллыма тартханым. Алай а сабий къарыу мазаллы кишиге тенг болмады. Ол мени аягъы бла тюртюп, бир жанына атды. Ушкок сырты ючгюл къагъытны ачыулу тепледи. Мен ёрге турургъа, къарт анам жетип мени тутду. Тартып, бир жанына элтди. Арлакъда, эс жыялмагъан Къанитатха ариу айта, кесин унутуп къарт атам, орамны аскерчиле ышыргъан жанына атлады.

Элни арасында бизни машиналагъа жүкледиле.

Мен кеси кесиме ийнанмай, кёкюрегимдеги акъ къагъытлагъа тийип кёреме. Тийип кёреме, эшелон тохтагъан заманда, вагон ичине аскерчи кирген кёзиуде. Мен, ол бусагъатдан келип, аланы менден сыйырып кетеди деп къоркъама. Билеме кёлегими ичинде, жюрегими къатында бугъундуруп тургъан юч къагъытчыкъ энди Къанитатны ахыр ышаныуу болгъанын. Мен аланы Къанитатха эс жыйса берликме. Алай а эс жыялмайды Къанитат. Бир къарасанг, ол шашханча, чачын да тозуратып, къатындагъылагъа бир хыны эте, бир «харх» этип кюле, бир кесин эс жыйгъаннга ушатып, ушакъ этип башлайды, бир жашларыны атларын

бирем-бирем айтып жияйды, бир темир бет алып кылып, аланы даулайды: «Кыайда Аскер, кыайда Азамат, кыайда Абдул, кыайда Асхат, Абрек?» – деп, тегерегиндегилени бетлерине битеди. Бир-бирле, тезалмей, бетлерин жаулукулары бла жабып жияйдыла. Бир бирде уа, ол жаны чыгып кетгенча, тылпыусуз болуп, терен тюшге кетеди. Тегерегине шошлук орналады.

Ма тиширыула энтта кызгалдыла. Аланы араларындан Кыанитатны кычырык тауушу чыкды. Аланы башлары бла кюллары етдюле. Ол ерге туруп кетерге излейди. Кимни эсе да кыаргайды, кимни эсе да чакырады. Тиширыула кюлларындан тутуп, ариу айтып, орунуна жатдырырга кюрешедиле. Ол беш жашын да гитчеликлеринден кеси есдюргенди. Ол беш жашын да бирден элни арасындан кызауатха ашырганды. Ол беш жашына да бир бири ызындан, бири бирин кыууп келгенча, беш ючмюйюш кыагыт алып кыалганды. Ахырында андан аланы да кыызгандыла. Мени кююнумда – юч ючмюйюш кыагытчык. Ала Кыанитатны жашларыдыла. Мен, ол эс жыйса, берликме аланы анга. Жаным чыгып эшикге кыарайма, поезд тохтап кыалады деп кюркыама. Эс жыймайды Кыанитат. Ол акылындан шашханды. Мен аны алайын толусу бла ангылаганма. Жюрегим кюеди. Ол беш жашын да кече кюн демей, белин ерге тюзетмегенлей, кеси жангыз есдюргенди. Эри Басханук, жашаудан замансызлай кетип, кыадар жюк Кыанитатны юсюнде кыалганды.

Тиширыула кыагылы болдула. Бу жол аланы тауушларындан чыртданда тюзелмезлик зат болганын ангыладым.

Тар вагонну ичин жияу толтурду.

– Кыанита-а-а-т, – деп, сарыннга салынган ауаз чыкды.

Мен аны тиширыулары араларындан айырып, танып кюоялмадым. Ол тауушха кыалганла да кюшулдула. Вагонну ичи кычырыкыдан толду.

Мен кыарт атама кыарадым. Аны бети ак учхун болуп эди. Мен анга кыысылдым. Ол мени башымы сылай:

– Не этейк, жашым, Аллахны не бла чамландырдык, билмейме. Жарлы Кыанитат кюн кермегенлей кетди, – деп, жияганла таба кыарады.

Чоюнча терен езен. Окыа кюйюзлю кыабыргылары. Чегетлени араларындан кыарап турган тик кыаяланы, бир уста суратчы сюелип, сурат салып чыкганча ариулуклары. Езенни теренинде – шорхулдап барган кюбан суу. Аны баш жанында, тапхырда – кыабырла. Нечик сукландым мен бу кезюуде анда кыалганлагыа. «Жарлы Кыанитат», – деп, мен кыарт атам айтхан сезлени кыайтардым. Ол сезню вагонну талай жеринден айтылганын эшитдим. Кекюрегимде ючюл кыагытчыкылары кыысыдым. Мен ангыладым емюурде да энди аланы Кыанитатха бералмазлыгымы. Аны жюрегин жазалмазлыгымы. Кезлериме жиямуку урду. Бир жуммак келип тамагыма тыгылды. Вагон ичинде дуния кыарангы болду. Кыарт атама кыысылдым.

Темир чархланы темир жолгъа тийгенлери сериуюн болуп башладыла. Алай болгъандан сора, вагон кѣпню бармагъанлай тохтаучу эди. Бу жол да ол жоругъун бузмады. Эшикни тешигинден ургъан жарыкъда юйлени ауаналары юзюк-юзюк болуп кѣрюндюле. Поезд бугъа кыычырды. Аны тауушу хауагъа жайылыргъа, биз тохтадыкъ. Эсибиз эшик-леге кетип къарадыкъ. Тышында сѣлешгенле болдула. Ызы бла эшик къадау темир таууш этип, эшик солгъа ачылды. Эшик аллындан жарыкъ толкъуну вагонну ичине юрюлюп кирип, кѣзлерибизни къаматды. Биз жарыкъгъа тюгел юйреннгинчи, вагон ичине талай аскерчи кирди. Ала адамла арасында сыпдырыла, тѣгерекге тинтген къарамны атдыла. Адамла вагонну арасында орналып тургъан бушуугъа, аладан болуш-лукъ излегенча къарадыла.

Аскерчилени бири темир бет алып:

– Сержант, будем выносить, – деп, аллына тепди.

Ол кѣзюуде мюйюшге кыысылып тургъан Мурадин аллына кыымылдап:

– Её надо достойно похоронить. Она сама получила пять похоронок, – деп, аскерчилеге жютю къарады. – Они погибли, защищая Родину. Она мать героев, – деп кыошду.

– Знаем, какие вы герои, – деп, Мурадинни сѣзлерин аскерчи бю-сюреусюз кесди.

– Да, мы герои. Мы воевали за Родину. Я полноги оставил на войне. А многие остались там, на фронтах войны, навсегда. В тебе я не вижу фронтовика. Фронтовики имеют другие лица, лица мужества. В вашем лице этого не заметно. Оскорблять нас никто не давал вам права. У нас горе. Умерла женщина – мать героев. И к этому надо относиться достойно. А вы что говорите, – деп, мени эсима ёмюрде да келлик туююл эди, эрттенли бери вагон мюйюшде кыысылып, тылпыусуз тынгылап тургъан Мурадинде, аллай бир кюч барды деп. Мени кѣзюме ол саулай вагонну толтуруп кыойгъанча кѣрюндю. Ол кюч вагоннга кирип келген-лени ызларына айландырын изледим.

Алай а, ала Мурадинни айтханын истемедиле. Темир бет алып, адам аралары бла сыпдырыла, Къанитатны кыатына келдиле.

Вагонну ичин жияу басды. Бола тургъан иш чыртда мени башыма сыйынмай эди. Элни ичинде адам ауушхан хапар чыкъса, элчиле жансыз болуп, бушуу ичлерин басып, баш энишге къарап, ёлюм болгъан арбаз-гъа басына эдиле, бусагъатха дери ата-бабаладан келген адетге кѣре, адамны ахыр жолуна ашыра эдиле. Ол дунягъа кетген адам биргесине тауну, кыаяны бир кесегин алып кетгенча кѣрюне эди. Былайда уа ёлген-нинге, сауунга да...

Къанитатны алып кетдиле. Дууа этдирирге да кыоймадыла. Ала кетгенден сора, тиширыула жиягъанларын тохтатханларында, къарт атам дууа этдирди. Къанитатха: «Жаннетли болсун», – деп тиледи. Тиледиле бары да: «Насыбы жокъ кѣре эдим жарлыны», – деп кыошду ол.

Къабыры да жокъ деп келди мени кѣлюме. Мени акъылымы окъугъанча Балдаш:

– Аны да жокъ, бизни да жокъ. Бизге да келгенди «иги» кюн. Ким къаргъады биз жарлыланы, – деп, жиляп башлады. Анга аллында талай тиширыу къошулдула. Ызы бла, бир кесекге вагонну ичи жиляудан толуп къалып, манга дуня къарангы болгъанча кѣрюндю. Жилярыгъым мени да келди. Къарт атама къарадым. Аны бети акъ учхун болуп турса да, бетинде бир таукеллик бар эди. Ол манга кѣл берди. Жиляп къояргъа хазыр болгъаныма кеси кесимден ыйлыкъдым. Жиляу тохтады. Тѣгерек шош болду. Жангыз Балдашны сарнагъаны тѣгерекни толтура, алайсыз да жүреклерни къоркъуп, искилтин болуп тургъан адамланы тынгысыз этди.

Ол Къанитатны насыпсыз жашауун сарыннга салып айта, бир се-риуон, бир къызыугъа кире, бир тѣгерекдеги тиширыуланы къозгъай келип тохтады. Тынгылады. Къалгъанла да тынгыладыла.

Тынгылайды къарт атам, тынгылайдыла къарт анам, ариу Кулизар, мен. Мурадин да тынгылайды. Мен къарт атама къарайма. Аны къолунда гулоч таягъы жокъду. Кѣлюме къолунда жабышмакъ чыбыгъы бла жүлгючю болса, жангы гулоч таякъ этерик болур эди деп келеди. Алай а, жабышмакъ чыбыкъла тау кѣнденленледе, чегетде, жүлгюч а нюде къалгъан эдиле.

Тынгылайдыла къарт атам, тынгылайды къарт анам, ариу Кулизар, мен. Мурадин да тынгылайды. Темир чархла темир жолну туюдиле. Эшелон тауладан узайып барады. Аны аллында бугъасы къайгъылы къычырады. Не сакълайды бизни аллыбызда? Таула энди этмейдиле бизге ышыкъ. Аллах, сен сакъла!

ЛОКИЯЛАНЫ Жаухар

ЖЮРЕГИМ ДАСУНМАЗ КЪАДАРГЪА

Эсгереме

Тау элими зынгырдауукъ суучугъун,
Эрттенлигин, ашхамыны сууугъун.
Тау тюбюнде жилек жыйгъан кюнюмю,
Къаяладан бийик болгъан кёлюмю.

Эсгереме, зауукълуду эсгериу,
Тау элими жүрегимде эснеую.
Туугъан элим, тау элчигим Лашкута,
Сен тураса жүрек төрню жылыта.

Сени изледим

Сени изледим, кюннге умут тежей,
Насып тиледим, тазирин төлей.
Буз жалай, ышардым – титиремедим,
Къадаргъа ышандым – симсиремедим.

Сени изледим, кечигипми тапдым?
Жизги умутну ачысынмы татдым?
Бузлагъан къарамны эсгериу эритди,
Умутну желчиги жанымы терилтди.

Тенгиме

Сен бирде бир тохта, тынгыла,
Жюрекни макъамын ангыла.
Юйренчек чабышыу этиуден,
Умутну байракълай элтиуден.

Сен бирде бир тохта, тынгыла,
Аламны дунялыкъ ангына.
Жашауну алгъышлы тангына,
Зауукълукъ бир сынат жанынга.

Жюрегими гюл дунясы

Заман озду – жашаууму баламы,
Армау болду къадарымы жазамы.
Жюрегими гюл дунясы – жашлыгъым,
Эслетмеди насыбымы ачлыгъын.

Шош жюрюдюм, ташлы жолну арыта,
Насыбымы, умут кёгюм жарыта.
Заман озду... уялмазча жашадым,
Не болса да, халал кыйын ашадым.

Лашкута

Болгъанмысыз Лашкутада?
Ташы-суу – нарт уяда.
Къая тюбю тау элчикде,
Жаухарланган нарт бешикде.

Болгъанмысыз Лашкутада?
Басхан сууну онг къолунда.
Энчи дуня – керти жомакъ,
Хар тешчюгю – алтын оймакъ.

Санга

Айтма зат да, къалтыратма хауаны!
Айтма зат да, алдамазса къадарны!
Кертиликни мухуруду кёзлеринг,
Балдан татлы болсала да сёзлеринг.

Айтма зат да, кёзлеринге къарадым,
Мен алада ачы бузну жаладым.
Айтма зат да, жарыкъ жансын умутчукъ,
Бийик кёкде булгъанса да булутчукъ.

Ыразыма

Шукур, барды заман, дуняны сюерге,
Къолуму узатып, умутха тиерге.
Шукур, барды заман, той-оюн этерге,
Уата кюлгенни, ышара кечерге.

Шукур, барды заман, насыплы болургъа,
Къайгъыдан бугъунуп, умутда солургъа.
Къадаргъа баш ура: «Ыразыма!» – дерге,
Ол болгъан насыпны багъасын тергерге!

Кертиликге жүрек ачдым

Аркъа бурдунг – эшик жапдынг,
Кертиликге жүрек ачдынг.
Ийнанмадынг эшитгенинге,
Кёзюнг бла кёргенинге.

Аркъа бурдунг – эшик жапдынг,
Ормай-сормай, исси къапдынг.
Аллахынга бошлап къойдунг,
Сорлугъунгу сормай оздунг.

«Ол жашауду!» – дединг, тездюнг,
Ачыгъа да: «Татлыды» – дединг.
Аркъа бурдунг, кёрмез ючюн,
Жүрек жапдынг, кюймез ючюн.

Къуру кёзле

Жарыкъ кёзле жырлатдыла,
Сууукъ кёзле жиятдыла.
Кюйсюз кёзле кюйдюрдюле,
Кирсиз кёзле сюйдюрдюле,

Хыйла кёзле ачитдыла,
Къоркъутдула, апчитдыла.
Къуру кёзле жарсытдыла,
Къарамымы арытдыла.

Шукурум, гюлленген кюнюме

Умутха алдандым,
Аллахха табындым.
Къанатсыз учаргъа юйрене.

Дуниягъа ышардым,
Къадаргъа ышандым.
Насыбым жүрекде юйлене.

«Бу жашауду!» – дедим,
Нечик байма билдим?!
Шукурум, гюлленген кюнюме!

Аллахха ийнаныу – дуниягъа ийнаныу,
Намысны, адетни кертиси.
Аллахха ийнаныу – дуниягъа ышаныу,
Бармыды насыпны белгиси?

Аллахы болгъанла, «Тоба!» – дей билгенле
Бардыла, шукурум – дуниягъа!
Аллахны унута, кеслерин суйгенле,
Къыйынлыкъ тежерле дуниягъа!

Анамы сёзлерин, ийманлы къарамын,
Бюгюн да жүрекде эркелей,
Жашаргъа юйрендим: къулхууну, алхамны,
Муслийман диними энчилей.

Тюзлюкню кёрмезле,
Терсликни кечмезле.
Бюгюнню жоругъу – белгисиз.

Тенгликде – кертилик,
Жангылсам, кечгинлик
Тилерге ашыкъдым дуниядан.

Тюненем къайытмаз,
Тамблам бюгюн болмаз.
Жюрегим даусунмаз къадаргъа...

Насыплыды гюняхлыны кечалгъан,
Хыйла жаннга умут къучакъ кералгъан.
Насыплыды, тюз ниетли жашагъан,
Сау дунягъа кесинеча жарагъан.

Бар терслигим – ийнаныуум,
Алдаулагъа – ышаныуум.
Атхан тангнга – ышарыуум,
Алтакълагъа – таяныуум.

Жауну жауча, тенгни тенгча,
Жюрюте келдим.
Минг жаудан да бир алтакъны,
Къоркъуулу сундум.

Поэтни жүреги – заманны элеги,
Поэтни жүреги – жашауну череги.
Поэтни жүреги – умутну тереги,
Поэтни жүреги – жүрекни жүреги.

АЙ ЗАУАЛЛЫ ХАМЗАТ А...

Халал шуёхум Батырбекланы Хамзат ауушханлы, аны эсгере, бу сёзню кючсюнюп, жарсып, ичимден ненча кере айтхан болурма. Боладыла аллай адамла, ненча жыл озса да, сыфатлары, атлары жүрегингден, эсингден чыртда кетмеген, унутулмагъан. Замансыз, жашлай ёлген эселе уа бютюнда.

Хар адамны да бирер тюрлю насыбы бола болур саулай жашауунда неда аны бир кезиуонде. Мени да жаш заманымда эслеген насыбым бар эди. Неде десегиз а? Ол чагъымы жашау жолунда бек кёп огъурлу, жарыкъ инсаннга тюбегеним, танышханым, бир бирлери бла уа шуёх да болгъаным. Хамзат бла 1979-чу жыл танышхан эдим, къалай танышханым а эсимде туююлдо, мен аны сабийлигимден бери танып тургъанча кёрюннгени себепли болур алай. Ол заманда мен Москвада М. Горький атлы Адабият институтну бешинчи курсуна ётген эдим, Хамзат а ол жыл ары окъургъа кирген эди. Аны эшитгенимде, бек къууанама, энтта бир таулу келди деп. Назмула жазгъаны себепли, Хамзат Л. И. Ошанинни семинарына тюшеди. Бек огъурлу адам болгъанды Лев Иванович, биз билип окъуна, кёп адамгъа болушханды. Хамзатха да ол, битеу къыралгъа белгили поэт, иги кёзден къараучу эди.

Кёз туурамда турады институтну общежитинде зауаллы Хамзатны айланнганы: чырайлы, кёзю жаннган, тири, кюлкюню-чамны суюген, ойнай билген жаш. Дунияда болмагъанча жарашыулу адам эди да, кесин студентлеге, окъутхан устазлагъа да суюдюрюп, Москваны, институтну да халына терк окъуна келишген эди. Бир къауум жаш болуучу эдик, татлы тенгле-шуёхла: къумукълу Къазийланы Багаутдин, монголлу Намбарын Энхбаяр, лаклы Курухов Гасан, башкирли Гумерланы Виль, эки таулу – Батырбекланы Хамзат бла мен. Жылдан эки кере сессиягъа Ёлмезланы Мурадин жетсе, байрам-той къурай да тургъанбыз, бири бирибизге къууана. Хамзат бла бирге Лайпанланы Билал да кирген эди Адабият институтха.

Арта, окъууну бошагъандан сора, хар бирибизни да къадары, айхай да, башха-башха болгъанды, алай ол жылыбыз а жангыз бир къайгъысыз, жарсыусуз ётген эди. Биз ол заманда бир бирибизни суюгенча, кёргенча, аллай халаллыкъны, тенгликни-шуёхлукъну зауукълугъун билмегенни, сынамагъанны, баям, бек жарлы адамгъа санаргъа керек болур. Биргебизге юч таулу къыз да окъуй эдиле: Биттирланы Аминат, Сотталаны Баблина, Бёзюланы Фатима, дюгерли Дзагкоева Тамара, къумукълу Супиянат. Аланы барыбыз да эгечледен башха кёрмей эдик, ала да бизге къарындашларына къарагъанча къарай эдиле. Кюнюбюз-

кечезиз, ашыбыз-сууубуз да бирге болуп, бирибизде болган ача барыбызга жарап, битеу дуня да бизниди, кълубуздан келмезлик жокъду, хар зат да аллыбыздады деп, кълубюз алай эди. Барыбыздан да тири, ётгюр, барыбыз да суйген Хамзат эди десем, ётюрюк болмаз.

Хамзатны юсюнден айтхан заманда, аны халында дагыда эки-юч шарт ариу ачык кёрюнгенин белгилерге керекди. Биринчиден – халаллыгы. Алай бош угъай, бек халал жаш эди, хатерли, кимге да болушурга хаппа-хазыр. Мен билип, таныгъаны-танымагъаны да болсун, манга бу зат, ол зат керекди дегенге, бир кере да угъай дегенди, кълундан келгенни аямагъанды, сылтау этип кълумагъанды. Бир жумуш чыкъса, кишини да сакъламай, мен этейим деп, тебиреп кълалучу эди, тамата-кичи дегенни да бир да унутмагъанды. Чомарт дегенде уа, аныча чомартла алай кёл болмазла не элде-жамауатда да, миллетде да, кимге да, керек болса, кёлегин тешип берирге хазыр.

Кёркъа да билмеучу эди Хамзат, алай бош угъай, бек батыр эди. Институтну общежитинде отоу сайын экишер студент жашай эдик. Жашла, дерследен кълйтсала, Энхбаяр бла мен турган отоугъа келиучу эдиле жыйылып. Эсимдеди, бир кере жайда, барыбыз да жыйылабыз, Хамзат а жокъ. Бир заманда, кеч да болуп, кирип келеди. «Не болгъанды, Хамзат, кълайда эдинг?» – деп сорама. «Уой, бош, бош», – деп, алай айтып кълояды. Артда, бир ауукъ заман озгъандан сора, айтхан эди аны сылтаун. Москвада ол заманда тюрлю-тюрлю хылы-мылы жерле кёл эдиле. Ол ингирде Хамзат кимни эсе да излей барып, аллай бир тыгъырык жерде эшик жеписинден жарык урган бир фатарга эшигин кълагып киреди, излеген адамын сорайым деп. Кирсе, юч жаш (жапыларына кёлре, ала тутмакъдан энди кълутулган бузукъчула эдиле), ашай-иче, бир финка да кълангага чанчлып, чочха сыфатха кирип олтура эдиле. Хамзат салам берип, излеген адамын сорады, аладан бири уа: «Сен кавказлы болурса дейме, кёлркълмай, былайлада кълалай айланаса?! Ма, муну тарт да, биз сени бусагъат, кълыйлай сояйыкъл!», – деп, эришиле кюле, аракы стаканны узатады.

Хамзат мурдар сыфатлы юч кишиге къларыу эталмазлыгын ангылап, абызыраун хорлай, аладан кълутулур амал излейди. Ол бандит узатхан стакан бла уруп, чыракыны ууатады да, ала къларангыда кълармашхынчы, чартлап эшикге чыгады. Насыбына, аллына бир такси тюбеп, къланы кълайнап (артыкълыкыны уа арталлыда кёлтюрмеучу эди, кесине болсун неда башха адамга), общежитге жетеди. Хамзат бичагын алып, аны сакълап турган таксиге ашыгып бара, аллына Саша Черненко, биргесине окълуган спортсмен жаш, чыгып кълалады. Ол бир палах болганын Хамзатны халындан ангылап, жукъ да сормай, аны биргесине тебирейди. Хамзат бизни бирибизге жукъ сагынса уа? Жетедиле экиси да. Хамзат фатарга хыны киреди. Аны кёлргенлей, ючюсю да: «А-а, кесинг келип кълалдынг да!» – деп, ёрге кълба, бири бичакъ чыгъарады.

Алайлайын, Хамзат бичакъ чыгъаргъан бандит жухлуну къулакъ жанына сермейди да, ол «горф» деп ауады, Саша уа, ёрге секирип, экинчисин аягъы бла урады, ол да тёнгерейди – кысхасы, ючюсюн да эшек отун этип, общежитге алай къайтадыла. Экеулен болгъанлары себепли, Хамзатха бичакъгъа узлыргъа тюшмеди.

1980-чи жыл мен, институтну бошاپ, Нальчикге къайтама, терт жылдан а Хамзат да келеди. Бюгюнча эсимдеди, биз, шуёхлары, къауум жаш болуп, тоюна баргъаныбыз, бизни кирип келгенибизни кёргенде, Хамзатны къууаннганы да. Я Аллах, не огъурлулукъ бар эди ол адамда, бетинден нюр тёгюлгенча кёрюне эди да! Тенглерин-нёгерлерин, атасын-анасын, эгечлерин-къарындашларын, элин, миллетин да сую билген, керти таулу юйюрге ёсген! Ай, зауаллы Хамзат а!..

Токъсанынчы жылла башланнгандан сора, барыбыз да сынап билебиз, битеу къыралны да, миллетибизни да къыйын заманы. Болгъан къара-къатыш, хар кимни, къайгъы басып, баш мадарын кёрюп кюрешген заман. Хамзатны ол чакъда анда-мында кёрюучю эдим, «хайт» дерге кюреше эди, не къыйын болса да, хорлатмай, къылыгъы-халы тюрленмей. Артда уа, не болгъан эсе да, аздан-аз кёрюне тебирейди. Эй, мынга не болуп къалды деп, ишине (Гуманитар институтда студентлени окъута эди) барып, Хамзатны табама. Бетине къарап, неден эсе да бир бек къыйналып тургъанын эслейме. Тырман да этип: «Нек кёрюнемейсе бир жерде, санга не болуп къалганды? Жашла бары да сейир этедиле санга, алай болмаучу эдинг да», – деп, ачыкъдан сорама. Ол а, туугъанлы да этмеучю эди алай, бир тюрлю сылтаулары санап тебирейди.

Айхай да, ийнанмай, къадалама, сора айтады, жарлы: «Тейри, Махти, не болгъанын кесим да ангыламай тургъанма. Эрттеден бери да ишге келеме, андан бошагъанлай а, нек эсе да, юйге ашыгъама, нек ашыкъгъанымы уа билмейме. Бир кишини да кёрмейме, юйден чыгъарыгъым да келмейди, – дейди. – Артда анам, балам, санга хыйны этилгенди деп, ишекли болады. Прохладныйде бир билгич орус тиширыу жашайды деп эшитеме да, ары атланама. Килисаны къатында эки-юч къатын сюелип, ушакъ эте тура, къатларына барама да, ол тиширыуну жашагъан жерин сорама. Аладан бири уа, мен да жукъ айтхынчы, бети да тюрленип: «Ой, жашым, санга не уллу, не палах хыйны этгендиле, ай, жарлы уа!», – дейди. Ол а – ол билгич. Сёлешибиз да, манга къараргъа, сау этерге кюреширме дегенди. Энди шабат кюнню сакълап турама, ары барыргъа».

Алайда не айтыргъа да билмей къалама. Сора, сагъыш этип: «Аллах айтса, не да тап болур. Бусагъатда уа, келчи, Хамзат, жашлагъа барайыкъ, бирге олтурайыкъ, байрамчыкъ къурап, алгъыннгы зауукъ заманлары да эсибизге бир тюшюрейик», – дейме. Бети да жарып, секирип ёрге туруп тебирейди, алай биргеме тёрт-беш атлам этгенлей, биреулен аллын тыйгъанча, тохтап къалады: «Охо, артда тюбеширбиз, бюгюн

дагыда ишлерим бардыла, аланы тындырмай амалым жокъду», – дейди, кёзюме да къарамай, мангылайы да терлеп. Не айтыргъа да, къалай болушургъа да билмей, жүрегим да кыйналып, алай кетеме ол кюн андан. Бир эки ыйыкъдан а, Хамзат ауушуп къалгъанды деп, бушуулу хапар келеди.

Аллай жаш эди мен таныгъан, эсимден, жүрегимден да кетмезлик Батырбекланы Хамзат-шуёхум – тенглерине, юйюне, миллетине да кертичи, жаланжюрек, огъурлу. Ахыр жолу жаннетлеге боллукъду деп ийнанама, Аллахдан аны тилейме.

ДЖУРТУБАЙЛАНЫ Махми

ПАМЯТИ ХАМЗАТА

Наше знакомство с Хамзатом было необычным. В 1978 году я, как успешно прошедший творческий конкурс, приехал в Литературный институт им. Горького в Москве, чтобы сдать экзамены, но оказалось, приехал рановато – общежитие еще не было готово принять новых поселенцев и я, с моими коллегами из Кыргызстана и Туркмении, и

*Максуд Бекжан, Магомет Шапи, Батырбекланы Хамзат,
Владимир Смирнов, Арбен Кардаш*

Батырбекланы Хамзат, Арбен Кардаш

еще несколькими ребятами из других республик Советского Союза расположились на раскладушках в коридоре первого этажа общежития. Обстановка была неуютной, но подготовиться к экзаменам надо было. И тут появился коренастый, немного прихрамывающий на левую ногу молодой (но намного старше меня, восемнадцатилетнего) человек, с немного горделивым видом. И это был Хамзат. Он удивился, что мы ночуем в коридоре и заговорил с нами. Узнав, что мы из Сред-

ней Азии он стал говорить с нами на своем родном балкарском языке и мы понимали его без проблем. Это был для меня первым уроком идеи тюркского братства. Затем Хамзат нашел для нас: для узбека, туркмена и киргиза одну временно пустующую комнату одного из старшекурсников из Дагестана и мы переселились туда. В этом его поступке было нечто большее, чем обычная доброта нашего будущего сокурсника. Дальше, поближе его узнав, я еще больше убедился в этом – он много говорил о тюркском единстве и об истории тюрков и, надо признать, в то время, мягко говоря, это не приветствовалось. Мы знали, каким гонениям подвергся Олжас Сулейменов за книгу «Аз и Я».

Хамзат для меня был символом балкарского народа, с неизменной печатью трагизма на лице, корни которого уходят в печально известные сороковые годы, когда многострадальный балкарский народ, как и карачаевцы, ингуши, чеченцы, был депортирован из своей земли. Батырбек улу был настоящим поэтом и верным сыном своего народа.

Пусть земля будет тебе пухом, Хамзат.

*МАКСУД Бекжан,
поэт, Узбекистан*

ПРАЗДНИК ДУШИ

Большое спасибо газете за статью о Евгении Лебедеве («ЛР», 2011, № 26). Действительно, это был замечательный преподаватель, прекрасный человек и особенный поэт. Мне не раз приходилось слушать его

*Магомед Шапи, Батырбекланы Хамзат,
Арбен Кардаш*

стихи в стенах общежития Литературного института. А побывать на его лекциях было праздником души.

У меня ещё с тех пор сохранился автограф его стихотворения «Ночной разговор в Москве», где упоминаются имена балкарских поэтов Кайсына Кулиева, Муталипа Беппаева и моего однокурсника и незабвенного друга Хамзата Батырбекова, который, к сожалению, года два тому назад безвременно ушёл из жизни.

Мы с Хамзатом жили в одной комнате. Евгений Николаевич однажды в своё дежурство в общежитии, находясь у нас в гостях, продекламировал это стихотворение. Оно было записано на двойном тетрадном листке в клетку. По нашей просьбе он тут же переписал ещё одну копию и подарил нам по экземпляру. Мне попался первоначальный рабочий вариант, а Хамзату – чистовик.

Не знаю, опубликовал ли Хамзат это стихотворение у себя на родине или нет. Но его в редких подборках стихов Евгения Лебедева, вышедших в столичных изданиях после смерти автора, я не обнаружил.

Буду рад, если это стихотворение пополнит число посмертных публикаций истинного русского поэта. Тем более, оно сегодня звучит намного веселей и значимей, чем тогда.

С приветствиями и добрыми пожеланиями

АРБЕН Кардаш,
г. Махачкала

СОН

Хамзату Батырбекову

И на исходе жизни трудной
Я поседел и изнемог.
В толпе базарной, многолюдной
Больные ноги я волок.

С клюкой в руке, поэт в изгнание,
Я голос надрывал в мольбе.
Но не просил я подаянья –
Я продавал стихи толпе.

Жестоким голодом томимый,
Я был бы рад цене любой.
Но люди проходили мимо,
И потешались надо мной.

Я выплакал больные очи,
Унес домой мою тетрадь.
Наперекор грозе и ночи
Я снова стал стихи писать.

1983

Перевод с лезгинского автора.

БАТЫРБЕКЛАНЫ Хамзат

* * *

Кюнлени биринде
 мен да,
булут болуп,
 учарма кёкге.
(Жаз жауун
 болуп,
 жауарма
суймеклигим
 къандырмагъан
 жюрегинге).

Жел, ойнай,
 ахыр тамычымы тагъар
арбазда атам
 орнатхан
 терекге,
анамы жилямугъу болуп
 тюшерме,
манга
 заманында
 жашау берген
 жерге.

* * *

Жолла,
 жолла,
Узакъ
 жолла.
Тауда,
 тюзде
Жолла,
 жолла,
Узун
 жырла.

Жылла,
жылла,
Къыйын
жылла.
Жилляй,
сарнай
Кетген
жылла.
Кюе,
кюле
Келлик
жылла.
Жолла.
Жылла...

Кязим
Къабыргъада
уллу сурат.
Акъсакъл, ышара,
къарайды манга.
Мен аны бет
сыфатына къарап,
Ушатама бир бек
арыгъан сабанчыгъа...

...Ол бла мен,
Экибиз,
Къыш да, жаз да
Турабыз бирге.
Игилик эталсам, –
Баш булгъайды Кязим,
Ыразылыгъын билдире.
Терс болсам а, –
Тюеди чал къашларын,
Айыплыкъ отда кюйдюре...
Халкъымы тарыхыны къарангы кечеси
Энтта да жүрекдени къозгъайды,
ачыта.
Кязимни сын ташы, жел толтурмагъан
желпеклей,
Агъарады
Орта
Азияны
узакъ аулакъларында...

Таулу къабырла! Битеу
 дуняда,
Таудан юзюлген
 ташлага,
 чачылыпсыз...
Таулу къабырла! Сиз жерни
 къучакълап
 жукълайсыз...

Алай, сиз да
 сюер эдигиз,
Таулу
 таулагъа
 къайтыргъа...
Къабыргъада уллу сурат,
Кязим, ышара, къарайды манга...

* * *

Кюн
 бата
 тургъан
 ууахтыда
Чагъадыла
 тауларым,
Уллу
 гюл
 къысымла
 кибик,
Баш
 ура
 кюннге,
Рерихни суратларына
Жан
 киргенча
Кёрюнеди
 манга:
Деменгили
 къарт,
Сабийни тутханча,
Тутады
 къолунда
Таулары
 бла
 Кюнню.

* * *

Барабыз бирге,
Ауанам бла мен,
Экибиз.
Барабыз бирге,
Жаныбызда уа – тенгиз.
Толкьунла шууулдай,
Акь чарлакьла
Аланы башында
Жылтырай.

Анда уа,
Хазар тенгизни башында,
Жанадыла
Узакь элияла.

Мен а,
Сёз да айталмай,
Тилсиз кьанкьазча,
Къарайма ары,
Келмезлигинги билсем да,
Сакьлайма сени
Хазар тенгизни боюнунда.

* * *

Адала
 арасында
 жашайма
 мен.
Жырларымы
 айырмай
 бир
 бирден.

Бирде
 кьууанч,
 бирде
 бушуу

Кёре,
Бирде
 солуй,
 бирде
 ишде

Кюе.
Алайды жашауум:
Кюйсюз
 кюнлеримде
Жюрегиме
 жылыу
 излей,
Адамлыкъ
 ышан
 излей,
Озады
 жылларым,
Учадыла
 бир
 кюнлей.

* * *

Жангыз терек
 къанатларын
 къагъады,
Учалмайын
 къалгъан
 къанатлылай.

Къара кийип,
 башын ачы
 булгъайды,
Учуп баргъан
 булутлагъа
 къарай.

* * *

Жангызлыкъны жолуна чыгъып,
Барама, абына, бу дунияда.
Тюзде да –
 жангызлыгъыма абынып,
Жыгъылама
 букъу жолгъа.
 Алай –
Туралмайма,
 туралмайма ёрге...
...Кечелерими шош
 умутларым ётдюре,
Къара тангым атады деп
 къоркъады жюрегим.

Жангызлыгъым...
Жангызлыкъла
кюледиле манга,
Ала кюлмезча
мен а
не этдим?..
Жангызлыгъым бла
мен, неках этип,
Саулукъ ючюн
къара чагъыр
тартдым.

* * *

Е. Лебедевге

Акъырын,
ашыкъмайын
атлай
Барады ауанам
бу дуняда.
Айны макъамына
тынгылай
Жашайды,
жашаудан къача.
Къачады
къачмай.
Жел урады.
Чапыракъла
Жиляйдыла.
Жилян къызны
ызы
Кече
кечалмай. Кюн батады
Батмакъгъа.
Кёз аллымда – чабакъ.
Гыржын бурху.
Сыннган сагъат.
Заман уян.
Ауанамы
къара булутланы
ауанасы
Жабады.
Тиерми кюн?
Чыгъармы кюн?

Мени жаным
къайда
къалады?!

* * *

Кюн батады...
Танг атады...
Кюн жиляйды,
жел жырлайды,
Жюрекни жүрек
сатады,
Жюрекден жүрек
къачады.
Жанымы заман байлайды.
Мен жашайма.
Кюн батады.
Мен барама.
Кюн сакълайды.
Ауанам
жол
къучакълайды.
Жюрекни жүрек
сыйлайды,
Жанымы заман
урлайды.
Мен жашайма. Мен алайма...

* * *

Мени да, мени да
жаратхан Аллахдан:
«Кечалллыкъ эсенг, кеч!» – деп
тилейме.
Къачама, къачалмай,
келлик къадардан,
Тынчлыкъ, ырахатлыкъ да
излейме,
Излейме, солур эсем деп
жолладан.
Чабыу арытханды,
сатханды.
Къалгъанма кесим,
ажашдым жашауда,

Жаным,
сыгбыла,
сыгбылгъанды.

* * *

«Кет!» – дейме санга,
жюрек къайгъы, –
Чыгъады кюн,
ойнайдыла сабийле.
Къарт анала жиляйдыла. –
Заман

Сау эталмаз
эски жараларын.
«Кет!» – дейме санга,
жюрек къайгъы, –
Жаз башында
чагъалла
терекле,

Эрийди буз.
Сау къалгъанланы
Элтеди суу
ахыр тирменлеге.
«Кет!» – дейме санга,
жюрек къайгъы, –
Адам жулдузланы
жууукъ этгенди.
Жюрек жылыулукъну
къыйын жолун
Акбыл сууукълукъну
жолу бла
тюбетгенди

«Кет!» – дейме санга,
жюрек къайгъы, –
«Кеч!» –
дейме,
излемейме махтау.
Учуп кетсенг да сен,
жюрек къайгъы,
Сени жетерме
ызынгдан
къыстау.
«Кет!» – дейме санга,
жюрек къайгъы...

* * *

Атам!
 Тели жашынгы
 къадарыны жели
 Терекден юзюлген
 чапыракъныча учурады.
 Булутланы уппа
 этдире,
 Аланы ёшюнлерине
 къаты кысады.
 Бирде уа,
 оюндан эрикген
 Жашчыкълай,
 Жел,
 жырткъ топну кибик,
 Кери сызады

* * *

Жангызма бюгюн мен.
 Сабыр
 тюшеди
 къар.
 Жапхандыла
 кёкню
 жерни да
 Булутла.
 Баралмагъан
 жолум
 Мени алай
 сакълар,
 Кёз аллымдан
 учуп кетгенча
 умутла.
 Узакъ шахарлада
 Сакълайдыла
 мени
 Сюйген
 кызларымы
 мудах
 жюреклери...
 Жангызма бюгюн
 мен.
 Жерни
 жапханды
 къар...

* * *

Ачыууму
ахыр
кезиуюнде
Узакъ жулдуз
манга да
ышармаз.
Тейри кылыч
озгъан
кюнлеримден,
Ёлген
тюшлеримден
артха
къайтмаз.
Жаланда жер
жырлар
жашау жырын,
Ёмюр жырын
жырлар,
эрикмей, ол.
Мен –
къыл къобуз,
къан тамырым а –
къыл,
Жаным
ойнайды,
Жюрегим а –
жол...

* * *

Борчларым башымдан
басадыла,
Сын таш
къабырны басханлай...
...Умутларым а,
къахме къызлача,
ышарадыла.
Жюрек жараларын
ит кибик жалай.
Мени саякъ къызла да
суйгендиле,
Мен да суйдюм аланы,
алай...
...Кюнлерими сагъышларым
кюйдюргендиле,

Саз кьарны
таза болурун
сакълай...

* * *

Ёлмезланы Исмайылгъа

Адам ёлсе,
жулдуз учар кёкден,
Сюйген жүрек,
кюйген жүрек сарнар.

Адам ёлсе,
жетер анга жерден
Солур юйюн табарча
бир «фатар».

Адам тууса,
жүрек да кьууаныр,
«Жангы адам келди, – деп, –
дуниягъа!»

Адам тууса,
жашау юлюш алыр,
Ёсе, жашай
баргъан заманында.

Алай жетер,
мычымай, «кюн аууш»,
Кюмюшча жылтырар
къара чачы.

Озгъанды жашауу,
тюйюш-таууш –

Ахыр къабынча,
Татыулу,
Ачы.

* * *

Къардан
тойгъан
жер.

Кюн
къысхаргъанды,
жолча.

Сууукъ желле
къабадыла

Мени.
Заман
атлайды
сакъ,

Сюймекликни
 жойгъанча.
Кюнле уа,
 ышара,
 кетедиле
Жерден.
Жашайма мен
 алай,
Жашау менден
 тойгъанча,
Жюрек ауруууму
Жашырмай
 кишиден.
Тал терекни
 къышда
Бутакълары
 сыннганча,
Сынады умутум,
Къайтармай тюшюме.

* * *

Ёрлейбиз,
 тау бийиклеге
 ёрлейбиз.
Къыйын болса да
 атларгъа,
 атлам этебиз.
Муштар.
 Боюнсхала.
 Зухал.
Марых.
Бизни кёрелле.
Жарлы кюнлерибиз,
 ашыкъмайын
 кетелле.
Бу жашаудан арып,
 осуятсыз,
Къачадыла
 бизден,
 къанлыдан
 къачханча.
Кюнлерибиз,
 ариу сёзден
 ауурланнганча,

Аман
къуядыла бизге,
Жауун къуйгъанча.
Тюедиле бизни,
заман
жерни тюйгенча.
Сюедиле алай,
факъырачы
суюгенча...

Энебиз
тау
бийикликден,
Тюзге
энебиз,
Къыйын
болса да
атларгъа,
Атлам
этебиз!

* * *

Минг
жыл
жашасакъ да,
Алтын
сауутдан
ашасакъ да,
Бир
кюнде
ёллюкбюз биз.
Не
бийикге
чыгъалсакъ да,
Бир
кере
ёлсек да биз,
Бир
кюнде
ёлсек да биз,
Ёлмесин
жашау!
Ёлмесин
жашау!

ОГЪАРЫ МАЛКЪАРНЫ ИЙНАГЪЫ

Мокъаланы Муталиф

Уруш деген сѣзден кыйын сѣз болурму? Уллу Ата Журт уруш кѣп адамны жойгъанды, сабийлени ѳксюз, тиширыуланы башсыз кыйгъанды... Ол урушха мени жерлешим Мокъаланы Токалайны жашы Муталиф да тири кыатышханды. Ол 20 январда 1920 жылда Огъары Малкърны бурунгулу Мукуш элинде туугъанды. Бусагъатда ол Малкърны кѣчгюнчюлюкден сора, тюп болгъан эллеринден бириди.

Муталиф Мокъаланы Токалайны толу юйюрюню таматасы эди. Жашлай окъуна, колхозда урунуу жолун башлагъанды. Абадан адамла бла тенг бичен ишлегенди, элинден узакъ жерледе мал кютгенди.

Огъары Малкърны мамыр жашауун фашист Германияны, билмей тургъанлай, бизни кыралыбызгъа чабыууллукъ этип, уруш башланнганы бузду.

Урушну биринчи кюнлеринден башлап, бизни элибизден кыанлы кызауатха 2000 артыкъ адам кетген эди. Андан 787 адам кыайтханды. Сау кыалгъанланы араларында Совет Союзуну Жигити деген сыйлы атха тийишли кѣргюзтюлюннген Уммайланы Магометгерийни жашы да болгъанды.

Огъары Малкърны адамлары фронтха кыолларындан келгенлерича болуша эдиле: аш-азыкъ, жылы быстырла ашыра эдиле. Сабий жашла аталарыны, уллу кыарындашларыны орунларына колхозда ишлеп башлагъан эдиле. Уллайгъан адамла, кыызла, сабий жашла, Прохладный шахарны тийресинде, жауну танкларын тыяргъа деп кыазылгъан, 4 метр теренлиги, 7 метр кенлиги болгъан траншеяланы кыазаргъа юлюшлерин кыоша эдиле. Муталиф да анда 1941 жылны октябрь айындан 1942 жылны март айына дери ишлегенди. Андан сора ол, кеси заявление жазып, урушха кетеди. Ол кыагъыт бюгюн да Черек районну военкоматыны архивинде сакъланады.

Военкоматдан Муталиф Нальчикге келеди. Андан аны жаш аскерчилени хазырлагъан айлыкъ курслада окъургъа Моздок шахаргъа ашырадыла. Алай бла, малкърлы жаш фронтха тюшеди. Биринчи сермешге Муталиф Украинаны Донецк шахарында киргенди. Ол айтханнга кѣре, анга эм аны аскерчи тенглерине окопла кыазаргъа, уруш этген кереклени аскерчилеге ташыргъа тюшеди. Ол борчну ала айыпсыз толтура эдиле.

Мокъаланы Муталиф юйюрю бла

1943 жылны июль айында 14 гвардиячы стрелковый дивизия къуралады. Анда Муталиф урушну ахыр кюннюне дери уруш этгенди. Ол дивизиягъа таматалыкъ этген генерал Павел Иванович Батов бла полкнуну командири Георгий Лаптевни атларын уллу ёхтемлик бла айтады.

74 дивизия 1943 жылны июль айында Юзюм шахарны (Юзюм-Барвенковская операция), Барвенско-Лозовская, Донбасс операцияланы жетишимли бардыргъанды. Днепр сууну ётюп, Днепропетровск шахарда къызыу сермеш этеди эм Никольско-Криворожск, Одесса операциялагъа къатышады.

1945 жылны апрель айында ол дивизия, Зееловские высоты деген жау аскерлени къорууланган жерине кирип, Берлин стратегиялы магъанасы болгъан операцияда сермешеди.

Алай бла, Муталиф Элбагъа дери жетеди. Хорлам кюннге Бреслоу шахарда тюбейди. Ол аны уллу къууанч бла эсгереди. Аскерчи Мокъа улу тамата сержант болады.

Уруш бошалгъандан сора, ол, аскерчи тенглери бла бирге, Белоруссияны чеклерине дери пленнге тюшгенлени келтирип тургъанды. Ол кесини аскерчи тенглерин, ёлгенлени, сау къалгъанланы да уллу хурмет бла атларын айтады: Крылов Дмитрий, Байлов Владимир... Къызыу сермешледе ким къайда ёлгенин хапарлайды. Польшаны азатлай, кёп аскерчи ажымлы жоюлгъанын эсгереди.

Сержант Мокъа улу 1943 жылда кюйген самолётдан тюшген осколкадан жаралы болгъанды. Контузиясы да бар эди. 17 кюн уруш госпитальда багъылгъанды. Врачла аны больницада кёбюрёк заман тутаргъа сую эдиле, алай ол кесини полкуну, дивизиясына къайтхан эди.

Урушну чексиз кыйын жылларында таулу жаш кыяллай зарауатлыкъланы кѳрмегенди, ненча тюрлю миллетлени адамлары бла уруш этмегенди, туз-гыржын ашамагъанды, бирин да унутмагъанды.

Къазауат бошалгъандан сора, жигит аскерчи юйге, ахлуларына келип къалмагъанды: бир жыл бла жарым Чехияда Совет армияда къуллукъ этгенди. Туугъан эли Мукушха келгенликге да, кимни табарыкъ эди? Битеу миллети Орта Азиягъа бла Къазахстанга кѳчюрюлюп эди.

Муталифни аскерчи жоллары 1947 жылда бошаладыла. Ол Нальчикге келеди, миллетин ѳз жеринден кысталгъанын да билмей. МВД-да аны документлерини копияларын аладыла да военкоматха жибередиле. 800 сом ахча да берип, юйюрюне Къазахстанга иедиле. Алма-Атаны комендатурасына келеди, жюреги сынган, ачыудан не этерин билмеген, Уллу Хорламны жанын-къанын аямай келтирирге юлюшюн кыошхан ѳхтем малкъарлы жаш. Юйюрюн Целиноград областыны Калинин районуну Колутон станциясында табады.

Мында, кѳп да турмай, Заготзернода Порхоменко атлы заводха ишге киреди. Муталиф, урушдача, бу ишде айырмалы эди.

1947 жылда ол зылгылы кыыз Бѳзюланы Фатимат бла бир юйюр кыурайды. Жаш юйюрню юч сабийлери болады: Хаджимурат, Хызыр, Назифа.

Белгилисича, 1956 жылда КПСС-ни 20 съездинде малкъар халкъгъа, башха кѳчгюнчюлюк сынагъан миллетлегеча, 13 жыл комендант режимден сора, Ата журтларына кыайтарыгъа оноу этиледи. Урушха кыатышханла биринчи кыайтырыкъ эдиле. Муталиф да, ол санда, туугъан тауларына, элине келеди. Жангы жерде жангы журт ишлерге тюшдю. Жангы кыуралгъан колхозда хар тюрлю жумушну да, хар замандача, тынгылы толтура, кыартлыкъ анга кесин танытхынчы урунду.

Мокъа улугъа урушда алгъан саугъаларыны юсюнден сорсанг, былай айтады: «Мен, ахлуларым бла тюбеширге хазырланып, поездда келе эдим. Алай вагонда жолоучу чемоданым тас болду. Анда уа «Кызыл жулдузну» ордени, «Жигитлик ючюн», «Аскер жетишимлери ючюн», «Германияны хорлагъаны ючюн» майдалларым бар эдиле. Урушдан сора уа «Жуковну», «Ата журтну экинчи даражалы», юбилей майдалла, «1941–1945 жж. Хорламыны юбилей» майдаллары берилгендиле.

Ол саугъала аны юйюнде бек сыйлы саугъалача сакъланадыла. Жыл сайын, Хорламны кюнюнде, бизни школубузну сабийлери, устазлары аны жокылайдыла, саулугъундан хапарлары болгъанлай турадыла. Аны суратларына, аскер саугъаларына кыарай, аны бетинде жазылып тургъан кыйын жашау, уруш да салгъан сагъышларын кѳре, мудах боладыла. Алай Муталиф: «Манга болгъан кимге болгъанды?» – демегенди бир заманда да. Эки жашы да замансыз ауушхан эдиле. Былтыр сюргюнню заманында кыурагъан юйюрю мудах болду: уллу адамлыгъы болгъан, сабыр, акылылы юй бийчеси Фатимат дуниясын алышды.

Саулай Огъары Малкъарны ийнагъы, элни жангыз кеси кыалгъан жигит аскерчиси Муталиф кызы Назифа бла, аны юч сабийи бла бирге

жашайды. Аппалары ючюн жанларын берирге хазыр болгъан Хасан, Лейля, Аминат аналары бла тенг, аны кесин жагъыз бир заманда да кьоймайдыла, не жумушун да мычымай тындырадыла. Къарыуу-кючу да жылдан-жылгъа кете баргъан уллайгъан адамгъа уа, ол къаллай бир керекди?

Ахыр жыллагъа дери элни арасында уруш къазауатында жан берген бир эллилерине орнатылгъан мемориалгъа келип, дууа тута эди, жилия-мукъларын тыялмай сюеле эди. Хар бирини тукъумун, атын окъуй, уллу хурмет бла Уммайланы Мухажирни эм башхаланы хапарларын айта эди.

Муталифни къадар къалай сынаса да, не кыйынлыкълагъа тюбетсе да, тегерегинде къарыусузлагъа болушургъа суйгенди, жашындан бла кызындан туугъан ёксюз сабийлерине къолундан келгенича болуш-ханды, кыйгъыргъанды.

Мокъаланы Муталифге саулукъ, кюч-къарыу, жюрек тынчлыкъ тилейме. Элинги ийнагъы болгъанлай, кёп жылланы жаша! Огъары Малкъар элни «Урушну жангыз аскерчиси» деген атынг юсюнден кёп заманны кетмесин! Уллу, гитче да сейирсиннген ёзден адетинг узакъ ёмюрлеге, бюгюнча, къалгъан тёлюлеге юлгю болгъанлай къалсын!

КЪАРЧАЛАНЫ *Халимат,*
Огъары Малкъар

КЕРТИ АЛИМ – МИЛЛЕТ БАЙЛЫКЪ

Мусукланы Борис

Белгили алим, тюрколог, филология илмуланы доктору, Къабарты-Малкъар республиканы илмусуну сыйлы къуллукъчусу, Къабарты-Малкъар илму араны гуманитар тинтиуле бардыргъан институтуну къарачай-малкъар тил бѣлюмюню таматасы Мусукланы Абдул-Керимни жашы Борис 1957 жылда Черек районну Огъары Жемтала элинде туугъанды.

Сабийлей окъуна, ол ъз тилини байлыгъын, тазалыгъын кимден да уста ангылагъанды. Ол Огъары Жемтала элни орта школун айырмалы бошап, Къабарты-Малкъар къырал университетни тарых-филология факультетини орус-малкъар бѣлюмюне киреди эм аны жетишимли тауусады.

Мусукланы Борис 1981 жылда къыралыбызны ара шахары Москвада языкознания Институтуну аспирантурасыны тюрк эм монгол бѣлюмюне киреди. Белгили тюрколог К. М. Мусаевны башчылыгъы бла къысха заманны ичинде «Структурные модели глагольного аффиксального словообразования в карачаево-балкарском языке (продуктивные и непродуктивные модели)» деген илму ишни тийишлисича хазырлап, кандидат диссертациясын жетишимли къоруулайды.

Акъылы, билими, дуниягъа кѣз къарамы Мусукланы Борисге илмуну бийигине ѳрлерге, жашауда илмуну сыйлы борчун заманны излемине кѳре тамамларгъа онг береди. Алим кесини билимин андан ары ѳсдюре, бир ненча жылны ичинде, бизни тилде аз тинтилген, жалгъауланы болушлугъу бла къуралгъан этимлени башха тюрк тилле бла тенглешдире, аланы къуралыу амалларыны энчиликлерин уста белгилейди.

2011 жылда «Морфологическая деривация глаголов в карачаево-балкарском языке» деген ат бла доктор диссертациясын жетишимли къоруулайды. Ол тюркологияда биринчи болуп, белгили алимле Гузеланы Жамалны бла Махийланы Людмиланы оюмларына кѳре, къарачай-малкъар тилде сѣз къурау бла форма къурау системада айырма жалгъауланы айырма магъаналарын сѣз къурау магъаналарындан башхалыкъларын ачыкълап кѳргюзтеди.

Илмуну жолунда таукел атлай, Мусукланы Борис тюрлю-тюрлю халкъла аралы конференциялагъа, симпозиумлагъа, форумлагъа да тири

къатышады. Аны къарачай-малкъар тил билимге эм да тюркологиягъа къыйматлы къошумчулукъ этген жюзге жуукъ илму иши, бир къауум монографиясы басмалангандыла.

Мусукланы Борисни кѣп болмай чыкъгъан «Формально-семантическая парадигма усилительных конструкций в тюркских языках» деген монографиясын бизни тил билимбизде эм башха тюрк тилледе да энчи айтырчады. Бу илму иште кючлендириучю сѣз тутушланы тюрлю-тюрлю моделлерини энчиликлерине къаралады, башха тюрк тилледен алынган юлгюле бериледиле.

Мусук улу кесини ишини баш магъанасын ана тилибизни тинтиуде, илму жаны бла тамам этилмеген кемчиликлени тюзетиуде, тил хазнабызны тамблагъы кюнюн сыйлай да, жюрюте да, тинте да билирча алимлени ёсдюрюуде кѣреди. Ол миллетин чексиз суйген, аны тамбласына сагъая, къайгъыра билген, тутхан ишин къыйматлы бардыргъан алимди.

Гитче, уллу миллетни да миллет этип сакъларыкъ аны тили, адабият энчилиги, маданият байлыгъы болгъанын барыбыз да уста билебиз. Къайсы тилни алып айтханда да, аны тил байлыгъын ариу сакълар ючюн, аны тинтирча, кемчиликлерин тюзетирча алимле кереклиси уа шартды. Мусукланы Абдул-Керимни жашы Борис къарачай-малкъар тил хазнабызны терен тинтирик, сакъ жюрютюрюк, тилни тазалыгъын сакъларгъа юйретирик алимледен бириди.

Ол башчылыкъ этген къарачай-малкъар тил бѣлум, бир къауум илму ишни терен, тынгылы тинтип, хазырлап, басмагъа жарашдыргъанды. Аланы санында быланы белгилерге боллукъду: эки томлукъ «Современный къарачаево-балкарский языкъ», «Къарачай-малкъар тилни синонимлени сѣзлюгю», «Къарачай-малкъар тилни антонимлени сѣзлюгю», «Къарачай-малкъар тилни Ц/З диалектини сѣзлюгю». Бусагъатда уа къарачай-малкъар тил бѣлумню алимлери «Орус-къарачай-малкъар тилни кѣчюрме сѣзлюгюн» хазырлайдыла.

«Керти алим – миллет байлыкъ» деп да анстан айтмайбыз. Биз аны энчи жетишимлерин саулай да къарачай-малкъар тил хазнабызны жетишимине санаргъа боллукъбуз.

Бу кюнледе Мусукланы Абдул-Керимни жашы Борис 60-жыллыкъ юбилейин белгилейди. Биз аны Къабарты-Малкъар илму араны гуманитар тинтиуде бардыргъан институтну филология бѣлумнюю атындан жюрекден алгъышлай: «Акъылынг, билиминг миллетинге жарай, кѣп жылланы жетишимлеринг бла ёхтемлене, барыбызны да къууандыра жаша!» – дейбиз.

МАХИЙЛАНЫ Людмила,

Къабарты-Малкъарны илму арасыны гуманитар тинтиуде бардыргъан институтну илму жаны бла директорну экинчиси

ЛОКИЯЛАНЫ Жаухар,

Къабарты-Малкъарны илму арасыны гуманитар тинтиуде бардыргъан институтну адабият бѣлумнюю къуллукъчусу

ЧАМ ХАПАРНЫ УСТАСЫ

Къулийланы Хусей

Чам хапарланы устасы Къулийланы Мухамматны жашы Хусей бу кюнледе 70-жылыкъ юбилейин белгилейди. Ол Къазахстанда Алма-Ата областны Каменка элинде туугъанды, 1956 жылда, анга тогуз жыл болгъанда, юйюрю Кичибалыкъгъа кёчюп келгенди, анда жашагъанды. Школдан сора Хусей алгъа Къарачай-Черкес кырал педагогика институтда, ызы бла Къабарты-Малкъар кырал университетге кёчюп, анда окъугъанды. Урунуу жолун а, гитче класслада устаз болуп, 1965 жылда башлагъанды. 1970 жылдан ары уа тамата класслада орус тилден бла адабиятдан дерсле берип тургъанды. Школда жыйырма бла беш жыл ишлегенден сора, 1994 жылда педагогика стажына кёре, пенсиягъа

чыкъгъанлы, Нальчикде жашайды. Жазычулукъ иш бла кюрешеди.

Къулийланы Хусейни адабиятны тасхаларына жолу уа эртте башланганды, анга жаланда беш жыл болгъанда. «Къазахстанда мени устазларым бизни бла кьоншуда жашагъан немецли къартла эдиле. Анам иште болса, ала кёз-къулакъ бола тургъандыла манга. Алагъа бюгюн да ыразылыгъым чексизди. Орусча да юйретгендиле, дуния адабиятны жолуна да тюзетгендиле мени. Аны бла уллу насып да бергендиле. Аланы библиотекаларында кёргенме уллу жазычуланы китапларын да биринчи кере. Лев Толстойну романларын, аладан алып, школгъа баргъынчы окъуна окъугъанма! Кёп затны ангылай болмаз эдим, алай окъургъа, кёп билирге, керти жашаудан къачып, адабият дунияда китапланы жигитлерине къууаныргъа, жарсыргъа да юйренгенме», – дейди ол.

Не зат да дерс болгъанды Хусейни тёлюсюне, анда туууп ёсгенлеге. Атасы Къулийланы Магомет, урушну биринчи кюнлеринден ахырына дери къазауат ичинде болуп, юй адамын излеп, тапмай, алай тюбеген эди Хусейни анасына. Ала ариу юйюр къурап, алагъа жашчыкъ да туугъанда, аны къууанчы жүреклерин къанатлы этгенде, биринчи юйдегисинден хапар келген эди, сауду деп. Ол заманда Хусейни анасы, баш иесини сагъышлы бетин кёргенде, тыймагъанды. Анда сабий-балий жокъ эсе да, дуния къалабалыгъы нени да къатышдыргъанда, баш иесинден умутун юзмей тургъан тиширыуну ачытыргъа суймегенди, баям. Киши жеринде тюшюп, анда не сыйсызлыкъ, учузлукъ кёрген эселе да, бизни тиширыуларыбыз адамлыкъ шартларын бийикде тутханларыны

бир юлгюсюдю бу. Аллай ананы кьолунда ёсген Хусей тин ниет жаны бла бай болгъанына не сёз. Ата жылыуун толу кёрмесе да, ол бар эди!

Сабийлигинде китап окъууну зауукълугъуна бир батхан, уллайгъанда да андан чыгъаргъа кюрешмейди, теренден терен кирип барады ансы. Биринчи жазуларыын Хусей эртте окъуна этип башлагъан болур эди деригим келеди. Алай болмай амалы да жокъду! Сабийлеге адабият чыгъармалагъа кёре, жашау дерсле берип тургъан, поэзия кьудуретни чууакъ кёллеринде жюзген, къара сёз кенглигини кыйматын ангылагъан устаз кеси да сюрюле тургъан сабанны жаны бла озуп кеталмагъаны хакъды. Ол ары урлукъ атмай кьоймайды.

Кёзлеринден жумушакъ жарыкъ ура тургъан къалам къарындашым озгъан ёмюрню 90-чы жылларында ачыкъ этгенди окъуучулагъа факхму хунерин – аны чам хапарлары республикалы журналлада, газетледе басмаланып, сахнадан айтылып башлагъандыла.

Чам, сатира малкъар адабиятны артыкъ уллу ызы болмагъан, терк да, бек да айнымагъан жанрыды. Урушха дери жыллада ол жаны бла белгили болгъан иш тапхан кыйынды. Сюргюнден кыйтып келгенли уа, бек биринчи чамчыларыбыздан бири, ол жанрны бизде мурдорун салгъан Кациланы Хабу болгъанды. Ызы бла кюлкюлю хапарланы бир къауумун Тёппеланы Сюлемен, Аттоланы Магомет, Гуртуланы Элдар, Маммеланы Ибрагим, Токумаланы Жагъафар жазгъандыла. Жашыракъ тёлуден малкъар тилде бу адабият жанрны айнытыууна юлюш кьошханланы да бармакълада санап берирге боллукъбуз.

Таулула заманында айтылгъан сёзню, чамны бек суюдиле. Быллай хапарланы авторларыны, ол санда Къулийланы Хусейни да, жютю сёзге, ана тилге суюмекликлери чамны тюрлю-тюрлю формаларыны жаратылыуларына, айныуларына да себеплик этеди. Халкъыбыз, бизге тийишли болмагъан, эринчеклик, адепсизлик, кьоркъакълыкъ, алдау, кёзбау дегенча айыплыгъа санагъан шартланы кёрюп, аланы чам бла, оюн бла жашаудан кетерирге излейди.

Бир жанындан, чам, оюн-кюлкю жашау тутуругъудула. Аланы юслери бла игиликни, кемчиликлени да айтыргъа болады. Ол ызда жазуу аз тюбеген кыйлыкъ хунерди. Кюлдюре тургъан сёзлени тасхаларын харким да бирча ачалмайды. Аны тюрлюлери уа кёпдюле: жүрекден келген, кёлюнгю кётюрген, мудах жарыкълыкъ берген, ариу интеллектуал сезимли кюлкю, жанынга ауур тийген къара масхара д.а.к. Къулийланы Хусейни чам хапарлары уа къаллайладыла?

Биринчилеринден башласанг, сёз ючюн, «Жагъа – саусузла юйюнде» деген чамында эр кишиле жыйылгъан жерде сёз чам бла башланады. Хар элни да барды Жагъача чамчысы. Эригиулю жашауда жютю сёз табып, бир бирни кьозутхан тёрели ишди эл жашагъан жерде. Жагъаны хапарында суюген киносуна къарай тургъанлай, аны жигити полицияны комиссары Катанияны окъ тийип аугъаны бла бирге юй бийчеси да эсин ташлайды. Былайда ол эки адамны халкъ чыгъармачылыкъ бла тынгылы жасалгъан диалоглары кимни да кюлдюрлюкдю. «Кыскурсия»

деген хапарда уа юч таулу жаш экскурсиягъа Домбайгъа солургъа теби-регенлерини юсюнден айтылады. Ала жолда Исси-Сууда тохтайдыла. Анда тюбеген, аланы жолларындан тыйгъан болумла кюлдюрген да, жарсытхан да этедиле. Хапарчы Шакар, аны нёгерлери Абу бла Алибек, баям, жыйылып къуралгъан сыфатладыла. Алай тюшген болумлагъа бир заманда бир башха жашла тюбегенлери, тюберге да боллукълары хакъды. Бу чам хапар болса да, масхара жаны да барды – жашла бир кесек ичерге суюдиле, алай болмаса, не да тап ызын табар эди. Автор мында халкъыбызны иги адетлери, адамны къоруулау (сёз ючюн, былайда чагъыр сатыучуну), бир бирни сыйлау, тиширыугъа къол кётюрмеу...) бла бирге орусча айтыргъа артыкъ тиллери сынмагъан жигитлени кёргюзтеди. Ол зат, ана тилибизде селеше тургъанлай, орус сёзлени жаркъмалап къошханыбыз да Хусейни башха хапарларында да кенг жюрюйдюле.

«Театрда» деген чамны да баш жигити биягъы Жагъады. Ол да ныгъыш хапарыды. Къонакълыкъда театрда барып, башха тиширыугъа кёзю къарап, юй бийчесин тас этеди элли эр киши. Олтурадыла таулу элли ныгъышында Къамукъ, Жагъа, Касох, жашау болумларыны кюлкюлю жерлерин эсгере, кюлген, жарсыгъан да эте. Баям, «Ныгъышда» деп да биринчи китабына андан атагъанды Къулийланы Хусей.

Аны «Киеуле» деген хапарыны сюжет ызы былайды: юч къызыны анасы, ала мени къалай суюдиле деп, киеулерин сынады. Ишни ахырына кёре, саугъала да береди тамата киеулерине. Кичи киеуге уа барындан да уллу саугъаны, «Мерседес» машинаны, къайын атасы этеди. Алай нек болгъанын билирге сую эсегиз, окъугъуз. Хапар женгил чам тилде жазылса да, ол керти болмагъаны игиди – аны ахыры иги бла бошалмайды къайын анагъа.

Быллай чам хапарлада ёлюм да, жашау да къуралгъан ишле болгъаны туура болуп, артыкъ къайгъы этдирмейди. Адам эсини жютюлюгю уа кёлюнгю кётюредди. Къайын аналаны бла киеулени араларында чюйреликле уа эртте ётгенди жарыкъ чамгъа, нек десенг, таулу анала киеулерин къызларындан кем суюмейдиле. Ол себепден кюльорге боллукъду.

Къулийланы Хусейни хапарларыны бир къаууму ушакъ халда барады, бир къаууму уа – монолог халда. Алай ол монолог да тынгылаучула бла байламлыды, нек десенг, аны айтхан, аудиториягъа бурулуп, анга жангы соруула туудура, алагъа жууап эте, айтханына багъа бичдиреди.

Масхараны бла чамны ортасындадыла Хусейни бир-бир хапарларыны жигитлери. Ала бизни, тегерекде жашап тургъанланы, къылыкъларыбызны элтедиле кеслеринде. Ол ышанла бла, ич къудурет бла танылгъан да этебиз.

«Юйде» деген хапарны жигити, аскерден къайтып, юйюр къурагъан жаш (аты ол айтхан къауум хапарны биринде да сагъынылмайды), автобусда жукълап къалып, юй бийчесин тас этеди. Шахаргъа жетгенде уа, къарайды, аны бир жерде да кёрмейди. Сора милициягъа сурай барады. Анда уа быллай диолог барады:

– Юй бийчеми тас этгенме!

– Не за-а-ат? – милиционер манга тюрслеп къарайды. – Юй бий-чемими?

– Хау.

– Та-а-ак! – милиционер бир къагъыт бла къалам чыгъарады. – Къаллай эди юй бийченг?

– Къалай къаллай? – Къаллайла болуучудула – аллай!

– Энчи белгилери бармы эди?

– Не энчи белгиле?

– Ну, сёз ючюн, – милиционер бир кесек сагъыш этеди, – сёз ючюн, мени юй бийчем субай, сарычач, кёккёз, акъбетди. Сеники уа?

– Къойчу меникин! – мен милиционерни билегине жабышама, – кел, сеникин излейик!

Быллай, хапар бара баргъанда, андан чыгып къалгъан чам авторну не жерде да аллай кюлкюлю шартчыкъланы таба билгенин, аны нени да эслеучю сёз устасы болгъаныны шагъатыдыла.

«Жютюкёз» деген хапар сахаргъа картоф сатаргъа келген эки жашны юсюнденди. Бири – хапарчы, бирси – аны шуёху Касох. Была мында фокусник тиширыугъа тюбейдиле да, ол, усталыгъын хайырланып, Касохну бохчасын бирден бирге ётдюре, алагъа кылыкъ хунерни юсюнден бир къауум затны эсгертеди. Бу ишлеге тышындан къарап тургъан (окъуучу) таулуланы алдаудан хапарлары аз болгъанын, кёп кере дерс ала турсала да, ол жашлача, жашауда адамлыкъгъа ушамагъан кылыкъла болгъанларын унутуп къойгъанларын кёрлюкдю. Акъылсыздан угъай, жүрек тазалыкъдан, харамлыкълары болмагъандан.

«Поэт» деген хапарны жигитлери жаш следователь Шоной бла аны шуёху назмучу Шоттудула. Поэт кеси кёрген аманлыкъчы ишни юсюнден назму жазып, алай бла тиширыуну уруп кетген машинаны номерин биледиле, иесин да табадыла.

Бир женгил машина этди оюнну.
 Бар эди артында бир къазны боюну,
 Дауурбаслада тёрт таякъ ойнай,
 Ахырында уа – бир жангыз тогъай!

Хусейни хапарларыны къайсыны да сюжет ызлары барды. Бир жигитни юсю бла миллет ышанны тюрлю-тюрлюлери, адам улуда болгъан шарайыпла ачыладыла. Ала бир-бирде жарыкъ халда суратланадыла, бир-бирде уа масхара бет аладыла, нек десенг, аланы мурдорлары, жашауда болуучусуча, бирча туююдю. Айтылыулары уа, китапладача сыйдамланган адабият тилде угъай, халкъ тилде барады. Ол себепден, алда сагъынылгъаныча, башха тилледен келген сёзлени, сёз ючюн орус тилден, алыкъа аланы тюз айтыргъа тилибиз айланнгынчы, жашауу-бузгъа биринчи кирген заманларында жүрютюлгенлерича сакъланады.

Бек биринчиден, чам хапарла, чыгъармачылыкъ хазнабызны бир энчи бёлюмюча, сёзю, иши да эриши болмай, эстетика сезим бла бирге

зауукълу, жарыкъ информация берирге борчлудула. Ала окъугъан, тынгылагъан адамны булжутургъа, ауур сагъышладан бёлюрге, жүрегин жарытыргъа, кёлюн кётюрюрге, аны бла бирге уа, жамауатны аллында дерс борчларын толтурургъа керекдиле. Бир-бир кесаматчыла чамла жашау кертиликден алыныргъа, анга келиширге керекдиле дейдиле. Чам хапарланы авторларын быллай чекге уругъа жараматчыны а жашау кеси кёргюзтеди. Сёз ючюн, Къулий улуну «Аскерде» деген хапарында вертолётдан парашютсуз секирген жашны андан жерге тюшгюнчю эте келгени бек кюлкюлюдю. Анда жашау кертиликни излерге керекмиди? Мени сартын, угъай. Чам жашау кертиликге таянып къалса, ол масхарагъа ётериги баямды. Масхара уа кимни кюлдюрген этеди, кимни – жилиятхан.

Чам, оюн-кюлкю жанрда жазылгъан затла бусагъатлада сахнадан терк-терк эшитиледиле. Къулийланы Хусейни чамларын монолог халда бек алгъа Къулийланы Къайсын атлы Малкъар къырал драма театрны директору Ингуш Республиканы халкъ артисти, КъМР-ни, КъЧР-ни да сыйлы артисти Жангоразланы Мажит окъугъанды. Сахнада жангыз артист иги кесек заманны хапар айтыуу бла аудиторияны эсин кесине буруп туралса, ол уллу жетишимди. Мажит Хусейни хапарларын окъугъанда залда болгъан жарыкълыкъ эсен кетмейди.

Малкъар сахнада эстрада монологну жангы жолун ачхан Жангоразланы Мажит, бюгюн былай айтады: «Хусейни чамы бек женгилди, окъургъа, тынгыларгъа да тап, жерин тапхан. Мен аны ондан артыкъ хапарын окъугъанма сахнадан, гитче оюнчукъларын да салгъанма. Ол санда «Сюймеклик», «Почта», «Камис», «Больницада», «Тарыгъыу» д.а.к. Жазгъаны, къурашдырылгъан затча кёрюнмей, сейир хапарча, бир бир ызындан женгил айтылып барады. Хусей не темагъа суюсе да, жазады: той, больница, школ, полиция болсун д.б. Къаламы женгилди, учузлугъу жокъду, кишини сыйын тюшюрмей, кёлуне тиймей, кирсиз чам этеди. Эстрада монологланы бир энчиликлери барды, – ала терк эски боладыла. Ол себепден Къулий улудан биз жангы чамла сакълайбыз».

Къулийланы Хусей, жанр сайламына кертичилей къала, чам хапарладан сора да, комедиялы драматургия бла кюрешеди. Аны «Отелло-2» деген пьесасына кёре, Къарачай къырал театрны артистлери оюн салгъандыла. Къулийланы Къайсын атлы Малкъар къырал театр а – «Аферистле» деген комедияны. Хусейни дагъыда асламдыла комедиялы пьесалары. Сёз ючюн, «Полицияда» «Хыйлачыны – эки юлюшю башына», «Бизнес», «Оюн да оюн», «Касох бла Шотту», «Юйдегиде», «Ёчешиу», «Хожа», «Телефон», «Бугъа», «Байрам» д.а.к.

Аланы асламысында оюнну жигитлери автор кеси къурагъан назмула, ол такъгъан жырла бла къууандырадыла окъуучуну, къараучуну да. Сёз ючюн, ичип, полициягъа тюшген Шотту анда бу жырни жырлайды:

Ой, стол юсюнде самопал банка
 Тауусулмасын ой, ичи
 Беш стакандан сора, ой, билинмейди,
 Ой, ким – тамата, ким – кичи!

«Бизнес» деген пьесада уа Шотту ийнара айтады:

Алма терекде бишген алмала,
 Аланы бирин къабайым.
 Ой, Майрус мени къояргъа айтад.
 Кесиме къатын табайым.

Ахырында уа экиси да, Шотту бла Майрус, бирге белгили жырны макъамын сакълап, тизгинлерин жангыртып, кезиу айтып, былай жырлайдыла:

Миллион, миллион, миллион сомчукъну
 Алыргъа, алыргъа, алыргъа барабыз.
 Ой аны, ой аны, ой аны алгъанлай,
 Байлыкъгъа, байлыкъгъа, байлыкъгъа батабыз!

Миллион, миллион, миллион сомчукъну
 Эшигин, эшигин, эшигин биз ачдыкъ!
 Тюз аны, тюз аны, тюз аны алгъанлай,
 Курортха, курортха, курортха къачдыкъ!

Къулийланы Хусейни пьесаларыны бир къауумунда бир жигитле тюбейдиле: Хотту, Шотту, Шонай, Майрус, Касох... Аланы араларында байламлыкъ юзюлмейди. Ол шарт а юзюлмезлик, бошалмазлыкъ оюнну-кюлкюню ышаныды.

Юбияр кеси уа чам жанрны нек сайлагъанын былай ангылатады: «Халкъымы жарытыргъа, кюлдюрюрге суйгенден. Сау адам жарсыусуз, къайгъысыз болмайды. Ауур сагъышла аны башын алып турсала, ол шургулу болады. Чам, кюлкю, оюн а адамны жарытадыла, бир кесекге окъуна къайгъыларын, жарсыуларын унуттурадыла, башын солутадыла. Оюнну, кюлкюню, чамны халкъым бир заманда да тохтатмагъанды. Ол затла анга къыйын кюнлеринде да болушхандыла. Не тюрлю болумда да чам айта, ойнай-кюле, лакъырда эте билгени бюгюн-бюгече да миллетими ёхтемлендирип турады».

Кертиди, чам не заманда да кесини тийишли жерин табады жашауда. Ол, ёчюлорге къоймай, таукелликни жарыгъын элтип турады ёмюрлени барыуунда. «Аллах оюнсуз-кюлкюсюз этмесин!» – деп да андан айтадыла таулула алгъыш тилеклеринде. Ариу алгъышла бетинги жарыта, жүрегинги жылыта, ойнай-кюле, узакъ ёмюрню саулукълу ётдюр, къалам къарындашым Къулийланы Хусей.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат

КЪУЛИЙЛАНЫ Хусей

КЪЫЗ КЪАЧЫРЫУ

Майрусну къачырып барама! Кесиме! Уф-ф-ф! Былай ашыгып къачырлыкъ да болмаз эдим, Касох, суболуч, мен къачырама дегенди да, андан ашыкъгъанма! Ол тели алай этип да къояр деп! Да не? Иги акъылымы тыярыкъды, сылхырны? Келе-кете тургъанны! Бир кюню – жаз, бир кюню – къыш! Ичсе – жаз, ичмесе – къыш! Ичсе – ышаргъан, ичмесе – ынычхагъан! Вот!

Вот, алайды Касох! Мени татлы тенгим болгъанлыкъгъа, – чистий эшек! Бир затдан да артха турмагъан, гылыу! Сора аллайгъа къалай берип къояйым Майрусчукъну? Аллай итге? Охо, ит окъуна болмасын. Тап, андан алаамат жокъ эсе да, бермейме, бермейме, бермейме! Некми? Да къалай нек? Кесим сюеме Майрусну сора уа?! Кесиим! Ангылаймысыз, кесиим! Уф-ф-ф!

Вот! Не дейсиз? Да, сен суйгенликге, Майрус суймей эсе уамы? Касохха ыразы эсе уамы? Алай эсе, суйгенинден тыймай, берип къойму? Хыкъ! Къалай тыймай берип къой? Телимисиз? Бу сизге ким болгъанды, берип къояргъа?! Бусагъатда киши кишиге суйген къызын угъай, къыш къар да бермейди, сиз а суйген къызынгы берип къой дейсиз! Канишна, сизге уа не? Сизни суйген къызыгъыз туююлдю да! Сизники болса, кёрюр эдим къалай берип къоярыгъызгъызны! Берирегиз, атагъызны башы! Вот!

Мен да бермейме! Эшитдигизми?! Бер-мей-ме! Майрус бла бир кишиге бетим жокъду! Касох угъай, Касохну атасы келсе да! Билдигизми? Уф-ф-ф! Интирес адамла кёреме сиз! Неужели башыгъыз аллай бирни тутмайды! Мен, суйген къызымы биреуге берип, кесим а къуру журтха къарап къалмазлыгъымы къалай билмейсиз? Асыры мени телчикге санадыгъыз! Угъай жууукъларым! Аллай телле жокъдула былайда! Аллай сылхырланы башха жерледе излеиз! Вот!

Майрус бла мен бир бирни суйгенли сау эки жыл болады, айтдырмай къоймай эсегиз! Эки жыл! Эки жыл мен анга письмола ийгенли. Суймеклик письмола! Почтальонум Шотту, малгъун! Хар письмогъа бир шеша даулайды, малгъун! «Шеша салмасанг, письмонгу элтмейме», – дейди да тохтайды. – Элтген да этмейме, ичиндегин да элге жаяма», – деп, аякъ тиреп къоюучуду. Не этерикме, салама шеша! Муну бла кёмюл, – дейме да. Уф-ф-ф!

Къалай дейсиз? Да Майрус экигиз бир бирни алай да сюе эсегиз, бир бирни алай да биле эсегиз, къачып, бугъуп айланмай, Шоттугъа да жалынмай, тынч, ырахат, адетде болгъанча, юйдегили болсагъызамы? Хм! Да бек суйюп боллукъ эдик, алай...

Тохтачыгъыз, хапарымы аллындан айтайым ансы, бир тары халпа да ангыларыкъ тьююлсюз! Къысхасы, бу хапарым Майрус бла мени юсюбюзденди. Биз къалай юйдегили болгъаныбызны айтыргъа сюеме сизге.

Майрус бек иги къызды. Энди сюйген къызын махтайды деп, кёлюгюзге келмесин, мен кертисин айтама. Кесигиз билгенликден, къызла бары да – иги, аман къатынла къайдан чыгъадыла дегенлей, Майрусну артда къалай боллугъун билмейме, бусагъатда уа алааматды! Бек алаамат! Аман кёзден къалсын! Уф-ф-ф! Керти окъуна, былай алып къарасакъ, бу алаамат къызла эрге баргъанлай, «адам ашаучула» болуп нек къала болурла? Нек болады алай? Ангыламайма. Да, алай айтама ансы, тишырыуну къалай ангылагъын? Бирда аямасанг да угъай! Хар такъыйкъадан бир тюрлю боладыла сора уа! Не этериклерин кеслери да билмейле, биз угъай! Къучакълагъанмы этеди, жухунгамы береди, бар да бил! Вот! Майрус да аллайладан бириди. Айтама да, бусагъатда – намыслы, сабыр, халал. Артда уа....

Охо, къойдукъ аны! Хапарымы бардырайым. Майрус элибизде тюкенчиди. Аш-суу тюкенде ишлейди. Вот! Мен а юйде тууарла багъама. Бир тууарны уа – энчи, тоюма деп. Эки жыл мен аны бакъгъанлы. Эки жыл да сюйгенли.

Не зат? Угъай, угъай! Тууарны угъай, Майрусну! Майрусну сюйгенли эки жыл дейме! Хоу, тууарды дейди къайгъым?! Майрусну юсюнден айтама! Мен Майрусну жюз тууаргъа да бермем. Вот! Не дедигиз? Эки жюзге уамы? Эх, жууукъларым! Сиз безирей тургъанлыкъгъа...

Охо! Къойдукъ аны. Айтханымча, Майрус бла мен сау эки жылны бир бирни сюйюпбюз! Алыкъа аламагъа-барамагъа да жетмегенбиз, аны юсюнден хапар да болмагъанды, алай хапарсыз да белгилиди, эртте-кеч болса да, биз бирге боллугъубуз. Тууарым да бир айнысын, кесим да бир аякъ тирейим деп турама ансы, не менде не Майрусда бир башхатыйгъыч жокъду. Вот!

Бир эрттенликде бауумда тууарлагъа аш бере тургъанымлай, эшик суху ачылады да, Шотту гузаба чабып киреди. Саламы-келямы да болмай, къоркъаракъ тегерегине къарайды да, манга бир къагъытчыкъны узатады.

– Ма! Терк окъу! Бол хайда!

– Не болгъанды? Неди бу?

– Окъу,– дейме да! – Окъу! Артда соруула бере турурса! Окъу!

Окъуйма! «Касох нёгерлерин да алып, тёрт машина да къурап, мени кесине къачыра айланады. Атам бла анам биледиле, ыразыдыла. Киеу нёгерле тюкенден чыгъарыгъымы сакълап турадыла. Эт бир мадар. Майрус!»

– Ма санга къаугъа! Тура эдим жата, къайдан келди хата! Энди не этеме, – дейме кеси кесиме. – Ай, суболуч, Касох а! Бек татлы тенгинг алай этер деп, кимни эсинде бар эди?! Бек сюйгенингден бек кюй деп. Тохта сени бир! Тюбеширбиз, начас! Мен сени...

– Тааак! Не этеме энди? Да не этериксе, мискин? – дейме да, желкеми кьашыйма. – Сен не этеме дей тургунчу, ол ит этеригин этерикди. Аны себепли уа, ашыгыу керек. Касохдан алгъа болургъа керекди! Касохну озуу керекди! Къалай озуу? Ма алай озуу! Бир машина табып, Майрусну учуруу! Къайры учуруу? Билмейме! Юйюбюзге? Угъай! Юйдегилери келип, сыйыргъа боллукъдула! Кеслери да Касохха барлыгына ыразыракъдыла деп гурушхадама. Уф-ф-ф! Алай, мен ала Касохну артыкъ жаратадыла деп да эшитмегенме, тюзюн айтсам. Шоттудан бир сорайымчы, – дейме да тегерегиме къарайма. Хатлама! Шотту думп, думп боллукъ, тас! Къуруду, олсагъатха, къайры къуруду эсе да! Ёчешеме, биягы шеша излей кетмеди эсе, шеша тиерик башына! Уф-ф-ф!

Охо! Ол а алай болсун! Бусагъатда ол туююлдю къайгы. Къайгы Майрусду. Аны кьачырыу керек! Къайры? Билмейме алыкъа! Жаланда билгеним – Касохдан узагыракъ!

Тааак! Ашхы! Аны билдик, бошадыкъ! Энди машина табаргъа керекди. Былай, бир женгил машина! Касох бла нёгерлери къууабыз деселе да, жеталмазча! Ай, анассыны уа, мен башым къуругъан, былтыр машинамы сатдым да ийдим! Иномарка алама дедим да! Ал энди! Сен инамарка алгъынчы, Майрусунгу аладыла! Уффф!

Не этсин адам? Чартлайма да, жолгъа чыгъама. Бир машина тохта-тайым дейме да! Жол – къуппа-къуру. Бир машина да жокъ! Женгили да жокъ, аууру да жокъ. Думп!

Заман а озуп барады. Бир кесекден Майрус тюкенни жабарыкъды. Жапса уа, юйюне барыргъа керек. Юйюне бара уа сермерикдиле. Сермеселе уа.... Уф-ф-ф! Къарайма ёрге-энишге. Насыбыма, бир заманда машина таууш эшитиледи. Къарасам – молоковоз! Рульда – Лалак! Ол да – тенгим! Кюн сайын къазанлашабыз. Тохтатама!

- Салам алейкум!
- Алейкум салам!
- Къайрыса?
- Сютню къотарыргъа!
- Сютню кьой да, мени бла тебире!
- Къайры?
- Алыкъа билмейме! Къайры болса да!
- Эй! – Лалак ачыуланады. – Сен, жууугъум, ойнай тургъанлыкъгъа, мени сютюм ачый турады. Ташай ары!
- Тохта!
- Не?
- Майрусну кьачырама!
- Не зааат?
- Майрусну кьачырама дейме. Бери тынгыла!

Айтама Лалакга башдан-аякъ хапарны: Шоттуну да, кьагъытны да, Касохну да, киеу нёгерни да! Сакълап тургъанларын да, алып кетгеними эшитселе, къууаргъа боллукъларын да!

Лалак жанады: – Ай, итле уа! – деп, мешинадан секирип тюшеди. – Кёремисе аланы! Алагъа уа тенглерим де да тур! Подлецы, ант этейим! Ладно! Ала бла артда сёлеше турурбуз, бусагъатда уа заман жокъду. Майрусну учуругъа керекди! Сызыл, тюкенден чыгъар! Мен, эрлай, сютно къотарып къайтайым!

Лалак, кабинагъа секирип, мукъут-туман болуп ташаяды. Мен мыллыгымы тюкеннге атама. Майрус сатыу эте. Тюкенде да – бир төрт-беш адам. Майрусну, гузаба, мюйюшге чакъырама.

– Тебире!

– Къайры?

– Къымылда! – дейме да.

– Нек?

– Къачыргъан этеме сени, ёзге уа нек? Манга эрге чыгъаса! Чыкъ терк!

– Оу кюнюм, тюз бусагъатдамы?

– Тюз бусагъатда! Чыкъ! – дейме да.

– Тели болма! Тюкенде ким эрге чыгъады?

– Ангыламагъанса! Мен тюкенден чыкъ дейме! Чыкъ да, кетдик! Ангыладынгмы?

– Хау! Тохта, бу алыуучуланы иейим да чыгъайым.

– Мен иеме аланы. – Граждане! – дейме. – Перерыв на учёт! Прошу быстро освободить помещение.

Алыучула, онгсунмай-онгсунмай, бир затла да мурулдай, тюкенден чыгъадыла. Мен Майрусха айланама.

– Эт эшикни! Кетдик!

– Тохта, бу халатны бир тешейим!

– Жокъду заман! Машина сакълап турады!

– Не машина?

– Молоковоз!

– Оу кюнюм!

– Хайда, хайда!

Майрус чабып чыгъып, калитканы излей да турмай, бурууну башы бла секиреди.

Лалак жетеди. – Минигиз! Кетдик! Хатлама жетерле! Болугъуз, хайда!

– Къайры элтебиз? – Мен Лалакгъа ашыгъышлы къарайма.

– Мени жууукъларыма! – Лалак кабинаны эшигин ачады. – Хатлама табарла бизни анда!

Лалак Майрусну, къолундан сермеп, кабинагъа сугъады. Сора манга айланады.

– Мин!

– Къайры!

– Кузовха!

– Къайда кузов? Бу цистернагъамы? – Мен арсар болама.

– Хау! Кабинада экеуленнге жарамайды. ГАИ тохтатырыкъды! Ёрле! Кетдик! – Лалак кабинаны эшигин «таркъ» деп этеди.

Мен цистернаны ичине ташаяма. Барабыз. Баргъанда да бош бармайбыз, учуп барабыз. Желни шууулдагъанындан билеме терк баргъаныбызны ансы, цистерна да бир зат да кёрмейме. Ичи – къаппа-къарангы! Къармалып барама. Хауа да жокъду! Солууум тыйылып, терлегенлерим тегюлюп, ёлюрге жетеме. Лалак цистернада люкнугъаты бегитгенди да, хауа андан айланмайды. – Нек бегитесе? – деп соргъанымда уа, мында болгъанынгы киши билмесин деп андан. – Тёз, ансы ГАИ халек этерикди, – деп, ауузуму жабып къойгъанды.

Не этерикме? Барама тёзюп. Айтханымча, ёлюрге жетип. Алай хар тёзююню да бир мардасы бола болур, баям. Ёлеме. Бурун сууум тыйылмайды, жилимукъларым къуюладыла, санларым жызылдайдыла. Нек десегиз, бу къурурукъ цистернаны ичинде, ол адыргы хауа да, ачыгъан сют ийис бла къатышханды да, противогаз бла болмаса, тураллыкъ туююлсе. Аны юсюне уа Лалак, хайырсыз, бу эски мешинаны бир секиртип бардырады да, атлаучлада баргъан сунарса. Мен пакъырны ары-бери сызып. Ол темир цистернаны, мен барып, тиймеген бир жери къалмагъанды. Не тюбю, не башы, тёрт мюйюшюн а айтмай да къояйым. Вот! Болгъаным къара кесеудю. Уффф!

Таза ахырыма жетеме. Ачыуланама. Ачыу башыма чабады. – Бу къатын алгъан манга былай къыйын нек болду? – дейме кесим кесиме. – Биреу къатын келтирив, биреу атын ёлтюрю дегенлей, былайда мен экисин да эте турама, къарайма да. Жаланда башхалыгъы – атымы угъай, кесими ёлтюре турама! Лалакны жууукъларына жетгинчи, манга болуру болады. Майрусну сора башымамы урама? Сизни болсун башы-аягъы да деп, ол ачыу да жюрегими талай, башым да къазанча къайнай, кабина таба жанлайма. Кабина да уа, Майрус бла Лалакны кюлгенлери мындан ары бара. Кюл боллукъланы, кёмюр! Кимге – оюн, кимге – ёлюм! Ол да бир ачыу къошады ачыуума. Мен, жанымы къолума алып, ёлмей-къалмай, кюлден бара турама, была уа «къыл-къыл-къыл» эте барадыла. Сен саумуса-шаумуса, эслеринде да нек болсун! Уф-ф-ф!

Къагъама цистернаны. Ичин аякъларым бла да, къолларым бла да тюеме. Машина тохтайды. Лалак чыгъып люкнугъачады.

– Не болгъанды?

– Эмина болгъанды юйюгюзге! – дейме да, цистернаны ичинден тышына кюлден секирип жол жанына тёнгерейме. – Манга не дертигиз бар эди быллай бир! – дейме да къыжырайма. – Сора ёлтюрюп къойсагъыз а мен пакъырны, быллай бир къыйнай да турмай! Уф-ф-ф! Битерге аз къалдым да ол бечкенгде, аман бечкеге тюшерик! – деп, Лалакгъа ачыуланып къарайма. Лалак кюледи, къатады!

– Юсюнге бир къарачы, – дейди да бууулады. Къарайма. Мени жауум да аллайгъа къарасын: келегим – хурттак-хурттак, кенчегим – андан да хуттур, болгъаным – сют жугъу. Уф-ф-ф! Ол а, къатын аллыкъ жаш! Жилирыгъым тамагъыма тыгъылады. – Ай, итден ит туугъан Касох а! –

дейме биягъы кеси кесиме. Ма сени хатангды, мени бюгюн былай къыйналгъаным! Тохта сени бир! Тюшерсе бир къолума!

Лалак къатыма келеди.

– Къоп!

– Къопмайма!

– Къоп, этме телилик!

– Этеме!

– Къоп, кетдик. Бусагъат жетебиз. Кёп къалмагъанды. Тёз!

Мен ынычхай-ынычхай къобама. – Бу сыфат бла къалай кёрюнюрюкме баргъан жерибизде? – дейме да, биягъы юсюме-башыма къарайма.

– Сыкъма, – дейди Лалак. – Анда кесибизникиледиле. Аламат адамладыла. Кийим да табарла, не да табарла. Хар зат тап болур! Кетдик!

Не этерик эдим. Киреме къурурукъ цистернагъа. Барабыз. Барабарабыз да, бир заманда «тыркъ» деп машина тохтайды. Бир ауазла эшитиледиле. Биреу цистернаны тышындан къагъады.

– Эй! Мындамыса? Чыкъ!

Жукъ да айтмай, бир къазыкъны хазырлап турама. Цистерна да тапханма. Былай бир эки метр чакълы болур. Бир аламат зат. Цистернагъа нек тюшгенди, билмейме. Аны эки къолум бла да тутуп, кеси кесиме, энди, баям, Касохлары жетген болурла, тюз люкнун ачханларынлай, бу къазыкъны Касохну башына берейим да, андан сора уа, не болса да болсун деп турама. Алай, люкнун Лалак ачады. Арсар чыгъама. Чыкъсам, Касох да жокъ, жукъ да жокъ, баргъан жерибизге жетип турабыз. Уф-ф-ф! Къазыкъны да люкга быргъайма да, тюшеме жерге. Аллыма бир чырайли жаш келеди.

– Танышайыкъ. – Жаш къолун узатады. – Лалаш! Лалак бла эки эгечден туугъанбыз. Танышабыз, къол тутушабыз.

– Так, – дейди Лалаш, – Лалак хапарыгъызны айтханды. Аламат! Аламат иги этгенсиз келгенигизни! Келинликни отоугъа кийиргенбиз. Бусагъат шыммылдыкъ да къурайыкъ, дигиза да табайыкъ! Эх, анассыны уа, атака бла анака санаторийдедиле ансы... Охода, къоркъмагъыз, биз да хуна тешикден чыкъмагъанбыз! Ток ургъанлай этейик хар затны! Киригиз юйге!

– Да мен... – дейме да, юсюме-башымы кёргюзтеме. Лалаш ышарады. – Хата жокъду, къарындашым! Ванна хазырды. Кийимле да табылыр! Келигиз! Къысхасы, керти окъуна, Лалакны жууукълары – бир аламат адамла. Ваннадан чыгъарыгъыма, жангы ич кийимле, къап-къара костюм, чыммакъ кёлек, жангы носкийле шинтик юсюне салыныпдыла. Шинтикни тюбюнде – жангы чурукъла, жым-жым жылтырай. Вот! Кийинеме. Бары да манга алынганлача. Кийинип кюзгюге къарайма да, кесими кючден таныйма. Не айтдыраса, омакъма!

Лалак бла Лалаш киредиле. – Так, дейди Лалаш, – юсюме-башыма къарап. – Вот, энди къатын аллыкъгъа ушадынг. – М-да... – дейди Лалак да, алай андан ары жукъ да айтмайды.

– Энди, – дейди Лалаш, – ишни соза турмайыкъ, мен эфендини чакъырайым.

– Точно! – дейди Лалак! Бек тюз айтаса! Чакъыр!

– Къалай чакъыр? – Мен экисине да къарайма. – Нек?

– Неках этерге! – дейди Лалак. – Ёзге уа нек? Некахсызмы жашарыкъса, сылхыр, юй бийченг бла?

Мен башымы чайкъайма. – Угъай! Неках бла, алай бусагъатда эфенди керек туююлдю.

– Нек? – Лалакны ауузу ачылады. – Кесингми этериксе некахны?

– Не телинесе? – Мен ачыуланама. – Къалай этерме кесим?

– Сора уа? – Лалаш да сейирсинеди.

– Лалаш, Лалак, – дейме. – Мен, сизни манга этген игилигизни бир заманда да унутмам, алай мындан ары оноуну кесиме къойсагъыз, андан да уллу игилик этерик эдигиз.

– Не оноу? Не оноу этесе? Тынгылайбыз. – Лалак да, Лалаш да манга араладыла.

– Оноум олду, – мен биягъы экисине да къарайма, – Майрусну бери алып кетгеними элибизде бир киши да билмейди. Сора мында неках этип барсакъ, не сунарла? Элни ауузу – элек. Сюйген бар, сюймеген бар. Къайры эсе да бирге алып кетип, ишни анда биширип келедиле демезлеми? Эшта, быланы бир шарайыплары болур эди ансы, юйлеринде этселе уа неках да, къурманлыкъ да, къайда эсе да бирде жашыртын эте айланмай дерикдиле. Ма, айтырыкълары – ол. Мен а, алай айтырыкъларын сюймейме. Аны себепли уа Лалаш, бек сау бол, менден да игилик бла къайтсын, алай юйюмде, журтумда этейим некахны да, неках къурманлыкъны да. Алай тийишлирек болур, баям.

– Мда... – Лалак Лалашха къарайды. – Тюз айта болур дейме жаш. Сен не дейсе, Лалаш?

– Да жаны ыразылай этсин! – Лалаш манга къарайды. – Бу айтханда да барды. Ол къызны ызындан айланганла, къуру къалгъанлары ючюн ачыуланып, не да туудурурла. Аланы ауузларын жабаргъа керекди.

– Тюздю! – Мен ышарама. – Саппа-сау бол, Лалаш! Ангылап тураса! Сёз этериклени ауузларын жабаргъа керекди. Жапхан а, жаланда некахны кесибизни элибизни эфендиси этсе этерикбиз. Алаймыды? – Мен Лалакга да, Лалашха да къарап, машина таба атланама. – Аны ючюн а энди, юйюбюзге атланайыкъ.

– Тохта! – Лалаш билегимден тутады. – Бу эски молоковоз бламы элтирге айланаса Майрусну?

– Сора уа? – Мен ахсынама. – Муну бла келгенбиз, муну бла кетейик.

– Угъай! – Лалаш Лалакга къарайды. – Биз а ёлюпмю къалгъанбыз? Келинлигибизни эски машина бла иерге? Охо, анда амалсыз болдугъуз да, жумушугъуз къысха туюшуп, молоковоз бла келдигиз! Мындан а? Тохтачыгъыз, мен бусагъат...!

Лалаш телефону чыгъарады. – Алло! Алло! Шамиль? Сенмисе? Салам алейкум! Машинангы жерле да, бери жет. Къыз къачырабыз! Эшитдингми? Ыразыды, ыразы! Кесини ыразылыгы бла! Бол терк. Хы, жашладан киеу нёгерге бирлени ала кел. Ангыладынгмы? Хайда! – Лалаш бизге кёз къысады. – Алло! Алло! Узейир? Сенмисе? Салам алейкум! Къалайса, жигит? Эшitemисе? Машинангы жерле да, терк бери жет! Къыз къачырабыз! Къайры манга, юйюнге? Бир ахшы адамгъа! Киеу нёгерге бирлени ала кел! Бол, хайда!

– Так, – Лалаш телефонну хуржунуна салады, – ала – эки машина, меники – юч! Лалак, сен молоковозунгу бизде къой да, машиналаны бирине жараш. Тохта! Келинлик олтургъан машинагъа олтур. Жаш нёгери болурса. Так, къыз нёгери уа – Дина! Всё! Мен барайым да, келинликни чыгъарыгъыз дейим къызлагъа. Къоркъма, хомух, – Лалаш инбашыма къагъады, – ишинг къурала турады.

Бир кесекден эки иномарка машина жетедиле. Саламлашыу, танышыу. Лалаш да кесини «Мерседесин» чыгъарады.

– По коням! – деп, машинасыны сигналын зынгырдатады. Биз машиналагъа олтурабыз. Майрус, Лалак, Дина, «Мерседесге», мен бла дагъыда эки жаш а, Шамиль бла Узейирни нёгерлери, къалгъан машиналагъа.

Ингир ала жетebиз элге. Элде, Майрусну алып къачханым ючюн, уллу къайгы, дауур, сёз бола тура болур деп, тегерегиме къарайма. Алай къайгы да кёрмейме, дауур да эшитмейме, эл тынч, бизни къайгылы киши да жокъ.

Уф-ф-ф! Жетebиз юйге. Жетebиз да, машинала сигналла береди. Къоншу къатын Хансарай бир-эки тиширыу нёгери бла чабып чыгъадыла.

– Келдигизми ауруунг! – дейдиле да тегерегибизни аладыла.

– Паздрабляю суболуч, – деп, Хансарай мени къучакълайды.

Нёгер тиширыулары да къучакълайдыла. Хансарай Лалакга бурулады.

– Бюгюнлю сакълайбыз, къачан келесиз деп. Нек мычыдыгъыз? – Лалак онгсунмай, юсюн-башын къагъа, Хансарайгъа къарайды. – Сен, къарт обур, къайдан билдинг бизни не этгенибизни да, нек кетгенибизни да? Бизни киши кёрмегенди сора!?

– Къалай кёрмегенди, э жаш? Тюкендегиле эрттенбла окъуна жайгъан эдиле элге, Майрус бизни тюкенден къыстап, кеси уа молоковозгъа минип, эрге къачып кетгенди деп.

– Эрге къачмагъан эсе уа? Можит бир башха жумуш бла минди эсе уа? – Мен Хансарайны къатына атлайма. – Къайдан билдиле эрге къачханын?

– Къалай, къайдан билдиле? – Хансарай эринлерин къысады. – Э жаш, сен бизни теличиклегем санайса? Сен, къачырама деп, битеу тюкеннге къычыр да, биз а билмегенча этип турайыкъ, алаймыды? Сени къычырыгъынгы эшитип тургъанла болгъандыла, билдингми? Сиз жа-

шырыргъа кюрешгенликге, разбедкабыз барысын да билип турады. Жарсымай къал! Къайсы машинадады Майрус келинибиз?

Лалак бир зат да айтмай, бир жанына бурулады. Лалаш, «Мерседесни» эшигин ачып, Майрусну кётюрюп, юй таба атлайды. – Ой, орайда, алып келебиз, ой! – деп къычыралгъанын къычырып. Жашла да, Лалашны тегерегине жыйылып, «орайданы» бардырып отоугъа киредиле. Мен да – ызларындан. Кирсем, отоуда анабыз бла бир къоншу къызла мюйюште шыммылдыкъ къурай, ортада стол къуралып, стол артында уа – Шотту бла Касох! Экиси да – жарыкъ, кюллюклерин тыялмай. Абызырап, экисине да къарайма.

– Не къарайса? – Шотту кюледиде. – Алгъышлайма, гяуур! Тутдур тыкырынгы! Олтур бери!

Мен жукъ да айталмай, Касохха аралып турама. Касох да кюледиде. – Бош манга араласа, шуёх. Мени чырт бир хатам жокъду.

– Къалай жокъду? – Мен ачыуланама. – Майрусну къачырама деген сен тюйюлмю эдинг?

– Тюйюл эдим! – Касох биягъы кюледиде.

– Къалай тюйюл эдинг? Къагъыт а? Майрус жазгъан къагъыт?

Шотту мени билегимден эниште тартады. – Къанынгы сууут. Къагъытны мен жазгъан эдим.

– Къалай сен? – Мени аузум ачылады.

– Ма алай, мен! Сен, харип, асыры ашыкъгъандан, почеркине да къарамагъанса. Иги къарасанг эди, Майрус жазмагъанын ол сагъат биллик эдинг. Билип къояса деп, къоркъуп тургъанма.

Мен абызырайма. – Сора сен... сора Касох...

Шотту мени къатыма олтуртады. – Касохну жеринде къой. Аны арталлыда Майрусну къачырыргъа эсинде иш да болмагъанды. Кесини майна, суйген къызы – сахарда. Окъууун бошасын деп, сакълап турады.

– Да сора неге керек эди да бу къагъыт? – Мен Шоттугъа да, Касохха да кезиу– кезиу къарайма. – Бир зат ангыламайма.

– Ангылатайым! – Шотту аллында рюмканы къампайтып, тузланган наша къабады. – Тюнене ананг тюбейди манга. – Э жаш, – дейди, – ол бизни телиге бир оноу этсенг а. Бир тууаргъа къадалгъанды да, ахырысы, муну иги бакъгъынчы, юйдегили боллукъ тюйюлме деп, кишиге тынгыларгъа унамайды. Тууар, асыры семиргенден, чачыллыкъ болгъанды, жукъ а тюрленмейди. Сен, жанынга къор болайым, эт бир мадар! Бир иги нохтабау да этерме, Шонайны жаны ючюн, сен муну жеринден бир тепдирсенг! Не да эт да, муну бир жама! Майрусну суйген хапары барды да, келтирсин да къойсун. Мен анга бек ыразыма. Тилейме, бир болуш! – Ашхы, тётка, – дейме, – нохтабауунгу хазырла. – Юйге келеме да, ол къагъытны жазама. Касохну да, хатасы-къыйыны болмай тургъанлай, ортагъа сугъама да. Касох, кечкинлик! Вот! Эрттенбла уа, чабама да, къагъытны санга тутдурама. Всё.

– М-да... – Мен ахсынама. – Мен къыйынлы уа, аман кюн башымы къысып, цистернаны ичинде ёлурге аз къалып айланганма. Ай начас а!

Ай ит а! Ай Шотту, бу ишни тюзюн ол заманда билсем а, мен сени сау кьоймаз эдим.

– Шотту биягы «харх» болады. – Сен, жууугьум, манга кьор болайым деп тур. Ол кьагьыт болмаса, хатлама юйдегили болур эдинг! Турур эдинг ишни созуп, тууарым айнысын деп. Алайды да, манга кёлкьалды болма да, сау бол де!

– Да сау бол! – Мен Шоттуну кьолун тутам! – Ёмюрде унутмам этген игилигинги! Уф-ф-ф!

Ма алай! Андан бери беш жыл ётдю. Майрус бла мен «ох» деп жашайбыз.

ЧУКУК

Кюн...хыкь, кюн...хыкь, кюнюгюз ахшы болсун! Хыкь! Ай...хыкь, ай...хыкь, айып этмегиз маржа, тюненеден бери бу хужу чукук тийгенди да ёлеме! Тан...хыкь, тан... хыкь, танышайыкь. Ме... хыкь, ме... хыкь, ме...хыкь, кетдим биягы, мени атым Ла...хыкь, Ла... хыкь, Лалакды! Уф-ф-ф! Кючден айтдым да, таланган, атымы! Вот!

Кьай... хыкь, кьай... хыкь, кьайдан да жабышды бу кьурурукь чукук манга! Уф-ф-ф! Алайсыз кьайгыларым да жете эдиле, бу жабышмаса да. Алай бош сорама ансы, кьайдан жабышханын а билеме. Хыкь. Хансарай алай кьабышса эди, кеси да эшитмесин ансы. Хыкь. Аны хатасындан болуп турама былай. Хыкь. Мен жарлыны кьаргышлагьа да юйретди, ётюрюкчю да этди, кьоркьакь да болдум да кьалдым.

Не дейсиз? Хансарайынг кимдими? Уааах! Тохтагьыз, Хансарайны танымаймысыз? Танымайбызмы? Ма санга! Керти танымаймысыз? Кеппе-кертими? Уааах! Хыкь. Насыплыла! Тю машалла! Аман кёзден кьалыгьыз! Сиз, харип, кесигиз да билмейсиз, аны танымай кьалай насыплы жашагьаныгьызны! Танысагьыз эди, бек терк билир эдигиз насыпсызлыкьны не болгьанын! Хыкь! Хансарай, мени кьайын анамды. Мен а – киеую. Кьызын алып турама, мен башым кьуругьан! Хыкь! Вот. «Анасына кьарап, кьызын ал» деген сёз, нечик керти сёз эди. Уф-ф-ф! Мен тели уа, а анасына угьай, кьызына иш да кьарамадым да, алдым да кьойдум. Турама энди уа, чукукдан эки жарыла. Уф-ф-ф!

Не дейсиз? Чукукнун юй бийчегизми этдиргендими? Хоу бирда! Энди тюзюн айтсам, юй бийчем, харип, бек тынч адамды. Тууар кибик, кьарынын тапса, «ых» демейди. Алай, тапмаса уа... Тапмаса уа, мени жауум барсын кьатына! Кьой-кьой-кьой. Мен да айтмайым, сиз да эшитмегиз! Чукук угьай, сау кьалсанг, кьууанып, тепсеп тур! Хыкь! Алай, атамы жаны ючюн! Вот! Уф-ф-ф!

Юй бийчем, айтама да, ашап-тоюп, пысылдап жатады, сын кьатарыкь! Кёремисиз, кьаллай уста кьаргышла эте билеме. Кьайдан билесе деп соругьуз?! Хансарайдан! Хансарайны дерслеринден! Вот! Кьайын

анамны хайырындан! Ма бу чукук да аны ишиди! Къалаймы? Ма алай! Тынгылай эсегиз, айтайым. Тынгылайбызмы? Айтама сора!

Иш бишлакъдан башланган эди. Вот. Хансарайны бишлагъындан! Бишлагъы бош къаллыкъны! Уф-ф-ф! Къысхасы, тюнене Хансарай бир бишлакъ алып келеди бизге. – Кесим башы алынмагъан сютден этгенме, – дейди да манга узатады. Мен насыпсыз а, тутам да ашыгъып, къыйырындан къабама. Уф-ф-ф! Манга не болса да, бу къарын бла боллукъду, ант этеме. Муну бир тыялмай къалдым да, таланган, бир жыялмай! Быллай къамамагъан бла, быллай гамаймагъанга ким кёз ачханды! Уф-ф-ф! Хыкъ. Айтханымча, къабама да, эки тишим да «чыкъырт-чыкъырт» дейдиле да, къолума тюшедиле да къаладыла. Нек? Ол бишлакъ асыры къатыдан! Ташда – таш, ол да – таш! Уф-ф-ф! Не этерик эдим? Жукъ айтыргъа къоркъама да, дуняны алгъышын этеме Хансарайгъа. «Ой, Хансарай, сау болгъун, ой, бай болгъун, ой, переке-тинг къурумасын, оу-шау, – дейме да, ичимден а: – «Ийсагъан, муну бу бишлагъы бла башына бир жетдирир эди» – деп термилеме. Вот! Хыкъ.

Къалады, кетеди. Кюн... хыкъ, кюн... хыкъ, жабышды биягъы къабышырыкъ. Кюнлени биринде Хансарай бир сумка келтиреди да аллыма атады.

– Неди бу? – дейме. – Ач да къара – дейди. Ачама. Ачсам, ичинде – бир уллу къара таш. Ма санга къаугъа! Къоркъама биягъы! Адетде болгъанча, ичими къалтырауукъ алады! Эсиме не келмейди, не къалмайды!

– Энди, – дейме кесим кесиме, – энди бу маяр, бу ташны бош кётюрюп келмегенди, аны не тели да билликди, баям, муну бла уруп, мен жазыкъны башымы чачаргъа айланады. Не этеме, не этеме, къайры кетеме! Уф-ф-ф! Санларым къалтырайдыла, бутларым жызылдайдыла, жүрегим урады, къарыным бурады! Эсими кючден-бутдан жыяргъа кюрешеме да, Хансарайгъа къарайма.

– Не этесиз муну Хансарай Шоттуевна? – дейме да. Асыры къоркъгъандан атасыны иш да атын эсиме тюшюреме. Башха заманда боюнуму тарт-кес, эсиме келлик да туююл эди, ол кюн а... Вот!

Жалынып, атасыны атын да айтама, атасыны жанына барлыкъны! Вот! Ауазымы да эталгъан къадарымча татлы, жумушакъ этерге кюрешип. Алай айтсам, ким биледи, бир эсеп болурму, экен, деп. Хансарай ышарып, сумканы аллыма тюртеди. – Бу мени санга саугъамды, – дейди да. – Суюген киеучюгюме. Сау жырт, киеу!

– Ташнымы? – Мен сейирсинеме.

– Не ташны? – Хансарай къолумдан сумканы сермеп алып ичине къарайды. – Оу, мен жарлы! Ким салгъанды бери бу ташны?

– Мен къоркъгъанны къоюп, масхара кюлеме. – «Нечик иги болду, муну да бир сыртлагъанлары», – дейме да ичимден, тышымдан а: – Да аны уа сиз билигиз! Сиз ушайсыз да муну кётюрюп айланган!»

– Мен... мен... – Хансарай тебеди. – Мен санга куртка алгъан эдим! Сары куртка! Мында уа – къара таш! Ким эсе да куртканы урлап, орунуна таш салгъанды, аман таш тиерик башына! Ай начас а! Ай

кьолума тийсенг эди, боюнчугъунгу жожекни боюнчугъун буугъанча, бууар эдим да! Аны уа керти айтады. Бууарыкъды. Кьолуна тийсе, сёз да жокъду бууарыгъына. Анда бир билекле бардыла да, томуроула кибик, бу – буууну, бу – инбашы деп жокъду. Ёрелерине – бирча базыкъла! Уф-ф-ф! Жун... хыкъ, жун... хыкъ, кетдим биягъы, хыкъ, жун... жумдурукъларын а, айтмай окъуна кьояйым! Он киялыкъ харбызлагъа къара да кьой! Ала бла бир жеттирсе, сау кёрейим, харип, ким эсенг да, ол куртканы урлагъан. Кёрмеген курткам бу болсун дерсе, кьыйынлы! Уф-ф-ф! Ол жумдурукъланы кючлерин мен бир жол кесим кёзюм бла кёргенме. Къалаймы? Ма алай! Аны да айтаймм. Хыкъ.

Бир кюн орамыбызда бир къаугъа, бир кьычырыкъ. Хансарай да, мен да чабабыз да орамгъа чыгъабыз. Чыгъып кьарасакъ, халкъ «гурр-р» деп, кимден эсе да къача. Бирле буруууланы башлары бла чынгай, бирле чалман артлагъа бугъа, бирле картоф урулагъа кире. – Не болгъанды? – дейбиз да, аллыбыз бла къачып баргъан биреуге сорабыз. – Сормагъыз! – дейди къачхан, чапханын тюрлендирмей. – Бермезланы бешжыллыкъ бугъалары шынжырындан ычхынып, орамны энишге келе турады. Бугъугъуз, жашаргъа сую эсегиз! Кьоркъама биягъы мен. Да, кьоркъмай да, не этгин? Бугъагъа сёзюнгюмю ангылатырыкъса? Неда иги акъылымы тыйып къаллыкъды! Мюйюзюне илиндири да – фьють. Прощай, Лалак андан сора! Вот!

Кьоркъама да, Хансарайгъа кьысылама. – Не этебиз? – дейме да. Энди, ётюрюкден не хайыр, Хансарайны да кьоюп къачарыкъ эдим, алай бутларым тутмайдыла, безгек тийген гугуруккуну кьуйругъуча къалтырайдыла! Андан сорама Хансарайгъа, не этебиз деп.

– Неге? – дейди Хансарай, бир зат кьулагъына кирмей, чёплеу чёплей. Чёплей десем да, чёплеуню къабугъу тышына чыкъмайды. Къабугъу бла бирге сюртюп барады. – Неге не этебиз? – Хансарай манга онгсунмай къарайды. Не алынаса? Не болгъанды?

– Къалай не болгъанды? – Мен типискиге къалама. – Бермезланы бугъа келе турады! Ангылаймыса?! Эшигибизни жабады бусагъат! Кел, къачдыкъ!

– Келсин, – дейди Хансарай, чёплеуню чыкъырдата. – Келе береди! – деп, бир уууч чёплеуню дорбуннга атханча, ауузуна атады. – Сыкъма!

Ай, бир заманда гюрюлдеп, жерни тепдирип, бир къара бугъа жетеди. Бек азындан бир тонна болур! Кёзлери кьып-кьызыл жанып, кьуйругъу шиш туруп, мюйюзлери сюнжелеча бизге айланып, тюз... тюз кьутургъан бугъача, къатыбызгъа, болгъанны да букъудан алдырып, чабып келеди да тохтайды. Бизге да терс-терс къарай, башын булгъайды. Булгъайды да, алгъа атлайды. Мен терк окъуна Хансарайны этек тубюне киреме. Киреме да, этекни кьыйырчыгъын ачып, жашыртын бугъагъа кёзюм-къашым бла Хансарайны кёргюзтеме, муну битдир, маржа деп. Алай бугъа нек эсе да арсарды. Эки кёзю Хансарайны жумдурукъларындадыла! Алагъа да къарайды, биягъы башын да булгъайды – кьысхасы,

терен сагъышдады. Вот! Хыкъ. Ол сагъыш эте тургъунчу, Хансарай бир ариула да айта, бугъаны къатына барады. Бугъа, харип, ариулагъа къулакъ салып, Хансарай таба бурулгъанлай, аллай жумдурукъ тиеди мангылайына, салта бла ургъанча, жарлы бугъа, кёзлеринден да жилтинле къуюла, башы да эки жарылыргъа жетип, тентирей барады да, орамны тюз ортасында союлады да къалады. Солууу чыкъмайды, санлары къымылдамайдыла.

Бир заманда, узакъдан окъуна сарын салып, Бермез улу жетеди. Бугъаны иеси.

– Ой, жойдугъуз, ой, сойдугъуз, ой, тюп этдигиз, мен бу бугъаны беш жыл асырагъан эдим, ой, алай боллукъла, ой былай боллукъла, энди мен не этейим» – деп къатыбызгъа жууукълашады. Хансарай ышарады. – Жияяма! – дейди. – Сауду бугъанг! Ма! – деп, бугъаны къарынына аягъы бла урады. Бугъа олсагъат секирип къобуп, мыллыгын баууна атады. – Къой-къой-къой, мен этген умутла жокъдула мында, дегенча. Ма алай. Ма аллайды Хансарай. Энди уа манга чукукну къалай тийдиргенин айтайым. Уф-ф-ф! Хыкъ!

Тюнене аш юйде жёрме ашай турама. Тюз Хансарайны билегича, бир узун, базыкъ жёрме. Мен да бир къабып, экинчиге хазырлана тургъанымлай, Хансарай келе келеди да, ол харбыз жумдуругъу бла «зап» дейди да, сыртыма урады. – Къарыласа, азыракъ къап, – дейди да. Уф-ф-ф! Солууум тыйылады, сыртым къабышады, жёрме тамагъыма тыгъылады. Кючден-бутдан къабынымы жутама да, жияямуқларымы да сюрте, барып диваннга ауама. Вот! Жияяй-жияяй, къалкъыйма да къалама. Уянсанг, аллайгъа уян. Чукук! Аллай чукук тиеди мен мискинге, къой-къой-къой! Хар такъыйкъадан «хыкъ-хыкъ-хыкъ» – деп, дуниям тул-туман болады да къалады. Хыкъ!

Уф-ф-ф! Ма андан бери былайма. Хыкъ! Хансарай да, манга этерин этип, юйюне кетеди, юй бийчем да биягъы атыллыкъ болуп жатады, мен а кечени узунуна кёз къысмайма. Къыса башлагъанымлай, «хыкъ» дейме да, уянама да къалама. Хыкъ. Не этерге билмейме, къалай кетерейим бу къурурукъну деп, сагъышха къалама. – Аха! Билдим! Хансарайгъа телефон бла бир сёлешейим, – дейме да, номерин алама.

Энди, тюзюн айтсам, телефон чыртдан да керек тюйюлдю, Хансарай бизден он метрде жашайды. Ортабызда юй жокъду. «Хайт» десем, къычырып да эшитдирликме, алай телефон бла батырыракъ сёлеширме, телефондан узалып, урлукъ болмаз бу мени деген акъыл бла этеме. Вот!

– Алё! Алё! Хансарай, сизмисиз... эсе да сенмисе, – дейме да, – менме, – дегенинлей, хыныракъ болама.

– Слушай, эй, бу манга этип кетгенинг неди, вообще, не? – деп, аузымы базыгъыракъ этеме. – Мен санга ким болгъанма, слушай? Манга не дертинг бар эди аллай бир, алай этип кетерча!? Не дейсе? Не этгенмени? Къалай не этгенсе!? Чукук тутдуруп кетгенсе! Сыртыма жетдирдинг да, чукук къолу этдинг да кетдинг! Адам алай этемиди? Мен тууармамы санга? Тууарны да урмайдыла да алай, юйюнге! Не дейсе? Азчыкъ ур-

Lone de Vega

(Геккиланы Магометни кёчюрмелеринден)

СЮЙГЕН КЪЫЗНЫ ОСПАРЛЫГЪЫ

Комедия

ОЮННУ БАРДЫРГЪАНЛА

Белиса – тул къатын.

Фениса – аны къызы.

Капитан Бернардо.

Люсиндо – аны жашы.

Эрнандо – Люсиндону шапасы.

Херарда – жетген къыз.

Дористео – ёзден.

Финардо – аны шуёху.

Фульминато – капитанны шапасы.

Лисео, Фабьо, жырчыла бла къобузчула.

Шапала.

Б И Р И Н Ч И И Ш

Мадрид шахарда

Орам

І КЁРЮНЮУ

Белиса, Фениса.

Белиса

Кёзлеринги тегерекге жандырма!
«Эшитмегенме» – деме сен артда:
Эслеп жюрю, жерге къарап атла!

Фениса

Кёгюрчюнчюк да учмасын жаным бла.

Белиса

Жаншама кёп, телисине даулашма!

Фениса

Сейирди, анам, патыуа сёзюнг.
Сыйлы Аллах берди жолну тюзюнг,
Жети кёкню кёрлюк акъыл да, баш да.
Бизни жаратханны жери андады –
Арыды жолубуз ахыр кюнде,
Ары дери уа тур ойнай-кюле.
Бу хаух дуня уа бошду-бош – алдауду.
Башын кётюрмей кечиннген – тонгузду:
Тамыр къаза, жерни чучхуй тургъан.
Тюйюлме мен а бир Аллах ургъан,
Бизни ючюн жанады кюн, жулдуз да!

Белиса

Акъылбалыкъ болгъунчу бош къабынма.
Кёкде мёлеклени санар ючюн,
Кёпге тёзген Жерни сына кючюн –
Ары дери уа замансыз къабылма.
Намыс деген, – ол бек уллу бир ишди,
Къызгъа уа жокъ андан сыйлы байлыкъ;
Къумгъа батар андан кетген, тайып,
Налат болсун санга деген бешишди.
Чексиз кёкню сенден а ким тыяды?
Аямай, ай кёрген эбизе кибик,
Арал да тур, нюрю кёзге тийип,
Чыракъ жандырмай, тапчаннга таян да:
Бийиклигин терезеден билirse,
Кёкде жюзген айны кёрюрге шош!

Фениса

Келмем хажи кылып, кыйналма бош.
Бешигиме жангытындан бёлейсе,
Мен энди онжетижыллыкъ бир кызма.
Килисагъа элтип бара эсенг,
Кёкдегине табынайыкъ, эсен.
Мындан ары чырт ачыуланма, кызма,
Жалгъан тырманларынг кимге керекди?
Кёзлериме этип бараса дау.
Кесинг бергенсе! Олмуду сылтау?
Жыйырмадан аслам темир кирит бла
Тутмакъ юйюбюзде жабып къойсанг а!

Белиса

Кёзлерингден да бек тилинг озгъур.

Фениса

Кёлюм кыйналгъанны айта оздум,
Тилинг да ачылыр жандан тойсанг а.
Кёзлерими кьамамагъан сунаса...
Да айтчы, неди кёзледе терслик?

Белиса

Динибизни байрамында тюрслеп
Кёреме – хар ётген жашха жумаса.
Чимдип, айтханыма уа чибинлеме:
Жер жюзюнде эсли кыыз кёп болмаз,
Чырчачыгъы акъылчыкъдан толмаз.
Жашау жорукъларын энчи билеме:
Жанынг бла билмеген кибик ётер,
Жанып кетер кибик салыр ёртен.

Фениса

Сени кызынг ачылмазлыкъ кьадауду!

Белиса

Жаханымде жаннган отдан иссиди
Сюймекликни оту. Сакъ бол анга.

Фениса

Сен айтхандан кьоркьуу келмез манга,
Жангыз кызынг кесинг кибик эслиди.

Белиса

Чекден озгъан кызыны кюню жияуду,
Болур жарыкъ кюню да кьарангы,
Белги берип кьояды кьарамы,
Чыракъ жарыкъ гёбелекни жыяды,
Кёзбау сёзню ууу эшик жабады –
Кызыны телисине тентиретир,
Къаны кызар, этин титиретир,
Кёзден тийген окъ... жабылмаз жарады.

Фениса

Киши да кёрмей тургъан кыызгъа уа,
Кёкден жерге тюшюп кьалырма эр?!

Белиса

Кёре туруп да, хыликкя этер!
Келин боллукъ башха жолну ызлайды.

Фениса

Къайсыды жол а?

Белиса

Эл ауузу элекди.

Тизгининги, тукъумунгу жояр.

Фениса

Төгөрөкден келечиле жыяр...

Къарангылыкъ адет кимге керекди?

Терилталырса турмай сагъат да

Болса уа...

Белиса

Ненг болса?

Фениса

Берлик берненг.

Люсиндо, Херарда, Эрнандо киредиле да,
сахнаны бирси кыйырында тохтайдыла.

II КЁРЮНЮУ

Биягъыла бла **Люсиндо, Херарда, Эрнандо**.

Херарда

Баям, алай ариумамы да мен?

Люсиндо

Тейри дейме!

Херарда

Тоба, Аллах шагъатды,

Сёзюнг – татлы тилли кьозуча!..

Фениса

(бир жанына)

Люсиндо!

Люсиндо

Хар кюнде кибик сёзюм!

Херарда

Лакъырданга уа жокъмуду тёзюм?

Люсиндо

Санга мен не айтдым алай кьозурча?

Фениса

(бир жанына)

Сытылгъанынг магъанасыз умутду:
Тагъып турсанг эринлеге кирит,
Таралтмасанг, жүрегине кирип,
Сюйгенинги суюдюрмесенг, улутмай!

Херарда

Мен суймеген жаншакъланы тилиди.
Татлы тилден саркъады ётюрюк,
Тапсыз сёзню туююлма кётюрлюк,
Муну унутмазгъа сенден тилейме.
Ётген-сётген этеклени марайса,
Харип мен а – алтын, чакъгъан гюлюнг!

Люсиндо

Херарда, тын, иеме мен кюлюп.

Херарда

Ёпкелемем, керти ишге жарайса!
Хызенлерим ачыуумдан толуду,
Анда тапмазса сен малгъун-мурдар
Айбат суймекликге менден мадар!

Люсиндо

Хурмет тилей тургъан тыпыр кьулунгду...
Былай жүрексинип, жерни тепдирме!
Эки кёзю болгъан азны кёрмез,
Эрттерекде бир жетдиргенме сёз...
Бир кьызчыкыгъа, андан терен да кирмей.
Жанымса! Алтынымса! Мёлегимсе!

Херарда

Андан эсе, сен Перугъа кьайт.
Анда, индей кьызлагъа кьарс кьагъып,
Жуу-жуу этерсе сен! Мында уа кимсе?
Сабийликде унутулгъан юлюшдю
Гинжи-минжи оюн, кюзгю сыныкъ...
Гюлге ушат, тели сабий сунуп.
Сыйлы кёрюнмейди манга кюмюш да!
Берлик суймеклигинг а кьоргъашинди,
Алтын суймекликни кюсейме мен!

Фениса

(бир жанына)

Аллах айтса, мени сюерсе сен!
Буйрукъ болуп, ишим а кьурашырмы?..
Усталыкьсыз кьайда табарса эр а? –
Кёпюр салып башлайма мен мынга...

Дористео бла Финардо киредиле да,
ючюнчю жокку кьурайдыла.

III КЁРЮНЮУ

Биягыла бла Дористео, Финардо.

Финардо

Кёп болмайын кёрген эдим мында.

Дористео

Улан а не тюрлюдю?

Финардо

Кабальеро.

Дористео

Ары кьара!

Финардо

Тапдыкь, ма жаш да, кыыз да.

Херарда

Идальгону кёрдюнгмю сен жазыкь?

Люсиндо

Иги танымайма, о, кёз жарыкь.

Херарда

Аныды намысым-сыйым да, кыысма,
Дерт тутма жүрегим кьалды сюялмай.
Масхарадым, кюлдюм – алайды хал,
Муну сайлап алгъанма мен, сау кьал.

(Дористеогъа кетеди.)

Люсиндо

Да не амал этгин?

Эрнандо

Кетди, уялмай!

Люсиндо

Къачырыргъа таукелме мен, урлар эдим?
Жашны да чанчакълар эди сюнгюм!

Эрнандо

Жанып къаламыса?

Люсиндо

Бишдим, кюйдюм!

Эрнандо

Къую суучукъ чапдырайым, уртлармы эдинг,
Къаудан къабынганлай, кюйюп кетмезча?

Херерда

(Дористеогъа)

Сакълап турдум. Келдинг да, къууандым!

Дористео

Сояр эдим, кесгенча хуанны...

Херарда

Къанынг къызса, аз женгиллик этмезсе.

Дористео

Ачыууму кючден тыйып турама...

Херарда

Бу кабальерону кёрюп учуз?

Дористео

Болурма къул санга, Чолпан жулдуз,
Аякъ тюплеринге мен баш урама,
Мудах шургум туманча чачылады.

Херарда

Бирге чыгып, сыйлы жюйюсханла,
Бир кесекчик айланайыкъ.

Дористео

Къайда?

Херарда

Ма Прадо парк, жаш-кыуш ары чыгъады.

Херарда, Дористео, Финардо кетедиле.

IV КЁРЮНЮУ

Белиса, Фениса, Люсиндо, Эрнандо.

Люсиндо

Кетгендиле.

Эрнандо

Да ма, сеньор, кёрдюнгмю?
Айыу кёрген ызлаймыды ызны?
Ариу суймеклиги жашны, кызыны.
Кирирмисе аны ючюн кёрге да?

Люсиндо

Сюелгенле кимледиле?

Эрнандо

Ала?
Бири – жете келген кызычык, Фениса,
Биргесине – сабыр кыатын, Белиса,
Сыйын тёппесинде тутхан ана.

Фениса

(бир жанына)

Мендеча суймеклик кимге керекди?
Айтып эшитмегенди бу наным.

Люсиндо

Айып менде, танымайма аны.

Фениса

(бир жанына)

Ма бу тыпырдагъан суйген жүрекди.
Да не амал? Эсленейим кыалай бла?
Айхай, кёзден-кёзге бир кыарасакъ...
Амур мёлек суйгенлегеди сакъ...
Дауур-сууур?.. Угъай... болмаз алай да...

Эрнандо

Сен кез жетдир анга, нечик омакды,
Херарданы бек терк унутдуруп,
Халсыз суйгенинги унукдуруп.
Сезсюз – ересине акбыл токмакды!
Унутханым эсге тюшдю, атанг да
Ниет эте болур...

Люсиндо

Ол не ниет?

Эрнандо

Нек сагындым, тюзюн да ким билед?..
Умут эте, кезюн ары атады,
Белисаны алып кыйса керекди...

Люсиндо

Къартлыгында атам катын алып?

Эрнандо

Къарачы бу кызгъа да, кел салып,
Бели-саны жангы чакъган терекди!

Люсиндо

Херарданы танымайса менича,
Кезлерими къармайды ачыуум,
Керюнмейди бир зат да хычыуун.

Эрнандо

Хо, бир къара, ма буду бу – Фениса.

Люсиндо

Ачыу-чочуу кезлерими къармайды,
Хар бир затны гурушхалыкъ бийлеп.

Фениса

(бир жанына)

Хорлар оспарлыкны кюн билип, –
Аллах болушургъа айтып къарайды, –
Жаулукъчукну тюшюрейим да, билмей,
Люсиндо уа жерден алып берир.
Илячин кезю суймекликни керюр,
Жюрегими сезип, тезмез ийилмей.
Кезлериме кезю бир илинсин да,
Кюзгюледе керюр суйгеними!

Эрнандо

Жаратмайма сени сюргенинги,
Жарык кезлю излер туюлсе сен да.

Белиса

Кел, жаным, кел юйге, неге кырайбыз?
Бизде жумушчукла да, иш да бар.

Эрнандо

Бели былай иничгени ким табар?
Келе турадыла, кыурлай кыалабыз!

Фениса, жанлары бла озуп бара,
кыол жаулугун туюшореди.

Люсиндо

Субай мелек!.. Кермем сейир туюшде да.

Эрнандо

Жаулукчугун этип барады тас!

Люсиндо

(Эрнардогъа)

Жап ауузну! Кыычырма, ай начас!

(Фенисагъа)

Сеньора! Жаулукчук сенден туюшгенди!

(жаулукчу жерден алады)

Фениса

Сеньор? Сен нек тохтатдын? Не керекди?

Люсиндо

Жаулукчугунг туюшген эди былай.

Фениса

Жангылмайса?

Люсиндо

Хоу бир да, бек алай!

Фениса

Салган жерим...

*(огъары кийимин желпегей этеди да,
бетин жапхан ауну артха атады)*

Люсиндо
(бир жанына)
Ёресине мөлекди!

Фениса
Мында уа жокъ.

Белиса
Фениса, ненг къалгъанды?!

Фениса
Жаулукъ!

Белиса
Кимниди?

Фениса
Билмейме... Женгил...
Жан-жанымда бир жокълайым... Женгим...
Мында да жокъ, ары да къарагъанма...
Сейирди. Тапмайма. Не сейирликди!

Эрнандо
Аман кёз тиймесин кёзлерине,
Асылына, акбыл сёзлерине.
Сеньор муну ючюн жанын берликди.

Фениса
Тоба да жокъду, бошду бу хуржун да.

Белиса
Мычыма! Кел!

Фениса
Бусагъатдан жетдим.
Мында да жокъ.

Белиса
Озаса, къыз, чекден!

Фениса
Табылмайды. Мында да жокъ.

Белиса
Булжума.

Фениса

Накыш а бармыды анда?

Люсиндо

Хау, барды.

Фениса

Кызыл гюлчюк?

Люсиндо

Кызылды, кып-кызыл.

Къара кесинг.

Белиса.

Мени оспар кызым

Неле жаншайды да, бу не хапарды?

Фениса

Киши заты болуп, манга жетерми?

Сеньор, биреунюкю болурму мал?

Люсиндо

Сениди жаулукъчукъ, тартынмай ал.

Фениса

Кёлюм бла, сеньор, ыспас этеме.

Жаулугъуму мюйюшюнде белгиди

Сыйлы минчакъчыгы.

Люсиндо

Жаухар минчакъ.

Фениса

Сеньор...

Белиса

Тынармыса, желбаш жаншакъ!

Люсиндо

Жерден ёрге алгынчы да билгенме...

(Фениса жаулукъну алады)

Белиса

Биз барайыкъ, сеньор, айып да этме.

Атла бери! Женгил сёзюнг – ауур.

Алай жарамайды!

Фениса

(бир жаньына)

Сыйлы Амур,
Бизни чанчханча, ат садакъ, аяп а кетме!
(Кетип тебирейди да, ызына къайтады)

Эрнандо

Муну къоюп, бирсилеге къарама!

Люсиндо

Сокъур этди Херарда таш атып.

Фениса

Сеньор! Сеньор!

Люсиндо

Сакълайма, сир къатып!

Фениса

Мен бир затны унутханлай барама!
Акъылымы гурушхалыкъ бийлейди:
Мени да болмайын бу къол жаулукъ,
Манга келтирмесин душман жаулукъ.
Айхай, сеньор, аны да ким биледи?..
Бир сезгенинг, эшитгенинг болса уа...
Бу къол жаулукъ дейме, менден угъай,
Башха къыздан тюшген эсе былай...
Байлыкъ болмаз манга, менде къалса да.
Хапар соргъан болса, жолну юйрет да,
Кеси табар юйюбюзню мында,
Көгет тереклени орамында.
Къоншулукъда...

Люсиндо

Аны бир айтчы энтга.

Фениса

Къоншулукъда жашайды капитан.
Алайчыкъны унутмасанг...

Люсиндо

Сеньора,
Аны жашыма мен!

Фениса

(бир жанына)

Билеме! Сора
Хазырды мен санга кыургъан кыапхан!

Белиса

Билилмайма кылыгынгы, Фениса!

Фениса

Капитанны узакъ кетген жашы
Келген кереме.

Белиса

Ах, такай башынг!
Былай атла!

Фениса

(бир жанына)

Оспарлыкны билirse!

Экиси да кетедиле.

V КЁРЮНЮУ

Люсиндо, Эрнандо.

Эрнандо

Хы-ы.

Люсиндо

Асыл сюйдюмлюгюн кереме.
Ётген-сетген кыызга кирмез жаным.
Ёртен отну ортасында жандым
Херарда жандыргъан отда кюеме.
Къанда ачы ачыу кыозгалыууду,
Бир байтамал учхалауукъ жолу,
Бу кеплени жашауларын жойду,
Кыучакъ кыурлай кыалгъанланы уууду.
Жандыракёз кимге да кыанкылдайды,
Сенден юркюп кетер да, тил тутар...
Санынг тышер, болур дунянг да тар,
Жюрегинги ыспассызлыкъ талайды.
Келюм кюсемей, бош безирегенме,
Ассы сатхычлыгынг кесинг кёрдюнг,

Аны ючюнмю тюрленди кёлюм.
Киндигиме дери эзирегенме.

Эрнандо

Аны кибиклени кёпле суюдиле,
Чибин басынганлай чийсил этге,
Чырпыланы теренине элте,
Артда, чыгып, ныгышлада сөгедиле.
Элге айып кьондурмазлыкь кьызла уа
Турадыла юйлерине кирип,
Тентиретир сёзге салып кирит,
Эр кишиге кьарамазла кьызармай.
Кьайсы жашха-хайнухбашха керекди
Айталмай тургъан чынтты сёзюн,
Ачалмай тургъан чолпан кёзюн,
Кьаялагъа ёрлеп ёсген терек да?
Жюйюсханым, кьоймазса сен айтдырмай,
Сюрюу-сюрюу болуп келген кьонакь
Сюйгенчигинг бла тургъанлай, ойнап,
Жюрекчигинг чыдармы да атылмай?

Люсиндо

Секиртмеле бла бир булжуй турсакь да,
Бир кезиуге нёгерликге санап,
Башын ёрге тутханладан сайлап,
Сыйын тёппебизден тюшюрмей, сакьбыз.

Эрнандо

Сюймекликни дыгаласы чексизди,
Дуэль – магъанасыз атыш-тутуш,
Дертге чыгып жоюлгъаны жаш-кьуш,
Сабырлыкьдан, эслиликден ёксюздю,
Башда акьыл тохташдыргъан жашауду.

Люсиндо

Ох-ох, мени кьайгъым туююлдю ол!

Эрнандо

Охо-охо, бу кьыз кьауум, сеньор,
Башхалыгъы чырт болмайын ушайды
Маймул сюрюуюне. Анда мартышка
Бутакьладан бутакьлагъа учар,
Бирде, жухун чюйре этип, кьачар,
Масхарагъан кибики жашны, кьартны иш да.
Эслегенлей а кишини кьазыкь бла,

Бусагъатдан къашып башлар этин,
Бюрчелерин тутар, эзер битин,
Эсде болмаз кибик андан жазыкъ да;
Сиркиулюгюн шошчукъ къолгъа алады,
Адет маймуладан чыкъгъан кибик,
«Адеп» деген мында чакъгъан кибик,
«Секиртмелик» деген къайда къалады!
Тиширыу да ол маймулгъа ушайды:
Сакъал-мыйыкъ ура келген жашны
Сылхыр этип къояр танкы башын,
Тиши батмаз кишилеге жууашды.
Ыргъагъына сени тутду Херарда,
Къарыу а аз, тартып чыгъарыргъа.
Къылны бошлап, къойгъанды арыргъа,
Ырмах этсе, тартып алыр, хорлар да.

Люсиндо

Да не этейим, не?

Эрнандо

Дарман билеме,
Ташны ташха урсанг, жилтин этер.

Люсиндо

Таша тилинг, Тейри, жикден ётер!

Эрнандо

Дарман а ол: кыыз кёп, таныш бири бла.

Люсиндо

Ол алыкъа бир болмачы хапарды.

Эрнандо

Сени къогъузтургъа амал тапды,
Сюйдюралып кесин, алай къапды.
Ол жашыртын къапхан ачыр хатады.
– Сюймекликни чомачасы чыбыкъды, –
Дегенди оюнчу-чамчы киши, –
Даражаны тутуу – къылны иши,
Сыйын табар къаты тутхан, чыныкъмай.
Чыбыкъ а не? Жипиледе къамишди!
Жел къакъгъанчыкъ аны къалтырата,
Жохар сууда кесин жылтырата,
Чыкъды душман болуп санга эришди!
Ма ол, налат боллукъ, къамиш чыбыкъ бла

Тутар умут этеди бохчангы,
Тай-тай, суууртханда да ахчаны,
Мени бийим, аны бла да чыныкъмай,
Ахырзаман оюнланы кюсейди!..
Эрттегили акъылманны сёзюн
Эсгертейим санга, тапсанг тёзюм:
Айхай да, суймеклик окъа кишенди,
Губу эшген чычхан аугъа ушайды,
Ууакъ затха тузакъды – сау кетмез,
Уллу жаныуарынг а сан этмез.
Гыр-гыр этеме мен, сейир жашауду,
Къулунг акъыл берген сёзле айтханды...
Айып тюйюлмюдю санга, айып?!

Люсиндо

Ай, бир тохта, айталмайма айтып,
Къолдан келмез суймекликге батханма.
Ма ол чычхан аугъа тюшген чибинме,
Херардагъа суймекликден.

Эрнандо

Чибин!

Люсиндо

Хауам тохтай, кюе-жана ичим,
Марап жутдум ыргъакъ, тутду жибермей.
Къайда болур Херарда, ким биледи?
Кёкге чыкъса да, табайыкъ аны.
Кёзлериме чапды къайнар къаным.
Къымылдайыкъ!

Эрнандо

Айхай да! Жер тебеди.

Люсиндо

Кетдик, излей тегерекде! Тур сен да.

Эрнандо

Керексизге болурму чабышыу?

Люсиндо

Келмез манга мындан уллу бушуу,
Кеси жаназыма кесим турсам да.

Экиси да кетедиле.

VI КЁРЮНЮУ

Белисаны юйюнде отоу.

Белиса, Фениса.

Белиса

Сени жангы мантилиянг кыайдады?

Фениса

Кыайда боллукьду да? Такьдым ары.

Белиса

Кьолгъа тутдур, бери чапдыр аны.

Фениса

Сейирсинеме! Не тюрлю кыаугъады?
Субхан Аллах! Мени неге тергейсе?
Нек кыыйналды манга сени жанынг?

Белиса

Сокьур туююлме мен! Иги жалын!
Не мен телиме, не да сен эслисе,
Кирит салып тыймаммы да кыадау бла!
Билген Аллахды, мен алай этсем,
Баям, уллу кыайгъым боллукьду сел.

Фениса

Керти айтсакъ, сен терс кыыйнайса дау бла,
Жалгъан даудан мажал болур кирит да.
Хазырма мен.

Белиса

Жаншама!

Фениса

Бир Аллах!
Халаллыгъым кимге этди палах?
Жарлы менден кимге да не керекди?

Белиса

Билир борчунг кыызгъа керек адепди,
Аякъ басхан жерни кёрюп атла.

Фениса

Алай атлайдыла гым-гым кыартла.

Белиса

Бу сен билген кьайдан келген адетди?!

Фениса

Керексизге жаныгъанлай кишен бла,
Неге ушайды бу урушханынг?
Намысыма сала гурушханы,
Кергенмисе этген-сетген киши бла?
Не, огъесе, биреу келип, кез кьакъмай,
Къарап тура болур тереземе,
Къалсам кесим, кюле телисине?
Намысыма анам анданмы сакъды?
Килисада биреу кезюн кьысдымы?
Биреу, жанлай келип, берди белги,
Бирси аны эслеп жайды элге,
Кюлкюлюкге къалгъаныма кьыздынгмы?
Манга хар ким кьагъыт ие болурму?
Жууап жаза кесим да хар кимге,
Жубанганлай турама хар кюнде?
Манга сенден башха ие болурму?
Сен алмагъан чындай-чурукъ кийдимми,
Не бир таракъ, кьулагъымда сыргъа,
Не бир башха тюрлю омакъ саугъа?
Сыйлы башынг сыйсыз болуп кюйдюнгмю?

Белиса

Башыбыздан къарап тургъан кереди,
Бешишликден сакълар бизни Тейри.

Фениса

Баям, тюйюлдю да кьызынг тели?

Белиса

Баласына акъыл берген тереди:
Айтханларынг келишсинле ишинг бла,
Жюрюшюнгю сакъла бусагъатдан,
Жарлы юйюбюзге босагъадан
Аман чурум бла атламаз киши да.

Фениса

(бир жанына)

Айхай, тепген кьызны тыярмы эл да?!

Белиса

Къалай дединг?

Фениса

Бош-бош. Тюз сен айтхан.
Къолай сёзню аякъ тюпге атмам;
Алай, тюзюн бир айт кесинг да энди,
Мени кибик заманынгы жашырмай!

Белиса

Уялчакъдан, кётюрмегенме баш,
Узакъ къарап да кёрмегенме жаш,
Минчакъ санай, бошха заман ашырмай.

Фениса

Минчакъ санаучунгу къайдан билгенди
Кёз кыйырынг бла кёрмеген улан?

Белиса

Кери тургъаныма саякъ уудан,
Манга эрни Тейри кеси бергенди.

Фениса

Эгешчигинг а жашыртын айтханды:
Кече сайын, аямайын кючюн,
Кёкню титиретди бир зат ючюн...

Белиса

Эрге барыр ючюн?

Фениса

Тангынг атханды,
Байрым кечеледе кёзюнг кысылмай,
Шыйых къартны бир тар хурасында,
Шыбырдауунг синге хунасына...
Барлыкъ эдинг эрге, элге кычырмай.

Белиса

Асто-о! Фениса! Ол дегенинг неди?
Жюрюй эдим хурасында къартха
Жюрегими салып тарийкъатха.
Асылынгы жоюп кьойгъан а эрди.

Фениса

Тейри кёкден ийген эринг къайдады?
Нек юркютдюнг, къайдан чыкъды хата?

Белиса

Налат болсун анга! Сени атанг
Толу юйюбюзню чачып кьойгъанды.
«Кёкден тюшген», кьахмеледен бир тоймай,
Досларына битеу мюлкню ташып,
Тап, кьоймады кьолгъа алыр кьашыкь.
Кёзден, кёлден да кетергенме, кьоймай.

Фениса

Къабакъ эшикни ким келип тюеди?

Белиса

Къарачы бир, эртте атханды танг.

Фениса, чабып, терезени
чалдишинден къарайды.

Къонакъмыды?

Фениса

Бернардо капитан.

Белиса

Къартлыгъында, харип, ичи кюеди.

Фениса

Тюйюлдю къарт. Ичи да нек кюеди?

Белиса

Къоншулукъда ычхындыргъан сёзден
Хазнамыды тул къатыннга сезген –
Тобады, ол мени эртте сюеди.
Кеси келеди, келечи жибермей.
Башлар андан-мындан, узакъладан,
Бир мыстысыз-тузсуз ушакъладан.
Кесим да жибермем анга сёз бермей:
Тукъумуна – сёз жокъ, юйю-мюлкю да...
Киши туююлмюдю юйге темир тиреу?
Келе-келип масхарамаз биреу.

Фениса

Тилейме, кеч, тюрленнгенинг кюлкюдю.

Белиса

Боласа киндиксиз?!

Фениса

Санга кюлеме.
Эртте, мени тенгли заманында,
Эркек чибин кьонмаз эди санга.
Бусагьатда ол кезиуню кереме:
Умут юзалмайын, келюнг толады,
Озгьур туююлмюдю сени эсинг?
Ол келмесе, барлыкь эдинг кесинг –
Уялчакьгьа ушамайса, тобады.

Белиса

Акьыл тохташмайын багьа бичесе.
Сабыр тиширыугьа керекди эр.
Сен кыыз болсанг, ол аталыкь этер,
Ата таянчагьынг болса, бийчесе!

Фениса

Жарлы мени марлап-марап турлукьду?!

Белиса

Манга сени ючюн керекди эр.
Ма былайтын озсунчу кавалер –
Жетип, тутуп, боюн жигин бурлукьду.

Фениса

Алгьа мени берип кьойсанг боллукьду!
Эрим болур манга кимден да сакь.

Белиса

Эсли излей, болама кез-кьулакь,
Аллыбызны тыйып тургьан буйрукьду.

Фениса

Манга кьуйрукь булгьап кетер буйрукь да.

Белиса

Намысынга букьу да кьондурмаз.

Фениса

Намысымы эримча кьорумаз,
Ма ол сакьлар кьондурмайын букьу да.

Белиса

Капитанны жашы кьайтып келгенди,
Аны бла уа болурму жазыуунг?

Фениса

(бир жанына)

Аллах берген Люсиндо – жашауум!
Къоркъакъ жүрек, насыбынгдан элгенме.

VII КЁРЮНЮУ

Биягыла, капитан **Бернардо**,
Фульминато, энтта бир шапа.

Капитан

Къонакъча, къонакъбай хазыр туююлдю.
Сакълай-сакълай, кирип келдим уруп,
Сизден кечгинликге эте умут,
Къоншуду да сизни, мени юйюм да.
Арсарлыкъны кючден хорлап келеме:
Жаратмай, этсегиз да сиз айып,
Жумушуму билдирейим, айтып.

Белиса

(бир жанына)

Ай, бу мени суйген харип кёреме,
Жүрек тепген алдамайды азчыкъ да.

(Капитаннга)

Сеньор, жаныбызгъа тиерсе сен,
Сансыз кёрюп, бизни бырناق этсенг,
Жарыкъ юйюбюзде эшик ачыкъды.

(Фенисагъа)

Тёрге чыгъар капитанни, бош турма.
(Капитан жумушакъ шинтикге олтурады)

Капитан

(шاپалагъа)

Эркинсиз экигиз да.

Шапала кетедиле.

Белиса

(акъыртын, Фенисагъа)

Мен жарлы,
Этегиндеме ауарыкъ жарны...
Тергеп сёлеш, учуз сёзле къошдурма.
Къалайды тизгиним?

Фениса

Чекден ётгенди,
Былай жасанмадынг бир заманда.

Белиса

Бетим жарыкмыды?

Фениса

Кёз кьамата!

Белиса

Къашым-кёзюм?

Фениса

Ёресине ёртенди,
Килисагъа барып намаз этерча.

Белиса

Къуруп кетгин, бетинг – къара!
Къууанмай этесе масхара!

Фениса

(бир жанына)

Кёзбаулугъу – юч-тёрт эрге жетерча!
Муну ашагъаны бушто бла какды,
Чайнап жутар кибик тиши жокъдан,
Чёплеу кюсемей турса эди жукълап,
Менден эсе, терезеге бу сакъды!

Белиса

Солуу алалмайма... Кетип бетим да!..
Келтир бояуланы... Чапдырчы терк!

Фениса

Керек тюйюлдюле.

Белиса

Тюйюлдю нек?

Фениса

Сюйген жашынг теке кьалкыу этеди.

Белиса

Да бу уурт кызартыучунг кьайдады?
Табалмайма... бу думп болгъанды... Тас...

Фениса

Тоба, санга бояу керек болмаз.
Дебер капитанны кьаны кьайнайды.

Хурмет этип киргенинлей салам бла,
Уялгъандан, жунчугъандан кызып,
Уууртларынг жанадыла кызыл.

Белиса

(капитаннга)

Хайыр хапарынга кыулакъ салама.
(олтурады)

Капитан

Къоншулукъну хайырындан, сеньора,
Илингенлей турады да кёзюм,
Игиликге болсун ичги сёзюм,
Хазна кетмем ниетинги бир сормай.
Тиширыуну жүрюшюнден танырса:
Жылтырагъан кибик сары алтын,
Жанынг бла озса – субай къатын,
Тиш аурууунг кетип, солуу алырса.
Ариулукъгъа хорлатмайды хатер да:
Жаш-кыушланы угъай, къартны-кыуртну
Жюрегинде оту къарны-кыуртну,
Айхай, эриталыр, кючю жетер да.
Кыысха сёзюм, иги умут алдады:
Жашауума керти нёгер керек,
Жашнайды алыкъа ётгюр жюрек,
Къартха намыс берген кёлно алдайды.
Жашау деген кызыкъ алып тюйгенди:
Испания ючюн аямай жан,
Ийилмедим тебингенде ажал;
Жашлыкъ деген жортуулда кюйгенди.
Къайсы бирин айтып, къайсын кыоярса?
Заранына кюсемейин тырман,
Заман накыш салды тырмыладан.
Кыундуз чачны да чиммакыгъа боярча
Тюйюлме къарт, жангыз алтмыш бир жылды.
Мында туууп, тентиредим узакъ;
Мадрид, сакълай-сакълай, керди кыучакъ,
Тауусулуп кенгде ашар гыржын да.
Чыгып кетип не жерлени кёргенме:
Жуталмайын тенгиз, тыялмай тау.
Жарлы жаным нечик кыалгъанды сау?!
Чыбыкылыкъдан озсанг келир тергеу да:
Тутуругу юйню менича эрди,
Кюбюр – толу, тозурамаз мюлкю.
Кёреме жаш-кыушну, кыыса кюлкю,

Тутсам, кьочхар мюйюзюнлей бюгерме.
Тапханымы айырмай ашайма,
Бир заманда бёлунмейди жукьум,
Билялмайма ауруйду деп жугьум,
Тарпан тайгьа минерикге ушайма!
Ауруп да не затым ауруп! Жангыз бир кюн да
Кесекледен тунчукьмады бурунум;
Кесим сермешлеге ёшюн урдум –
Ала кьаным кьазауатда бюркгенди.
Жетген жашым тенглеринден эслиди,
Асыл-намыс анда туююлдю кем;
Аскерине кете, турлукьду кенг,
Жаны-тини, манга ушаш, аскерди.
– Акьыл, – дейле – жашда туююл, башдады.

Фениса

(бир жанына)

Кёз кыйырым бла бир кёрсем эди!

Капитан

Кёзюнг кыйып кызыны берсенг эди...
Ариу халы бирсиледен башхады.
Келген ырысхыгьа сырпын бла, окь бла
Манга жетдирмейин оноу этер;
Мени жылларыма этсе хатер,
Келинликге башха сылтау да жокьду.
Сюймекликни чыхырына кирликди –
Эртте кюеме жүрегим кызып.

Белиса

Эрге хазырмыды гокка кызым?
Санга кесим угьай, кызым керекди?!

Капитан

Ыразылыкь берсенг, уллу насыпды,
Жети кёкге жетер бу чал төпшем!

Фениса

(бир жанына)

Жаханымде кёрдюммю жер тепген?..
Ырмах этген умут нечик пасыкьды!
Капитаннга тийишлиси анамды:
Бу кьарт сеньор сеньораны сюйюп,
Бизге аны тилей келген сунуп,
Кесим излей эдим оспар амал да –

Жашын... Люсиндону бийлер умут
Жагъын эди да, юзюлдю аман бла.

Белиса

Сеньор мени тилей келген сунама,
Уллу тура, гитче неге керек?

Капитан

Угъай, угъай...

Белиса

(бир жанына)

Кюйдю жарлы жүрек.
Сеньора, не кьалды кёлюнг сынамай?

(Фенисагъа)

Капитанны тасха сёзюн билесе,
Андан ары ишни кесинг терге.

Фениса

(бир жанына)

Анга сени берлик эдим эрге,
Кесинг да тишинги анга билейсе.
Умут эте адам улу жашайды...
Кёпню алдай-алдай баргъан – умут,
Кёкде аунай-аунай баргъан – булут,
Умут деген шайтан тюшге ушайды.

(акъыртын, Белисагъа)

Бу зат бизге келишмеген бир ишди,
Сени тилей келген сунуп турдум.

Белиса

Сеньор муратымы артха бурду,
Босагъамдан атлап кирген бедишди.

Фениса

(бир жанына)

Умутларым чачылдыла туманча...
Алай керек тюйюлмеди манга?

Белиса

Ачыу тийсе да, не этгин анга?
Уллу Аллах буюрмады тутарча –
Бир насыбым учуп кетди жаным бла.
Табу, санга айтыр ана борчум –
Табы кьалай эсе, алай болсун,
Бу айтханнга сагъыш да эт, жангылма.

Тауда буудан кьолда кьоян ахшыды,
Тилей келгенди капитан сени.

Фениса

Айта болурса сен бир зат сезип,
Арт этегин алгъа кьаплап жибермей.
Бюрче да секирмез сени кьатынг бла,
Жанынг-тининг – байлыкь, ахча-бочха,
Жангыз кызынг да сатылыр борчха,
Бир Аллахынг, жерден чыкьгъан алтынды!
Келишейим анам этген оноу бла,
Сен айтхандан кызынг турмаз артха,
– Секир, – десенг – секирейим отха.
Керексизге жангылмайды сеньора,
Айтханынга бир кесекчик сабырма...
Аз болмай, болмай кеп, отуз кюнден
Анга барлыкьма мен, ойнай-кюле,
Ары дери бу жумушну сагьынма.

Белиса

Онглу ишни кесим тапчыкь этерме.
(Капитаннга жанлайды)

Фениса

(бир жанына)

Эл бедешлик болмам, Аллах хакьына,
Эсге тюшгенди бир аман акьыл.
Оспарлыгьым бла муратха жетерме,
Бу ниетим ажащдырмаз жолумду:
Люсиндону жыртар сюймеклигим,
Илячин кибик ачар суюеклерин,
Бир кюнчюкню турмам анга жолукьмай!
Келе-кете, бу кьарт кесин жалгьар да,
Атасыны жолун жашы ызлар.

Капитан бла **Белиса** ушакь этедиле.

Капитан

Ахыр сёзюн алып келдинг кыздан,
Кеп сакьлатхан насып кекден жаугьанды.
Сюйген заманына боюн салама.
Бир ай деген эсе, бир ай десин,
Бир кесекчик селешейим кесим.

Фениса

(бир жаньына)

Салгъанма боюнуму боюнсаха да.
Насып тюлкую эсе, мен кьуйругъума!

Капитан

Жашырмайма чексиз кьууанчымы,
Жюрексинип жайдынг кьулачынгы,
Ниет Кёкню, Жерни да буйругъуду.
Татлы балам, сен чий алтын жюжексе:
Тауушчугъунг, чырайчыгъынг – омакъ,
Терен тергеулюгюнг – акъыл токъмакъ,
Табанынгдан ёресине жюрексе!!
Сюйюнчюлюк берир кибик хапарды!
Таудан эннген эрттен аязында
Тутуп турлукъма кьол аязымда –
Сюймекликге кьуллукъ а не хатады?
Уллу Аллах, саулугъуму кьызгъанма.
Бу сен кёрген, бу чиммакъ акъ сакъал
Бир сер сёзден, аман кёзден сакълар;
Уллайгъанда, жетген жашлай кьызгъанма!
Эрип кетгенди кьар, бу жабалакъды:
Жазда бутакъланы жасамаса,
Жюрегингде нюзюр жашамаса,
Эшигими кьартлыкъ да жабарыкъды.
Кишисине кьанат берген кьатынды:
Алгъын тюгюм кетип, чыкъды кюмюш –
Алайды жашаудан келген юлюш –
Кемчиликни толтурайым алтын бла.

Фениса

Ётгюрлюгюнг кёкге жетген бийиксе,
Кесим да чал боллукъ кюнню сыйлап,
Кишилике сени алдым сайлап,
Ётсюз жашдан, батыр наным, бийимсе!
Монглу сёзюм кёрюнмесин кёзбауча.

Капитан

«Наным» – дединг! Керти алаймыды?

Фениса

Намыс этген тобукъ аяймыды?
Мени сартын, жашарбыз бал бла жауча!

Капитан

Тилейме кечгинлик! Тейри шагъатды,
Болсам Фландрияда, мында угъай,
Битеу къалгъан жашауумда саулай
Той этмейин турмаз эдим сагъат да!
Атыш-тутуш къурар эдим анда уа!
Бусагъатдан мен жазайым къагъыт:
Буюрсала, аны кёрюп къабыл,
Атлы турнир кёрюрсе сен мында да!

Фениса

Угъай! Бизге турнир керек туююлдю,
Неге керекди зырафлыкъ бизге?

Капитан

Накъут-налмас жауду юйюбюзге,
Уста кызыны бир къайгысы – юйюдю.
Жалчынгма, келгенни артха бурурча.

Фениса

Бир айтырым да бар эди санга...

Капитан

Бирни жауунг айтсын, кёпню сана.

Фениса

Жаша жюз жыл, Тейри сыйлап турурча!
Сеньор, сизге бир жаш къонакъ, идальго,
Келиучюсюн эслейме бир бирде.
Ким болгъанын кёп болмайын билдим,
Сени жашынг кёреме ол Люсиндо.
Эсли улан... анам айтды... жашынгды...
Бизни бирге тюбешдирди къадар,
Башыбызгъа этер ючюн мадар –
Эрим болсанг, айтыр эдим жашырмай...

Капитан

Татлы тилинг жүрегиме жетеди!
Чууакъ кюннге ушаш нюрлю бетинг
Чал чачымы къарын да эритир!

Фениса

Тулпар жашынг накъырдала этеди.
Атасына ушамагъан озгъурду.

Капитан

Мени жашым?

Фениса

Болса эди сабыр,
Муну санга жетдирмейин чабып,
Амал этер эдим, чекден оздурмай...
Келбет анам намысыма кьатыды.

Капитан

Жашыммы?

Фениса

Хау. Онгдан-солдан кьаггып,
Жибериучюдю хар кюнден кьаггыт;
Келечиси ётген-сётген кьатынды.
Жазгъанында хар бир сёзю да окъду,
Секиртмеден этген кибик умут.

Капитан

Сен кеч аны, телилигин унут,
Жашауунгда мындан ары ол жокъду!

Фениса

Къалай-алай десенг да, ол жашынгды –
Аны ючюн, сеньор, тилейме мен –
Ачыуунгу кёзге тиреме сен,
Къанынг къайнай, жашны ташдан ашырма.
Айтырса тап, сенде акъыл теренди.

Капитан

Болсун алай, кёкден тюшген алтын!
Белиса, мен Фенисагъа айтдым –
Ахыр кюннге дери жашарма энди
Эркетир ючюн аны. Къууанч бла
Келе-келе турурма мен бери,
Кёкден тюшгенчигим, кёз-къаш бере.

Белиса

Эркетесин Тейри.

Капитан кетеди.

VIII КЁРЮНЮУ

Белиса, Фениса.

Белиса

Ишни кьурарча
Насып бизге Сыйлы Аллах бергенди!

Фениса

Болдунгму ыразы?

Белиса

Айхай да!

Фениса

Нек?
Баям, кёлюнг кьалгъанды бир кесек.

Белиса

Нечик?

Фениса

Тёшегине кирлик эдинг элгенмей.

Белиса

Жилян тилли!

Фениса

(бир жанына)

Да ма, наным Люсиндо,
Башынг бир кесекчик ишлей эсе,
Бу мен тырнаялгъан жолну эслеп,
Жангытындан манга тюберсе энди
Мадрид шахардагы жашха ушарча!

орам

IX КЁРЮНЮУ

Люсиндо, Эрнандо.

Люсиндо

Херардагъа кьонакъды, кёп чыдар,
Харам затны сюйреп бери чыгъар!

Эрнандо

Мынга кьанат битмез, гьаршха учарча.
Патчах, чыгъып, кьолубузну тутарча
Турабыз, ит сюек сакълагъанлай...
Тейри, тола болур саппа-сау ай,
Файда уа жокъ, биз бу ишни кьурарча.
Табанлагъан Херардагъа жалынмай...
Гаккыбашха жалыннгадан эсе,
Галерада болур эдим жесир!

Люсиндо

Тамагъыма тыгъылгъанлай жаным да,
Чексиз зарлыкъ кьутуртханлай турлукъду,
Бугъоу бла байланып кьалагъына,
Барса жауум аны кьайыгъында...
Чартлап чыгъар кибик жюрек урлукъду!
Эрнандо, не этерме? Терилгенме
Тили татлы огъурсузгъа,
Тиним тартхан обур кьызгъа.
Эуюл ¹ арууу тиеди телиге да.

Эрнандо

Сюймекликни ёртен оту кючлюдю,
Къабыныучуду ол бирси жюрек...
Къалай сейирди: ызындан жюрюп,
Салауатла салып тургъан ючюн а –
Бырнак болгъанма мен да, сен кесинг да.

Люсиндо

Мындадыла. Тюз биз тергегенлей.
Майна Херарда да терезеде!

Юйню эшигинден **Дористео** бла **Финардо** чыгъадыла.
Терезеде **Херарда** кёрюнеди.

Х КЁРЮНЮУ

Биягъыла, **Херарда**, **Дористео**, **Финардо**.

Херарда

(бир жанына)

Былайланы ызлайды да Люсиндо!

¹ Эуюл – тутхан ишинде арсарсыз.

Эрнандо

Сеньор, да бу кимни сюйюп турады?

Люсиндо

Айтама да, мени этди тели!

Дористео

Айны нюрюн бюркген болур Тейри.

Финардо

Сюйдюмлюгю уа Мадридге туурады.

Дористео

Аны кёрген къалай къалыр къууанмай!

Финардо

Тюйюлмюдю Люсиндо?

Дористео

Олду, ол.

Финардо

Тюйюшюрге кичий болурму кьол?

Дористео

Аллын кёзю кёрмез кибик къууарма.
Ачырыгы келип, кетмез тюйюлмей.

Херарда

(бир жанына)

Кьутурчу энди сен, азирейли!
Кьутултмазгъа азчыкъ безирейим.
Ачыу-чочуу ючюн ёллюк тюйюлдю.
Сеньор!

Люсиндо

Эшитилди бир зат айтханча!
Сёзюнгмю бар эди сени манга?

Херарда

Угъай-угъай!

Дористео

Мангамы?

Херарда

Хау. Санга!
Узайма да, сен берлакыгъа атлачы.

Люсиндо

Эрнандо, эшитдингми сен?

Эрнандо

Бешишди!

Люсиндо

Херардагъа керекди тап сылтау,
Хыйла кёзлерине къапларча ау,
Эсибизде башха тюрлю бир ишди.
Ишге уа не тюрлю сылтау этербиз,
Къоярча жюрегин эки жарып?!

Херарда

Къалай дейсе? Биз, Прадогъа барып,
Ингирликде ары-бери ётербиз.

Дористео

Мени чакыргъанынг чексиз байлыкъды.
Бара туруп бери да къайтайым.

Херарда

Бек къууанырма, бурмай айтайым.

Люсиндо

Маймул бла Прадо майданнга барлыкъды!

Эрнандо

Сеньор, кетдик! Кетдик мындан, мычымай!
Муну ызын ызлай салгъанса жол.
Магъанасы уа жокъду, чыртда жокъ!
Сеньор, кетдик!

Люсиндо

Тохтачы бир, кыгчырма!

Дористео

Сеньора, не айтаса, не этеме,
Андан сора уа бармыды сёзюнг?

Херарда

Ашыкъма сен. Керекди да тёзюм?

Дористео
Сау кьал, Херарда!

Финардо
Мен да терк жетерме.

Херарда
Сакълап, терезеден къарап турлукъма!

Дористео бла **Финардо** кетедиле.

XI КЁРЮНЮУ

Люсиндо, Эрнандо, Херарда терезеде.

Люсиндо
Алаймыды, сатхыч кызычык? Тохта,
Ауузчугъунг кюер ёлюр отда,
Сокъур сюймекликде чакъгъан урлукъду.
Мыйынг къайнар, сууукълугъунг кетер да,
Ачыуунгдан сюерсе сен мени!

Эрнандо
Айтханларынг тутадыла нени?

Люсиндо
Мен бу ингирликде ары жетерме,
Бир кюнтиймез бла Прадода булжурма:
Хур кызычыгъым сюймеклигин айтып,
Херарданы алырма мен сатып.

Эрнандо
Бир кюнтиймез а кимди?

Люсиндо
Жокъ бир жукъ да...

Эрнандо
Къайдады аллай кызы – намыс бла, сый бла?

Люсиндо
Алтын токъмакъ кызым боллукъса сен.

Эрнандо
Алмостуну тюклю кызыма мен!
Къызбай болмам. Унамайма.

Люсиндо

Жарсыйма.

Эрнандо

Сеньор!

Люсиндо

Тюйюлдю кызыбайлыкь. Хатерди!

Эрнандо

Тели сайын бирер сауут-саба –
Тарт-соз эте, жетдирирле табан.

Люсиндо

Сен кёз кыакьгынчы кыатынга жетерме.
Тохта, Эрнандо! Не да байтамалды!
Былай соруп эринлерин бир кыыс:
Бери озуп кёргенмиди бир кыыз?

Эрнандо

Тутханса энди, алапат амалды!
Сени таза жүрегинги билеме.
Жалындырыр умут эте болур,
Жилятмай кыоймам, ачы улур.
Сеньора!

Херарда

Сенмисе, Эрнандо?

Эрнандо

Менме.

Херарда

Кюсемейме. Заман да жокьду.

Эрнандо

Кетме!

Херарда

Бездирмей айтырса теркирек.

Эрнандо

Былай бери учду бир гёбелек...
Кюнтизмезчик... Мёлек... айып да этме...
Баям, былайлада кыонады. Ия?..

Сен айтмасанг аны тургъан жерин,
Сеньорума чабыр болур терим...
Балдан татлыды донья Стефания.
Этегинден тутханлайын келгенме,
Санга къарайма деп, этгенме тас.

Херарда

Сылхырына тая кетгенди баш!
Экигизден да хыйлачы кѳргенме.
Алдаялырмысыз мени? Айхай да,
Къайда къурурсуз мен тюшер къапхан!

(Люсиндогъа)

Къыйынмыды насыбынгы тапхан.
Амалсыздан эте хахай-тухай да?
Бир бирибиз бла биз жарашайыкъмы?
Жау аллында болсанг да – сен батыр,
Жаулукъ къысханладан къоркъгъан мытыр,
Бир баппугъа жагъып, жау ашайыкъмы?
Узат кока! Жюрекчигинг къалайды?!
Дибилдирик тепгенине кѳре,
Доюн тюйюлдю! Кийирир кѳрге!
Уллу сюймеклигинг, улуй, къыйнайды!
Татлы суучукъ чапдырыгъыз! Ёледи!

Эрнандо

Болду-болду!

Херарда

Къалтырады терим!
Бир болмагъан кыызгъа эришдирип.
Терилтиулюк келечиге тѳреди!

Эрнандо

(Люсиндогъа)

Тай-тай, бу шайтанчыкъ тилин къабарча,
Керек эди бизге бир назмучу;
Кепден чыкыгъан сѳзю эте учуз,
Титиретир масхараны табарча!
Буйрукъ берсенг, кече былай жатарма,
Къабанча хурулдай, итлей юре,
Къаугъа салырма бу антсыз юйге,
Бютюнда къоркъута, ушкок атарма,
Жукъламай миллет танга чыгъарча,
Ма былайда оюн къурурма тап!
Мени сартын...

Люсиндо

Бу ауузну бир жап!

(Херардагъа)

Тохта, алай тохта, татлы жаным!

Төгереке болмаз менден жарлы!

Умут юздюрме сен, былай кемирме!

Эрнандо

Къайдады Стефаниябыз, къайдады?

Люсиндо

Тынарменг, хайыуан?

Эрнандо

Угъай! Къызны

Тюз былайда ажашдырдыкъ ызын.

Люсиндо

Къыйнайды жүрегим! Къаным къайнайды!

Эрнандо

Атанг келеди!

Люсиндо

Аллах, Сен сакъларса!

XII КЁРЮНЮУ

Люсиндо, Эрнандо, капитан.

Капитан

Излейме бюгюнлю, ахшы улан.

Люсиндо

Игиликге болсун жаным къурман.

Айып этер кезиучюкде тапханса,

Жунчупма бек, эсли кёзюнг кёреди.

Чымыртаны туурагъанлай – сёзю,

Чырайлыгъы – къаматалгъан кёзню.

Жетген жашха къызны суйген төреди,

Усу тутады бир бирледе ансы...

Кимде жокъду бир кемчилик? Бир айт!

Кенгде къалгъанды ол къыздан уят...

Капитан

Уят кенгде сенден кьалгъанды, антсыз!
Айры тилинг жилин уун жаяды!
Какалары ызлап озгъан жерге
Келишмезле сени кибик эрле!

Люсиндо

Андан-мындан аны-муну жыяды,
Сен кёп затны артдан-артха ойларса:
Какаларын махтап тургъан юйден
Кёп болмай да чыкыгъанды биреулен.

Капитан

Сылыкъ балам, атанг бла бош ойнайса!
Биреу туююлме мен санга, атангма!
Мени кьоюп кимни сюер да ол?

Люсиндо

Ма энди уа санга тапханды жол?

Капитан

Бир айтчы: неди кыыз сюймез хатам а?

Люсиндо

Се... сен...

Капитан

Тилкбау болгъанса, сёз айталмай!

Люсиндо

Жилигиме ётгендиле сёзле!
Жигитледен сени кибик жюзле
Секиртмени босагъасын малтайдыла.

Капитан

Ит юргенни аяз алып кетеди –
Ачыуунгдан айтаса аланы,
Алырча дерт табалмай амалны –
Иги жашым манга зарлыкъ этеди.
Сенден элгеннгенни кесим аллыкъма.

Люсиндо

Атам мени бичакъсызлай кесди,
Арта тергер жангылгъанын кеси...

Капитан

Субхан Аллах! Неден кьурлай кьаллыкьма?!

Люсиндо

Ёресине сыпдырылгъан жилянды...

Капитан

(бир жанына)

«Жауунг жастыгъынгдан чыгъар» – деген,
Жашауунда болур эди кёрген...

Ёресине садакь атар жыяды!

Къартлыгъымы кьозгъаялгъан жанымды,
Боркь-боркь эте кьайнайды да кьаным!

Кетеди.

XIII КЁРЮНЮУ

Люсиндо, Эрнандо.

Эрнандо

Берне – хазыр! Хазырмыды кьалым?

Люсиндо

Къазан кьарады, кьап-кьара жалынды!
Эй-хей! Херарда! Чыкь бери!

Эрнандо

Уялтма.

Люсиндо

Бери бир чыкьчы, сен бетсиз обур!

Эрнандо

Былай бек кьакьма-кьакь! Да неди бу?

XIV КЁРЮНЮУ

Люсиндо, Эрнандо, Херарда.

Херарда

Элгендирдинг! Эшиклени ууатма!

Люсиндо

Мени, жаным саулай, жерге кѐмесе!
Къалай соялмайма да мен сени?

Херарда

Къама да – къолунгда? Бу не сейир?

Люсиндо

Ма энтта да кѐзбау эте кюлесе!
Бергенсе сѐз бирлеширге атам бла.

Херарда

А-ха! Кесингсе сен хыйла къапчыкъ!
Алгъа бу Стефания... Ол къанчыкъ...
Болсун атанг! Кимни къошарса тамбла?
Ийне кѐзден тюелени ѳтдюрме.

Люсиндо

О, нек жокъду менде къарыу-мадар,
Ойнай-ойнай болур кибик мурдар?
Иги тѐземе мен сени ѳлтюрмей!
Бусагъатда бизге атам айтханды:
Акъыл этесе болургъа келин,
Атанг тенгли бир кишиге келип.

Херарда

Баям, атанг арпа ушкок атханды!
Танымайма мен чырт. Къайда кѐргенме?
Ушакъ этер ючюн айтаса дау,
Ушагъыулу тюйюлдю бу сылтау!

Эрнандо

Такъгъан тентек телилеге тергеме!
Къулагъыбыз эшитгеннге ѳчешме!

Херарда

Къычырма сен, тауушунгу аз эт.

Эрнандо

Къычырмай а! Жаратмаймыса? Нек?
Къоркъакъ хыйлача шыбырдап кюрешмей,
Шатыкды кертини тили, ачыкъды.

Херарда

Аман жаншайды къул! Аууз жапсын!

Люсиндо

Андан осал айтхан тилин кѡапсын,
Шургу этдиралгъан тилинг ачыды,
Къайда тутдунг муну былай таларча...

Херарда

Айып тѡйюлмюдю!? Сени атанг...

Люсиндо

Айбатлыгъынг жаннет нюрюн ата,
Къырпакъ чачын бармакъларынг тарарча?

Херарда

Эркегырыу тѡйюлмюдю мѡлек?!
Эркеленир ючюн тырман керек,
Тюрлю-мюрлю чурумлары да хакъды.
Гурушхалыкъ магъанасыз шургуду.
Жагъылмайма да бал бла жау кибик,
Жетеди ол санга ажал кибик.
Гынттынг а къар хапу кибик ургуду,
Айтырынгы сенден алгъа билеме.
Хайыр келмез оюнладан санга,
Хата кѡрлюк оюмланы сана!

Люсиндо

Акъылымы мындан ары бийлеме!
Тишинг батды бауурумуну ашарча.
Кери кетсин кѡкден эннген алгъыш,
Кирип келсин кѡпле этген къаргъыш;
Кишинг болсун узакъ ѡмюр жашарча,
Ачыуунга ачы татыран жагъарча;
Эл тѡймагъан кѡзбау ууунг бла сен
Этген эсенг, жазыкъ къартны уа сер,
Асыу кюсей, ол жакъгъанны жаларса!
Буйрукъ этерикни артда кѡрюрсе:
Сѡз нѡгерге жашдан мажалды къарт,
Сыйларса сен этип бушто бла как,
Бузлап тургъан тѡшегине кирirse!
Сау къал, ѡге анам! Манга къаргъанма,
Эринг болса, эринлеге уста,
Этерме мен да кокангы уппа,
Сынсый-улуй, къадарынгы къаргъама.

Эрге тепген кызыны тыярмы эл да?
Бара эсенг, барсанг эди ойлап!

Херарда

Боллукьду энди, турмагъыз ойнап,
Эрнандо, бу неле жаншайды энди?

Эрнандо

Аллах берсин иги оюн! Бу шартды.

Херарда

Зауукъ сиздеди! Кеч къалама, кеч.
Заман дыккыды. Сен да, сен да кеч!
Алай ойнай, жолну кесер ушакъды.
Жасаныргъа керекме! Парк!.. О!.. Прадо!
Къобузчула да чакъырлыкъма мен,
Къыл-къыл эте, къууанч болурча кенг!
Жокълагъыз, – Стефания олтурады, –
Бурунчугъу сюйюннгенлей сакълайды!

Люсиндо

Бусагъатдан алырма жанынгы!

Херарда

– Бир кесекчик мычы, – деп жалындым!

Кетеди.

XV КЁРЮНЮУ

Люсиндо, Эрнандо.

Эрнандо

Бизни багъыр шайгъа сатханды!

Люсиндо

Сен къан губуса, къанымдан тойгъанса;
Жаухар минчакъса, эшикни бир ач.
Жарлы мени этгенсе жаланнгач,
Сюймекликни сыйсыз этип къойгъанса.

Эрнандо

Алай бизни къогъузтургъа айтады.

Люсиндо

Къалай алырма мен андан дертни?

Эрнандо

Къартны сандырата тентиретди,
Айылынгы бютюн къаты тартады.

Люсиндо

Атам алданнганны кёрдюнг кесинг да
Херарданы къамамагъан кёзю...
Хазна киши къалмаз анга тёзюп.

XVI КЁРЮНЮУ

Биягыла бла **капитан**.

Капитан

Андан бери мындамыса, Люсиндо?

Люсиндо

Да айтчы да, аны неси сейирди?
Сюйген кызым бырناق этип мени,
Санга кетди къадырына минип.
Дууанг болсун, мындан ары сениди.
Адамыны бетин жойгъан къатынды.
«Ариу ичи – аруу» деген сёзю,
Аууз кюе, исси къапхан сюзю...

Капитан

Ахшы улан, дыгылыма къатылма.
Сокъур тюйюлсе сен, бир чий телесе!
Айтаса сен ачыуунгдан кызып,
Алай болмаз Белисаны кызы,
Сууда жюзген къанкъаз кибик Фениса!
Къайда болса кирни анга жагъаса,
Къылыч суууралмам уланыма,
Къылыкъ алып, эсинг уллайгъанда:
«Къурман болайым!» – деп, кесинг жилярса.
Сыйсыз жерден тюйюл эди ананг да,
Андан да бек Фенисачыкъ сыйлы!

Люсиндо

Айырмайма? Кимге бердинг сыйны?

Капитан

Сангыраугъа да айтханым тамамды.

Люсиндо

Сеньор, Фениса дегенинг а кимди?
Херардагъа кетипди да эсим,
Хужу къалсын ма бу терезеси!

Капитан

Сылхыр балам, атангма мен! Сен кюлме!
«Херарда» – деп, Фенисагъа атама.

Люсиндо

Мындан алда этген ушагъынгда
Мен былайда тура ушай эдим да.
Хыны-хуну тырман этип, атам а
Херарданы сюйгеними онгсунмай...

Капитан

Къурадыгъыз жангы ётюрюкню,
Къартны жилигине ётерикни,
Хыйлагъызгъа ыйнанырыкъ а сунма.

Эрнандо

Кертиликни тутхан болмаз менича!

Капитан

Сюйдюрмезлик Фенисамыды ол?
Сан этмейсе, ызламайса бир жол!?

Люсиндо

Керекмиди, сеньор, манга Фениса?

Капитан

Келечиле жибермейсе къагъыт бла...
Жунчутмайса... этермисе антны?
Жик-жигине дери кеси айтды!
Кече сайын терезесин къагъып да, –
Терезеси терезенге къарайды, –
Сёлеширге умут этесе сен,
Сабий кызыны терилтирге кюсей!

Люсиндо

Тюзлюк былай эсе, терслик къалайды?
Ёмюрюнде менден кенге турлукъду!
Эрнандо да айтыр ма бусагъат...

Капитан

Этеди ит да кьулагъын шагъат,
Ётюрюгюнг топпа-толу тулукъду!
Тилинг, тининг, кёзюнг да ётюрюкдю.
Эшитмегенме деме энди сен,
Эшигинден бир атламчыкъ этсенг...
Тейри, санга сёзюм а ётерикди!
Терезени чалдишинден кёрмезсе
Кюнтиймезни, Фенисаны бетин;
Кесим, юйге жыйып, кирит этип
Тутарма ёмюрню, ачдан ёлмезсе,
Азыгъынгы кьарангыда кьабарса!

Люсиндо

Бир тынгыла! Атамса сен! Сеньор!

Капитан

Болду-болду, кёлюм чыкъды сенден.

Люсиндо

Ахырында юч сёз.

Капитан

Сёзню табарса!

Люсиндо

Болмаз аталада халал сенича,
Тилеригим барды, аманатым:
Той этдирип болгъунчугъа кьатын,
Бир жанлыракъ турсун менден Фениса,
Ёге ана болуп юйге киргинчи
Жетдирмесин артда аллыкъ дертин.

Капитан

Жаншама кёп, уялмайды бетинг!

Люсиндо

Ёксюз жашынг сени сыйлы кёргенча,
Берсин узакъ ёмюр Уллу Аллах да!

Капитан

Сакъ бол, Люсиндо, энди, балам, сакъ,
Санга болурма мен да кёз-кьулакъ!

Кетеди

XVII КЁРЮНЮУ

Люсиндо, Эрнандо.

Люсиндо

Бу не дауурду, не уллу палахды?
Къарап да кёрмедим аны бетин да,
Тюрслеп эслемедим къашын, кёзюн;
Терслеп жакъды манга къара сёзюн!

Эрнандо

Къайдан чыкыгъанды бу? Кеси да кимди?
Жаулукъчугъун тюшюргенчик болурму?

Люсиндо

Кесиди.

Эрнандо

Асмакыгъа асдыр мени:
«Кюсемейди» – десенг, суйюп сени.
Жаханымде табылмазлыкъ обурду!

Люсиндо

Жаншамай тур.

Эрнандо

Да не медет? Сокъурса!
Кёлюндегин айталмады ауузу,
Кёзлеринде кёралмадың жазыу,
Жаулукъчугъун бергенинде окъурча!
Хар бир харфы жүрегинги тешгенди,
Чартлап кетсе да бу къаты башдан...
Чилле жаулукъ да тюшмеди бошдан,
Хариплени тутар ауун эшгенди.
Аугъа алгъа жазыкъ атанг тюшгенди,
Кереклисин берди келинчиги,
Кесин да жиберди келечиге!
Андан сейир кёрюрмюсе тюше да?
Кече алай жанла, манга ийнан да.

Люсиндо

Жаншайса сен да бир сейир затла.

Эрнандо

Жаншай эсем да, бир сынап атла.

Люсиндо

Кёрюрбюз... Кертда, нем кьорар, Эрнандо?
Сен махтагъан бу дамырлыкъ Фениса,
Жаны чыгъа эсе мени ючюн,
Жыйып битеу Аллах берген кючюн,
Сюймекликни сыйлармы да менича?!
Жаным сауда кьоймам кьанын буздурмай
Херарданы. Ол тюп эринин кьабар.
Хау, хау! Фенисаны ююю таба
Жортуп жетербиз бюгюнден оздурмай.
Жангы хапар – Херардагъа бир окъду!
Керти эсе ол кьыз алай суйген,
Келечиге уа атамы ийген,
Жер жюзюнде андан оспар кьыз жокъду.

Эрнандо

Алай турсун ол гынттылы Херарда,
Кеси кибик сантгыуланы излей,
Кереклиси Фенисады бизге.
Атанг кьатын алса, бизге хатады,
Ана дегенликге, ёге анады:
Экибизни да ырбыннга тыяр,
Этибизден-кьаныбыздан тояр,
Ахшы улан, унутма сен аны да.
Ёзге амал эталмаса къ, бойсунмай,
Ёге ананг кьайын ананг болсунму?

Люсиндо

Сюе эсе мени ол кьыз, Эрнандо,
Санга саугъам – кьаптал, эки чындай.

Эрнандо

Сыдыр бери, кьайда менде чыдам?
Сенлей жашха чюйюрмесин эрин да.

Люсиндо

Эки кьартны бирден сандыратханды,
Херарданы Фенисачыкъ озар,
Хыйлаларын, гынттычыгъын бузар!
Эслетмей, жашырын тилде айтханды:
Озуп кетсенг да, энди сен менисе!
Жангыз бирчик тюбеп суйген эсенг,
Жаным-тиним, жарыкъ кюнюм да – сен,
Оспар кьызчыкъ, эсли жанчыкъ, Фениса!

Э К И Н Ч И И Ш

прадо, ингир

І КЁРЮНЮУ

Дористео бла **Финардо** ингир кийимлери бла;
Херарданы мантилье кийими, кьалпакъчыгы;
Лисео, Фабьо, дагыда жырчыла бла кьобузчула.

Дористео

Не сейирлик сериуюнчук урады!

Финардо

Аламатлыкъ!

Херарда

Ма бу фонтанланы
Алай сюеме!

Дористео

Мен таныгъанлы,
Накышына сейирсине, бу Прадо
Жер жюзюню накьут ташы сунама.

Херарда

Тоялмайдыла чыртда кёзлерим!

Дористео

Таурухлада айтырча кёллери
Жылтырауукъ суула бюрке...

Херарда

Сууламы!?
Бир бирине жаухар инжи чачханча,
Нарт гоппанла ойнайдыла алай.

Дористео

Накьут-налмас аямай кьалай
Бюркедиле зыраф, жыйып кьачарча!..
Келгенинге сокьурана болмазса?

Херарда

Хоу бирда, эшта, ким сокьураныр?

Дористео

Херарда, чёк былай.

Финардо

Солуу алдыр!

Дористео

Керекди бир кьобуз таууш да, асса!
Бу мурккугъуз да созулгъанды, хайда.

Лисео

Къылла бошайгъанны тартдырайыкъ.

Херарда

Къарагъыз тап.

Дористео

Сакълатмагъыз ыйыкъ.

Фабьо

Башлайбызмы?

Дористео

Башламай а, айхай да.

Фабьо

Нени?

Дористео

Лопе де Вега аманатды!
Сайлачы сен, Лисео.

Лисео

Тынгыла!
Сюймекликге – романс тарыгъыула.

Финардо

Нечик тап сайлады, бек аламаты.

Жыр

Санга кёзюм жетер-жетмез,
Сюймеклигим арсар этмез;
Узайгъанлай сен бир жары,
Улуйду ахтынган жаным!
Кёзлерими санга бурсам,

Кёлюм тола къарап турсам,
Кюле-кюле кетип кълсанг,
Арабызда шош сюелип,
Ахтынычуду суймеклик...
Жаухар минчакъ кибик жанаса,
Жюрегимде кюйген жараса!

II КЁРЮНЮУ

Биягыла, Люсиндо бла Эрнандо.

Люсиндо

Къобузчула чакъырыргъа дегенди.

Эрнандо

Келгендиле, мындадыла ала!
Кюлген тауушлары, ийнар жырла!

Люсиндо

Къайда?

Эрнандо

Лахорлары тохтапды энди!
Чыпчыкъ жыры бирден алай тохтайды
Къушну ауанасын кёрюр-кёрмез.

Люсиндо

Къысылайыкъ ары. Чыгъарма сёз!

Эрнандо

Чартламай тур, акъылынгдан да тайма,
Осал къанынг баш токъмакъгъа чапханды.

Люсиндо

Урушма бош, оюнду бу, оюн.
Унутмадым Фенисаны жолун.

Эрнандо

Оюнму? Суймеклик кёпню къапханды.
Алларында ары-бери атларма,
Кесинг а тепмей тур. Ашыкъма. Тёз.

Люсиндо

Кетдинг.

Финардо

Нени марайды жандыракёз?
Ачыулансам, уруп жерге кьапларма!

Дористео

Баям, кьачхан кьатынчыгъын излейди –
Тыялмады маймул салгъан нохта.

Херарда

Тойну бардыр, Лисео, сен.

Лисео

Тохта.

Херарда

Бу кьылланы тарта-соза юзеди!

Эрнандо

Ауазындан таньялдым, кесиди!

Люсиндо

Херардамы? Кертими?

Эрнандо

Тюз алай.

Люсиндо

Хай-хай...

Эрнандо

Борбай тьююлмюдю кьолай?

Люсиндо

Андамыды кесе да?

Эрнандо

Ол кесе да.

Люсиндо

Жаным чыгъады! Ох!

Эрнандо

Да нек чыгъады?
Кьозлап кьоя болурса замансыз?

Люсиндо

Къайда болур менича амалсыз?
Жарлы жүрек...

Эрнандо

Эрлик деген чыдамды!
Эслетме кесинги кюкюреген бла.

Люсиндо

Къучакъладымы ол?

Эрнандо

Макъа кибик!

Люсиндо

Къаппа-къара кюнле манга келип,
Эрийди тёрт саным, кёкюрегим да.
Ёлор отну къарамыбыз ичеди,
Чырча кёзле суймекликден толуп,
Чекден озуп суйген харам болуп,
Ёмюрюне кысха жашау бичеди.
Кёресе сен, бери мен бош келгенме!

Эрнандо

Мычымай мындан кетебиз. Терк!
Мёлек тура, керекмиди тентек?
Кёкден тюшген насыбынгдан элгенме!

Люсиндо

Тохтачы бир!

Эрнандо

Фенисаны унутма.

Люсиндо

Бусагъатда къайгъыммыды мёлек?

Эрнандо

Бу самаркъау санга неге керек?
Таралтма жүрекни, былай улутма.

Люсиндо

Бу сен айтхан мёлек кёкге учармы?
Зулейхалай туруп мени сакълап,
Зынттыуланып, дуния мюлкге сатмаз.

Бек биринчи суйгенинден кьачармы?
Алайдагы уа эшикни жабар да,
Ёпкелеген кибикчикле этер,
Ётген-сётгенлеге этер хатер,
Аны ючюн жүрек ауруу табарма.
Жаулукъ а жанындамыды?

Эрнандо

Мендеди!
Къулакъ салама, къор бола жаным.

Люсиндо

Къурашдырсанг, бу плащ – тебен жанынг.

Эрнандо

Жан тамырынг кесим болганма энди.

Люсиндо

Анда, терек тюплеринде жасан да,
Сакълап турлукъма, терк бери кьайт.

Эрнандо

Сеньор, къоркъама, барды бир кьайгы...

Люсиндо

Атла! Атла!

Эрнандо

Кетдим, чапдым. Да сен да
Мен жазыкны къорууларгъа унутма.
Танысала аямазла къулну,
Тёгерекден жетдирирле къолну,
Мындан ары кьазык ойнар тулукъма.

Кетеди.

III КЁРЮНЮУ

Дористео, Финардо, Херарда, Люсиндо,
жырчыла бла къобузчула.

Люсиндо

Бу суймеклик ачы жүрек жарады!
Бу суймеклик ачыу – жүрек жарады!

Адам ёлсе да, суймеклик кылады,
Адам кыолу ишлеялмаз кылады!
Насыпсызны суймеклиги талайды,
Насыплыны суймеклиги талайды!
Сюйгенчигинг суйсе, анты атынгды,
Сюйгенингден куйсенг, чочур атынгды!
Жырсыз жүрек состар ташдан кыатыды,
Жырлар жүрек кёкню жети кыатыды!
Хорлатдырсанг, суймеклигинг да жауду,
Хорлатмасанг, эрининг-бурунунг да жауду!
Суймеклигим тирлик берлик урлукъду,
Суйдюрмесем, Тейри мени урлукъду!

IV КЁРЮНЮУ

Биягыла бла Эрнандо.

Эрнандо

Жасаналдыммы?

Люсиндо

Тапса. Аламатды.
Тиширыу тукъумгъа салгъанса чек.

Эрнандо

Тёбен жаным? Кёрюнмейди кёнчек.

Люсиндо

Жарар.

Эрнандо

Кюпес?

Люсиндо

Кюпес неден да тапды.

Эрнандо

Тю-машалла, аман кёзюнг тиер да!

Люсиндо

Чыкыдыкы!

Эрнандо

Урчукъ сапла – какаларым!
Чимдитмезден, чим-чим кокалана...

Люсиндо

Тебире.

Эрнандо

Ма менлайгъа керекди эр да!

Дористео

Дунияны сейирлигиди Прадо!
Бирле келедиле, жойкъуллана.

Херарда

Баппуш жюзген кибик толкъунлада.

Дористео

Дух ийисден жамауатны кырады!

Херарда

Сюеклери жангы къатхан кибикди!
Духла уа бек осалдыла.

Дористео

Осал!

Финардо

Духну кьойдукъ, нечик ариуду сан,
Сюймеклигин жамауатха берликди.

Дористео

Ариукачыкъ онг жанынгда чёкгенди!

Херарда

Жел къобаргъан терек кибик ауду.

Люсиндо

Сен, Стефания, чыртдан да кыызгъанма
Бери келген заманынгы аяп!

Эрнандо

Бир айыпха, тюйюлмюдю айып
Салып келдим кесим жангыз, кызармай.
Кёрдюм! Сюйдюм! Чабып жетдим чыдамай,
Сюймекликге кимни болур дауу?

Люсиндо

(тойчулагъа)

Сеньор къауум, этермегиз дауур?!

Эрнандо

Кечермисе, баям санга чырмайма?

Херарда

(бир жанына)

Бу неди, не! Люсиндо! Тоба-тоба!
Алдау туююл эди сюйген кызы,
Андан ызлай эди муну ызын
Бери келди ол мен юйретген жол бла!
Кесим сепген урлукъ элпек чыкыгъанды,
Ийнанмай эдим да, энди ийнандым...
Ийдим къолдан, кетди менден наным,
Кюлген сюймеклигим кюлде чакыгъанды!
Жюрегиме жютю къама ургъанды,
Тиширыуда хазнамыды акъыл,
Тийишлисича ол берди хакъын.

Эрнандо

Жанын алгъанма да – къарыны бурады,
Кызыны чочутханым къалай тамамды!

Люсиндо

Тёнгерединг эшек кибик кюлде.

Херарда

Тиширыуну сансыз этген кюнде
Кызыл къаны кёзлеринден тамады!

(Дористеогъа)

Сеньор, Аллах ючюн сенден тилейме,
Кёгет суудан бир уртламчыкъ тапдыр!

Дористео

Кесимме терс, бусагъатдан чапдым!
Сылхыр башым эслемеди – телиме,
Жалар татлычыкъла да келтирirme.

Херарда

Аны ызы бла сен да жорт, Финардо.

Финардо

Ашырайыммы мен аны, Херарда?

Херарда

Женгил атлагъыз. Терк. Мен бир тюрлюме.

Финардо

Жолгъа чыкъдыкъ, чабып кетебиз сора.

Дористео бла Финардо кетедиле.

V КЁРЮНЮУ

**Херарда, Люсиндо, Эрнандо,
жырчыла бла къобузчула.**

Херарда

Менден сора да барды жаулукубаш...
Муну юркютюрге табарма таш!

Лисео

Жырлайбызмы, тынгыласанг, сеньора?

Херарда

Угъай жарлы, жырламагъыз, Лисео.
Башыгъызгъа эркинсиз, кёп тыйдым.

Фабьо

(жашыртын, Лисеогъа)

Биз кетгенлей, кимге этер хыйны!..

Лисео

Учуз илляучугъуду Дористео.

Фабьо

Бу Прадо парк барыбызгъа да тарды.

Лисео

Саппа-сау бол, чырмамайын кетдик!

Жырчыла бла къобузчула кетедиле.

VI КЁРЮНЮУ

Херарда, Люсиндо, Эрнандо.

Херарда

Сеньора!

Эрнандо

(тиширыу ауаз бла)

Кбулагъым тургъанды тик!

Херарда

Бюсюресенг, энчи сёзюм да барды.

Эрнандо

Энчи сёзюнг – мени эрге берирча?

Херарда

Угъай. Биз экибиз – эки кьоншу...

Эрнандо

Ушакъ этер нёгерлеге кьошул!

Херарда

Э кыыз, мен не айтдым элгендирирча?

Эрнандо

Ашыр мени, кюйдюм-бишдим, иссиди!
Кетдик, сеньор, былайладан узакъ.

Люсиндо

Керекмиди ариулукугъа тузакъ?
Артыкъ кийим гюняхлыкъны ишиди.
Букъдурма бетинги, былай кьубулма!
Айбатлыгъынг – ай жарыкъны нюрю,
Ай батханнга ушамайын жюрю,
Битеу Мадрид махтагъанны кьулума.
Марал кёзлеринги менден жашырма,
Кёз тийирмем тю-машалла десем.

Эрнандо

Кезиу жетгенинлей, кёрюрсе сен...
Мылыдыла жилямукъдан, ашыкъма.
Хар кюн сайын агъадыла инжича,
Сени Херардагъа кыызгъанганлай!
Сюйдюмлюгюн айтадыла... алай...

Люсиндо

Херарда кимди, сен жиляп инжирча?
Жилямугъунг бир тамгъандан учузду,
Чарыгъынга къоннган букъу кибик,
Чардагъынга къоннган уку кибик,
Жюрегингден кетер аны, учур да!
Ётюрюкге чыгъа эсе сёзюм а,
Къучагъымдан къурлай къалсын белинг,
Къурлай къалсын Люсиндодан элим,
Ёлгюнчюге чыкъсын эки кёзюм да!
Анга терилгенни Тейри кечерми?
Балдан татлыдыла эринлеринг...
Бир уппагъа мени термилгеним...
Андан сора ёлюр отну ичерме!
Терилталса, саным къалсын тюзелмей,
Сени элгендирсин жумдуругъум,
Сенсиз къалсын жатхан орундугъум!

Херарда

(бир жанына)

Телиме! Мен тели нечик тёземе!

Эрнандо

Э-э, тоба, сен алай ачы къаргъанма!

Херарда

(бир жанына)

Жангыз мангады бу къадар налат!
Жыртарма ауузун, этеме ант,
Экигизге бешишликге къалгъанма!

Эрнандо

Аны сайлап, манга артда кюлюрсе,
Къалтырауукъ тиеди этиме.

Люсиндо

Къазан къара жагъаса бетиме!
Алышалмам сени, алтын кюбюрсе.

Херарда

Жанынг чыкъгъынчы гыпынги кысарма!

(Эрнандогъа атылады)

Люсиндо

Херарда! Сенмисе? Къайдан чыкъдынг?
Хур Стефаниягъа къалай чапдынг?

Херарда

Жети жүз Стефаниягъа къусарма!

Люсиндо

Тохтамасанг, этерими билеме.

Эрнандо

Жараймыды урушургъа манга?

Херарда

Жанын алырма!

Люсиндо

– Тын! – дейме санга.

(Эрнандогъа)

Ташай!

Эрнандо

Чакъгъан жылларымда ёлеме...

Къачады.

VII КЁРЮНЮУ

Люсиндо, Херарда.

Херарда

Ол кимди!? Сен а... сен... парийсе, итсе!

Люсиндо

Мени суйюп, жанын берлик бир кыыз.
Мулхар къабындыргъанса, хайда, кыыз,
Отдан саулай чыкъсанг, керти жигитсе!
Сенден залимлени элгендиргенди,
Ётгюр адамлары – бирер башкес.

Херарда

Ёлтюргенден аман бири этмез,
Сансыз этгенингден ёлген игиди!
Жибер мени, жибер дейме...

Люсиндо

Къычырма!
Ма мен сени къалай махтап турдум,
Ма сен мени къалай малтап турдунг,
Жюрегими «ит» демезге ачарма!

Херарда

Кёз жарыгъым, керексизге кыйналма!

Люсиндо

Кёз жарыгъым?

Херарда

Сюйгенинги сынап,
Кёргенме Дористеону сылап.
Кёзбаулукъну керти сунуп ийнанма,
Кюлкюмдю Дористео, масхарамды.
Жюрек тохтап, чыкыгынчыгъа жаным,
Жер жюзюнде жангызды бир наным!

Люсиндо

Кёкде Тейри! Эшитгеним харамды.

Херарда

Кетдик мындан, мындан ары даулашмай.
Шукур этсин Тейри экибизге!

Люсиндо

Шайтан алдамаса, кырамасакъ сизге,
Кокалана-жойкбуллана жууашсыз.
Алайды да, сайлаууму кечерсе,
Кесин кёрдюнг, сатмаз кызыны сюйдюм.

Херарда

Кёз жарыгъым, ёртен отда кюйдюм!

Люсиндо

Ай тутулгъан бир кыйгылы кечемсе.

Херарда

Кече айынг, кюндюз кюнюнг болурма!

Люсиндо

Сынсыма бош.

Херарда

Ма буду кыандауур.

Люсиндо

Суусапса, Дористео кыандырыр,
Кёкюрегим бла бир эркин солурма!

Херарда

(тобукъланады)

Тобукъландым. Жангылмазлыкъ Тейриди.
Былай бир кел, боюнум кыылдан иничге,
Бир тынгыла битеу болгъан ишге:
Танкы башым суймекликден телиди,
Сюйгенинги сынар ючюн этгенме.
Жанымса сен, даулашма, наным, бош...
Жангыз кюннге тюзелмейди да къош...

Люсиндо

Сюйгеними?

Херарда

Кюлкюлюкге жетгенме!

Люсиндо

Угъай. Керти суймеклигим чакъгъанды,
Къазыкъ болуп тийсин тутхан дертим.

VIII КЁРЮНЮУ

Биягъыла бла Эрнандо, кесича кийинип.

Эрнандо

(Люсиндогъа, акъыртын)

Къурманлыкъгъа союп аша этин.

Люсиндо

(Эрнандогъа, акъыртын)

Уу жилиндан кибик, кёлюм чыкъгъанды!

Эрнандо

(бир жанына)

Телисине жангытындан къубулмай,
Алса Люсиндо бу кыздан дертин,
Ачса кишиликни керти бетин,
Тейрибизни мен бек кызбай къулума.

(Эшитдирип)

Сеньор!

Люсиндо

Ийисгетир эдим табан да!
Керек болсанг, табалмайма сени.

Эрнандо

Кечерсе бу жол, жүйюсхан, мени.
Сеньораны излейдиле... табалмай...
Эшик жапдык. Юйге чапсын сеньора.

Люсиндо

Къанат битген кибик, учуп кетди.

Эрнандо

Къайдады Стефания? Айт керти.

Люсиндо

Эй-хей, мында къазауатны уа сорма!

Эрнандо

Бу кимди? Сенмисе Херарда?

Люсиндо

Олду.

Эрнандо

Узакъ секирейик батхынчы ай!

Люсиндо

Угъай, Херарда, энди уа угъай...
Барлыкъ ызым ол сен кёргюзтген жолду.

Херарда

Сабыр тюбю...

Люсиндо

Сары алтын?!

Херарда

Алданма...

Эрнандо

Кетесе энди керегин берип.

Люсиндо

(Эрнандогъа)

Керти кёлю бла суйгенин билип,
Суууп къалгъанма мен, суууп къалгъанма.

Экиси да кетедиле.

IX КЁРЮНЮУ

Херарда кеси, артда **Дористео** бла **Финардо**.

Дористео

Тап тюшмеди бизге! Тюкен жабыкды.
Тегерекге-башха да кырадым.

Финардо

Терезесин да таш бла марадым –
Тюкенчини жүрекчигин жарлыкды.

Дористео

Жангызмыса?

Херарда

Жангызма.

Дористео

Халкы кайдады?
Сени жангыз кыюп...

Херарда

Кетгендиле.

Финардо

Сууну да жан дарман этгендиле...
Жаншап башласала, кыанынг кызады:
Мадрид паркларында, танга дери да,
Аш-суу, чагыр эркинди деп айтхан
Алсын ётюрюгюн, алсын артха,
Мен тапмадым тюкенлени бирин да.

Херарда

Тынганма бюгече ашдан-суудан да,
Аурукъсунган болурма мен, Финардо.

Дористео

Аяз кыалтыратхан болур, Херарда?

Херарда

Тобады, бир исси кыапхан сунама.

Дористео

Ата болурму танг?

Финардо

Жетегейле да
Танг алагъа келедиле былай,
Тёнгереди, бата барады ай.

Дористео

Ары, кёп кьалмайын, жете келеди.
Кетдик юйюбюзге, былай сюелмей,
Къартла кьопхунчу.

Финардо

Этерле тырман.

Херарда

(бир жанына)

Къартлыкъ жетгинчиге къарап турмам,
Кетмезсе бош алай, сени сюеме.
Кетедиле.

орам

X КЁРЮНЮУ

Люсиндо, Эрнандо.

Эрнандо

Къарайма да, халынг осал туююлдю –
Ол шайтанлы кетгенди эсингден.

Люсиндо

Ойнама сен алай.

Эрнандо

Да несине
Къубултургъа керексе, бир тюнгюлмей?

Люсиндо

Сюеди ол мени, болмаз ишек да.
Тейри кёре, этдик ачы оюн:
Тобукъланып таралгъанын кьоюп,
Сансыз этип кетермеми эшитмей?

Эрнандо

Тенглеринги тегерекден кюлдюрме.

Хыликкягъа чыкыгъан догъурала
Херарданы хазна огъурарла...

Люсиндо

Терезени ачылгъанын кёрдюнгмю?

XI КЁРЮНЮУ

Биягыла бла терезеде **Фениса**.

Фениса

Сеньор!

Люсиндо

Э! Кимди чакыргъан? Сен кимсе?

Фениса

Эсленмейин кьалгъан биреуме мен.

Эрнандо

Эртте кьобуучуну билеме мен,
Сагъайгъанлай сакълап тургъан Фениса!

Фениса

Батыр селешгенни аты кьалайды?
Ары дери ушакъ сёзле тапмам.

Люсиндо

Ары-бери бир кёз жетдир.

Эрнандо

Тамам!
Битеу Мадрид дырын болуп кьалгъанды,
Саудюгерчи Генсало да жукълайды.

Люсиндо

Бир кыыз бла ушакъ этди атам,
Баям, анда сагъынылды атым,
Сеньора хапарда мени жокълайды,
Ма ол Люсиндо дегенинг а менме.
Кесинг а ол Фениса бол?

Фениса

Хау. Ол.

Люсиндо

Кёрюр-кёрмез сени, кесеме жол?
Марап къарайма ызынгдан, ийменмей?
Сени, Фениса, жанынгдан этеме?
Жибергенлей турама келечи?
Жукълатмайма ырахат бир кечени,
Самаркъаулай, асыл чекден ётеме?
Аякъ тауушларым элгендиреди?
Ётген-сётгенледен ийдим къагъыт?

Фениса

Ёпкелединг, айтханымы къагъып,
Аманакъыл даугъа тергерсе энди.
Тереземи сан этмейин атлайса,
Сюймекликге да этмегенсе ант,
Сандыратып да айтмагъанса зат,
Тентиретир накъырваны айтмазса,
Менден къагъыт хурттак да аягъанса.
Жибермесенг да сен келечиле,
Жолну тапхан эсенг кечегиде,
Муратымы толу ангылагъанса.
Терезени чалдишинде жесирме,
Санга жеталмагъанма узалып!
Сюймеклигим бергенди усталыкъ,
Тергерсе энди болумну кесинг да!
Атанг келип сюелгенин билесе,
Мени санга этер ючюн ана.
Мычымайын къолгъа алдым аны,
Андан эсе... сюеригим а сенсе.
Келечибиз деу капитан кесиди,
Тергеу этип, аны башха бир ал,
Табалмадым андан башха амал:
Кечалмайын, жангыз жашын кесерми?
Сени сыйлап, оспар жолну алгъанма,
Сюйгеними былай билдирирге.
Саулай элни бизге кюлдюрюрге,
Сыйсыз этип, артда мени алдама.
Санга келишмезлик жолну алдыммы,
Бйлыкъдырыр кибик сюймеклигим?
Ырхы...

Люсиндо

Къурушдула сюеклерим,
Сюймекликни тили сары алтынды!
Жюрегими бу арбазгъа жаярма,

Бир сёзюнгю тюшюрмей жерге,
Букъу къондурмай, тизип бирге,
Жаухар минчакъланы кибик жыярма.
Тейри кёкден ийген насып тюшгенди!
Сюемисе мени? Жашырмай айт!
Сейирсинеме, жукъудан уят,
Тумаланып кёре тургъан тюшюмдю.
Жангыз бирчик кёргенимлей ананг бла,
Кёргенимлей сени жангыз бирчик,
Кёкден эннген сундум жаннет чыпчыкъ...
Жукъум кетип, тангнга чыкъдым аман бла.
Атам бир дамырлыкъ хапар айтханды.
Акъылчыгъым болгъан ючюн такъыр,
Ангылаялмагъанма мен факъыр...
Акъсакъалым жанын санга атханды.
Жарлы атам акъылындан тайгъанды,
Бир тюз хапар билир ючюн келдим.

Фениса

Битеу ниетими ёчюн кёрдюнг...

Люсиндо

Жарыкъса сен манга толгъан айдан да:
Аман кёзден къалгъын! Тиерми кёз да –
Къулунгма мен, ариу Сатанайым...
Къартлыгъында къалай саталайым?
Атамды ол мени! Бергенсе сёз да,
Отоуунгу жасандырды, жашырмай...

Фениса

Ол отоугъа кийираллыкъ да – сен,
Ол отоугъа ие боллукъ да – сен.
Оноу алайды: мен барлыкъ жашыды!
Сеньор, эркегырыу деген кютюдю,
Тиширыу дегенинг – хыйла къапчыкъ.

Люсиндо

Тентирегенди акъылым, апчып,
Сенде акъыл шишден-бизден жютюдю.

Фениса

Бу хыйлалыкъ аман акъыл туююлдю,
Сокъгъан кибик чычхан ауну губу...

Люсиндо

Сюйген кызыны оспарлыгыды бу,
Буйрукъ болуп, къалсакъ бир бек туююлмей!

Фениса

Кечер-кечер! Нечик кечмез? Атангды!
Керек болса, ызлап берликди жол,
Келечибиз болуп турлукъду ол.
Кесинг кбулакъ салып сезерсе тамбла,
Санга айтдырыгъым жетер, сууумай,
Тап тюшгенлей турур кибик кёрюп,
Тюбер жерибизни айтыр келип,
Сёзюн жибермей тынгыла солумай,
Тапхан аманымы санга кбуярма,
Сенден мени кборууласын атанг...

Люсиндо

Сеньора, сен айтхан, тюз сен айтхан!
Тёзалмайма акъылынга кбууанмай.

Фениса

Эки къартны да бек тапчыкъ алдарбыз:
Сезмез анам, сезмез сыйлы атанг.
Суху неках этсек а... капитан
Эринин кбабар. Иги умут алдады.
Ишибизни биширгенден сора уа,
Сайлап тутсун жылкыбыздан тайны.

Люсиндо

Сюймеклигим хорлап, акъыл тайды,
Ичимдеги жаннган отну сурама!
Аны да айт, калай тюбербиз энди?
Ойнай-ойнай, табарса бир амал.

Фениса

Охо, наным, охо! Ма байтамал!
Акъылыма бусагъатда келгенди:
Менден ыразылыкъ тилей келирча,
Анакама сени чакъыртайым,
Ашыкъдырып сизге чапдырайым,
Ма алайда дагъыда бир кёрюрча.
Мында сени керти сёзюнг керекди,
Сандырата болурмуса мени?

Люсиндо

Сеньора, менмеми такъгъан тели?
Манга оноу этген сюйген жүрекди!
Чынтты сюймеклигим анда чакъгъанды...

Эрнандо

Сеньор, чыпчык жырлайды танг ата,
Сёзню кысха этсенг, келмез хата,
Чолпан жулдуз да бек бийик чыкыганды...
Ма кычырды кьоншу юйде хораз да.
Саудюгерчи уяныргъа болур,
Саулай кетсек, муратыбыз толур,
Мында заманыбыз бек азды!

Фениса

Мычыма, наным, энди танг атады.
Сезсе, анам да чачымы жыртар...

Люсиндо

Сенсиз бу дуня боллукъду тар!

Эрнандо

Мунуча ким кёрюр? Бу не хатады?

Люсиндо

Сюйгенинге кёрюмдючюк тилейме,
Къалкыырча шош, тёшегиме кирип.

Фениса

Къадаума мен кесим, антым – кирит.

Эрнандо

Сеньор, Аллах ючюн, кетдик, тирелме!

Фениса

Сен не бересе? Айт!
(кьол жаулукъчугъун атады)

Люсиндо

Сен не сайлайса?

Фениса

Жюрегинги!

Эрнандо

Мындан кёп а турмам!

Люсиндо

Жаным, тиним да болсунла кьурман!

Фениса

Сау къал!
(терезеден узаяды)

ХИ КЁРЮНЮУ

Люсиндо, Эрнандо

Люсиндо
(Эрнандогъа)

Кетдими?

Эрнандо
Хау. Тейри, сыйлайса.

Люсиндо
О, насыбым!

Эрнандо
Муну ючюн ёлесе,
Харип кесинг.

Люсиндо
Айта эсенг а тюз?

Эрнандо
Херарда уа?

Люсиндо
Аны кибикле – жюз!

Эрнандо
Ол дегенинг?

Люсиндо
Айтханымы кёресе.
Хайнухбашчыкъ къадырына миннгенди...

Эрнандо
Баям, акъыл да къайталды санга!

Люсиндо
Бу къол жаулукъ сыйлы болду манга,
Херардача желбашладан, мингден да!

ХІІІ КЁРЮНЮУ

Херарданы юйюнде отоу

Дористео, Херарда.

Дористео

Херарда, сен жарсыуунгу жашырма,
Менден заран тиймез бюртюк чакълы,
Менден хата къонмаз бир тюк чакълы,
Халкъгъа айып келтирмезлик жашыма.

Херарда

Субхан Аллах, нечик кетди Люсиндо?
Манга келишмеген сундум аны.

Дористео

Магъанасыз адам ючюн жанынг...

Херарда

Сыйсыз эте, сыйсыз болдум кесим да...
Эримезлик бузгъа ушаш чыранды.
Умут этдим бузну эритирге,
Учуз эте, бютюн терилтирге...
Эркелетди башха кызыны...

Дористео

Чыдамай,
Жолдан тайды, хата-хайыр да неди?

Херарда

Сезалмай тура болурса сен?

Дористео

Сёз алмай сенден кетген эсе,
Жюрек жарсыу неге керекди энди?

Херарда

Сюймеклигим борбайымы кыйгъанды,
Кёзлеримде болса, атар эдим окъ.
Кёрюрсе, арагъа тыгъарма от,
Сюеклерин ёчюлталмам къумгъан бла!
Ол ингирден бери кече сынсыйма,
Бичакъ жаралагъа кибик тёзе,
Бир бирине чююлдеген сёзге.
Обур кызыны аты уа – Стефания.

Дагъыда алайда бир зат билгенме –
Бек белгили жерден чыкыгъанды кыыз...

Дористео

Билген эсенг да, ауузну гам кыыс!
Душманлыкыгъа чыдамадым элгенмей...
Жюрегими эшитгеним талайды!

Херарда

Ачыуланганса. Нек? Сейирсиндим!

Дористео

Атын айтханынглай, симсиредим.
Жангылма!

Херарда

Стефанияды!

Дористео

Къалайды?!
Биреуленни ойнайма деп бёркю бла,
Базыналгъан эдим да мен тели:
Бёркюм бла кетгенди кекелим –
Бедишди энди жашагъан бир кюн да!

Херарда

Сени былай титиретген а кимди?

Дористео

Экибизден ёпкелеген дертин
Эгечимден алды жете жетип,
Сеньора Стефания эгечимди.

Херарда

Билдим-билдим, ма энди мен билгенме:
Ангылатхан эди ол бир кече
Алай кьоймазлыгъын, санга кечип.
Баям, къалмазса сен да бир элгенмей.
Жазыкъды Стефания, терилгенди,
Элбуздукъдан кимге келир хатер,
Эгечинге хыянаты жетер.

Дористео

Жик-жигине дери да тергегенди,
Битеу тукьумуму бетин жойгъанды!
Эгечими кёргендиле паркда...

Херарда

Эшитмегенме деме сен артда,
Бетсиз Люсиндо юйюнгю ойгъанды.

Дористео

Намысыма андан ары къатылтмай,
Мен зор бла алдырырма ол кызыны!

Херарда

Манга уа сен да бир къабыр къаздынг,
Насыбымы ашырыргъа къатым бла!

Дористео

Эки тилли селешгенинг сейирди?

Херарда

Эгечинги Люсиндогъа берсенг,
Элге кюлкюлюкге болурма сер...

Дористео

Элгендирдими бу ушакъ сени да?

Херарда

Алгъа мени ёлтюр, тилим жауумду!

Дористео

Тын, тын!

Херарда

Тилден келеди хар азап!

Дористео

Тонап кетди, эгечими алдап!
Айхай да, ма дауур десенг, дауурду...
Кюйсюз малгъун! О, къан губу! Люсиндо!
Этеклеге узалгъанны да къой,
Эгечими берип, этерме той.
Кюсемесенг, чынтты кишисе сен да,
Аллах айтса, оноу этербиз тамбла.
Эгечимде да барды озгъурлукъ,
Эришиуле бла биз да оздурдукъ,
Арабызны айыралырбыз къан бла!
Турсам а мен да хаулеге ажашмай,
Келмез эди манга да бу бедиш!

Баргъаны боллукъду

«АЛТЫН КЪОЛ» ФЕСТИВАЛЬДА АЛЫННГАН СУРАТЛАДАН

АТЛАРЫ

ШАУАЛАНЫ ХАСАНГА – 80 ЖЫЛ

МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Заман бла тенг баргъан жазыучу. <i>Статья</i>	3
ШАУАЛАНЫ Хасанны юсюнден айтылгъан оюмла бла анга келген къагъытладан	10
Хасанны суратла кюбюрчегинден	19
ШАУАЛАНЫ Хасан. Ёхтемлик тозуратхан суймеклик. <i>Повесть</i>	22

ХАЛКЪНЫ ЁМЮРЛЮК ХАЗНАСЫНДАН

Нарт эпос	51
---------------------	----

ПРОЗА

АЙБАЗЛАНЫ Солтан. Гулоч таякъ. <i>Хапар</i>	71
---	----

ПОЭЗИЯ

ЛОКИЯЛАНЫ Жаухар. Назмула	93
-------------------------------------	----

БАТЫРБЕКЛАНЫ ХАМЗАТНЫ ЭСГЕРЕ

ДЖУРТУБАЙЛАНЫ Махти. Ай, заууллы Хамзат а... <i>Статья</i>	98
МАКСУД Бекжан. Памяти Хамзата. <i>Статья</i>	101
АРБЕН Кардаш. Праздник души. <i>Статья</i>	102
АРБЕН Кардаш. Сон. <i>Назму</i>	104
БАТЫРБЕКЛАНЫ Хамзат. Назмула	105

МИЛЛЕТИБИЗНИ АХШЫ АДАМЛАРЫ

КАРЧАЛАНЫ Халимат. Огъары Малкъарны ийнагъы. <i>Очерк</i>	118
МАХИЙЛАНЫ Людмила бла ЛОКИЯЛАНЫ Жаухар. Керти алим – миллет байлыкъ. <i>Статья</i>	122

ЧАМХАНА

МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Чам хапарны устасы. <i>Статья</i>	124
КЪУЛИЙЛАНЫ Хусей. Чам хапарла.	130
ЛОПЕ ДЕ ВЕГА. Суйген къызны оспарлыгъы. <i>Пьеса</i> (Геккиланы Магоммет кечюргенди).	144
«Алтын къол» фестивалда алыннган суратладан	220

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 4 (194)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители:

**ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ ПО ПЕЧАТИ
И МАССОВЫМ КОММУНИКАЦИЯМ, СОЮЗ ПИСАТЕЛЕЙ КБР**

Свидетельство о регистрации средства массовой информации.
Управление Федеральной службы по надзору в сфере связи,
информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00105 от 24 декабря 2014 г.

Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*
Корректор *Т. С. Гелястанова*

Сдано в набор 10.07. 2017. Подписано в печать 09.08. 2017.
Выход в свет 30.08.2017. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1750 экз. Заказ № 487. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 32,04 руб., за 6 мес. – 96,12 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в типографии «Печатный двор»,
г. Нальчик, ул. Калюжного, 1

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басмала-
гъанда: «Была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла», – деп чертген борчду.*